BRIEVEN

VAN

J. A. WORMSER

MEDEGEDEELD DOOR

MR. GROEN VAN PRINSTERER

EERSTE DEEL

(1842—1852.)

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING TER BEVORDERING VAN CHRISTELIJKE LECTUUR.

AMSTERDAM

HÖVEKER & ZOON

1874.

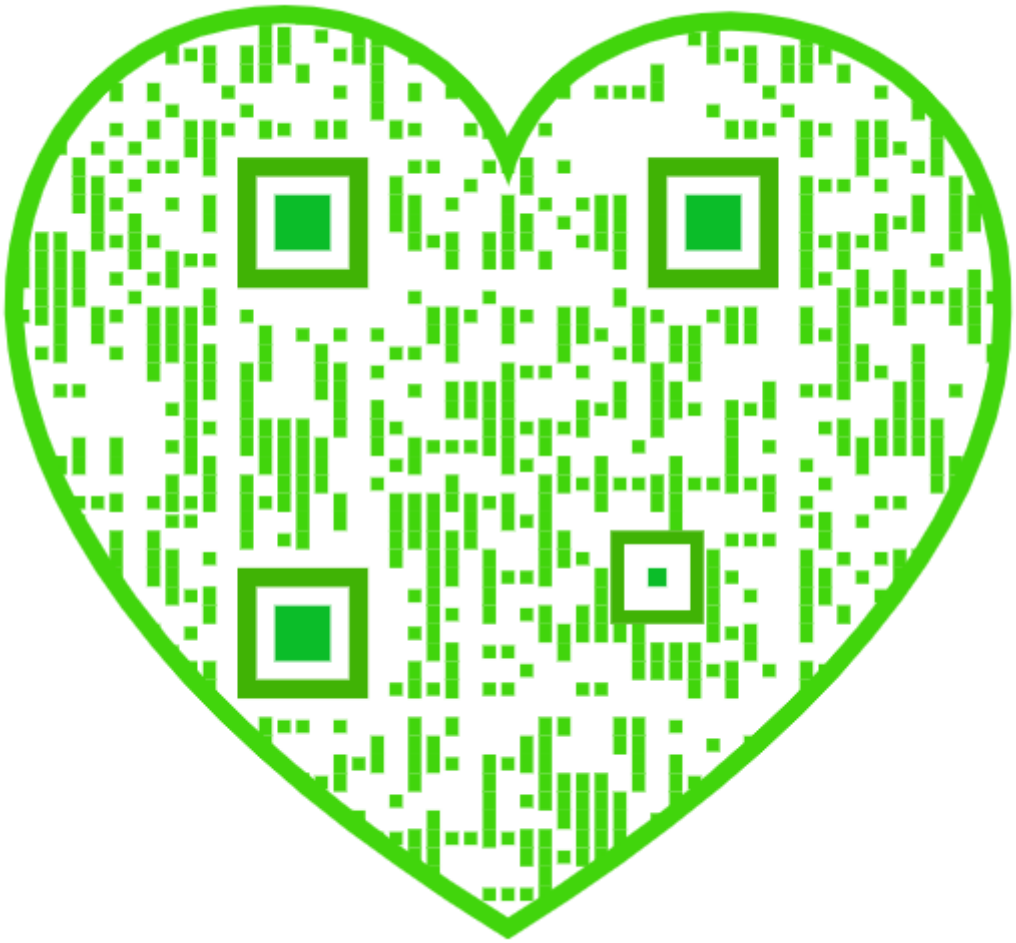

BRIEVEN VAN J. A. WORMSER.

BRIEVEN

VAN

J. A. WORMSER

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER

EERSTE DEEL

(1842—1852).

Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van Christelijke Lectuur

AMSTERDAM
HÖVEKER & ZOON
1874.

Amsterdamsche Stoomdrukkerij van Roelofszen & Hübner.

Ter bestudeering van onzen leeftijd, wat de hoogste volksbelangen betreft, zijn de Brieven van Wormser even belangrijk als die van Thorbecke en Da Costa.

Bij het menigwerf vroeger gezegde, ditmaal één citaat uit de Nederlandsche Gedachten.

„Er zijn er in Nederland velen welligt aan wie zelfs de naam van Wormser onbekend is.

Een deurwaarder bij de regtbank te Amsterdam.

Een Christen, wiens vriendschap en voorlichting ik, als een der uitnemendste voorregten die mij te beurt gevallen zijn, herdenk. Van wien DA COSTA, in de krisis van 1853, schreef: »Wat voortreffelijke kop en wat karakter daarbij! Ware ik koning of minister, hij bleef geen half uur langer deurwaarder."

Een man wiens invloed, door geschrift en wandel, ter handhaving van den christelijk-protestantschen volksgeest, èn onberekenbaar èn (althans bij vele magtigen en edelen en wijzen naar de wereld) onopgemerkt is geweest.

WORMSER was geloovig Christen van uitstekende begaafdheid. Hij had een geopend oog niet slechts, maar een scherpen en ruimen blik voor onzen geheelen kerkelijken en maatschappelijken toestand.

Niemand welligt heeft hem geëvenaard in het algemeen verstaanbaar maken van het Christelijk-historisch beginsel, toepasselijk op Kerk, Staat en School. Zijne vlugschriften, wier invloed niet gering was, hebben blijvende waardij.

Gezond zielevoedsel en vaste spijs! Wie liefst oppervlakkigheid begeert, legge ze ter zij. Voor hem zijn ze te diep. Het is hier, als in de goudmijn; hoe dieper men graaft, hoe meer de arbeid beloond wordt. WORMSER zelf levert telkens het bewijs dat »de diepte der waarheid in de hoogst mogelijke eenvoudigheid ligt. — Diepzinnig en helder te gelijk, is hij, ook waar niet alles onder ieders bereik valt, verstaanbaar en leerrijk; in christelijken kring stichtelijk en populair."

Voorbeeldig door bescheidenheid en eenvoud. Met eene zeldzaam geëvenaarde en steeds bedachtzame scherpzinnigheid bedeeld, die, bij het licht van Gods Woord, zich somtijds tot profetische wenken verhief.

Dit Deel bevat **1842—1852.**

Voor de redactie van De Nederlander **1850—1855** was zijne medewerking mij onwaardeerbaar. Fragmentarische inlassching van de meeste zijner artikelen levert hiervan reeds nu het bewijs.

's HAGE, 2 April 1874.

BRIEVEN.

1842.

Aan J. A. Wormser.

*** Verlangen naar persoonlijke kennismaking.

De heer Groen van Prinsterer, die, laatst te Amsterdam zijnde, den heer Wormser in zijne voormalige, en vervolgens, door gebrek aan tijd, niet in zijne tegenwoordige woonplaats opgezocht heeft, verzoekt hem nevensgaande vertaling en toelichting, als een blijk zijner achting, te willen aannemen. Met bijzondere belangstelling heeft hij de artikelen in de Reformatie [1]) betrekkelijk het onderwijs gelezen. Mogt ook dit boek van Zahn [2]), naar de behoeften van ons vaderland gewijzigd, onder Gods zegen, strekken om in de dringende behoefte aan waarlijk Christelijke schoolboeken te voorzien.

s Hage, 24 December 1842.

[1]) Tijdschrift ter bevordering van Gods koningrijk in Nederland. — De artikelen van het Lager Onderwijs III. p. 1—20 en p. 61—32 zijn van 3 en 27 Junij 1842.

[2]) Bijbelsche Historien van Zahn, Zie Brieven v. Da Costa. I 101.

1843.

I.

Amsterdam, 12 Januarij 1843.

*** Wenschelijkheid van Vereeniging der Christenen. Liever dan Afscheiding van het Hervormde Kerkgenootschap.

Hoog Edele Gestrenge Heer! Met u Hoog Edg. geëerde billet van den 24 December ll., heb ik wel ontvangen het Exemplaar der Bijbelsche Geschiedenissen, met toelichting. Ik verzoek UHEg. deswege mijnen hartelijken dank te willen aannemen, en niet minder wegens de bezorging van dit nuttige werk voor onze vaderlandsche jeugd. Ik heb den inhoud van hetzelve aandachtig nagegaan; ook op eenigzins practicale wijze, door het mijne kinderen, onder mijn opzigt te doen gebruiken; en heb bevonden, dat het werk, bij eene oordeelkundige behandeling der kinderen, een geschikt middel kan zijn, om eene waarlijk godvruchtige opvoeding te bevorderen.

Sedert mijne Afscheiding van het Hervormde Kerkgenootschap in 1836 ben ik voortdurend werkzaam geweest aan de Godsdienstige opleiding der kinderen; vroeger had ik als ouderling eene catechisatie van ongeveer 60, thans, sedert de verdeeldheid, die hier bestaat, van ongeveer 25 kinderen. Altoos heb ik bevonden, dat eene directe behandeling der waarheid, op duidelijke en aan den toestand van kinderen geëvenredigde wijze, verre verkiesselijk is boven het gebruik maken eerst van kleine, en daarna van meer zware vraagboekjes. Ik heb mij nimmer kunnen vereenigen met

het verflaauwen en verwateren der waarheid onder het begrip, dat men daardoor voor kinderen bevattelijker werd; maar steeds bevonden, dat, wat het middelijke aangaat, de onderwijzer zelf de ziel van het onderwijs moet wezen; dat hij zijne leerlingen moet leiden tot de waarheid zelve in al hare kracht, en dat hij daarbij, door toespraak en inlichting, de bezwaren en hindernissen in hunne bevatting en oordeel moet uit den weg ruimen. — Ik heb over de Bijbelsche Geschiedenissen met mijne vrienden gesproken, met dit gevolg, dat wij 25 exemplaren van dezelve zullen ontbieden, en, indien allen er mede vereenigd zijn, onze kinderen uit dezelve zullen doen catechiseeren. Deze manier van onderwijs geniet bij ons nog al voorkeur, zoodat daarvan ook voor volwassenen, regtstreeks uit den Bijbel wordt gebruik gemaakt. Over het algemeen beschouw ik het niet geregeld behandelen en onderzoeken van geheele Bijbelboeken achter elkander, als eene der oorzaken van de overal heerschende onkunde, ook daar waar zich anders nog al eenige kennis van leerstukken schijnt te openbaren. — Op den uitwendigen vorm der Bijbelsche Geschiedenissen, zou welligt de aanmerking kunnen gemaakt worden, dat eene uitgave in klein octavo en in drie of vier stukjes, voor de scholen in zooverre doelmatiger zou geweest zijn, als daardoor de verslijting van het geheel, in kinderhanden meer ware voorkomen geworden.

Voortdurend blijf ik vereenigde zamenwerking der Christenen in ons vaderland wenschelijk achten. Vóór mijne Afscheiding van het Hervormde kerkgenootschap, zag ik in de Afscheiding een gebrek, dat later bij de toenemende vervolging en de behoefte die ik gevoelde om daartegen te getuigen, meer uit mijn oog verdween, maar dat spoedig weder door mij opgemerkt werd: een niet genoegzaam beseffen van de noodzakelijkheid om de vereeniging der geloovigen meer aan te dringen, dan eene afscheiding, zoo als die heeft plaats gehad. De tweespalt in de Amsterdamsche gemeente sedert ontstaan, heeft mij, zonder het te willen, in veelzijdige gelegenheid gesteld, om onderscheidene mijner vroegere overdenkingen in praktijk te brengen. Ten gevolge dier tweespalt, hebben wij

vereenig ng van geloovigen op den voorgrond gesteld; zoodat hier thans een kring van geloovigen bestaat, waarvan niemand tot Afscheiding gehouden is. De Gereformeerde Belijdenisschriften liggen ten grondslag, maar voor het overige is ieder voor zich Hervormd of Afgescheiden genaamd. Deze leden worden bestuurd, — maar zoo, dat het besturen bestaat in voorgaan en leiden. Bij hen openbaart zich Christelijke werkzaamheid en deelneming aan alles, wat zulks eenigzins verdient; er is eene ongedwongenheid in bewegingen, die tevens door geheele overeenstemming, liefde en vrede gekenmerkt wordt. Verre weg de meeste leden behooren tot den ambachtsstand; en nogtans wordt in al de behoeften der armen rijkelijk zoorzien. Onze kas is altoos bijna, maar nooit geheel ledig. Bovendien ontwikkelt zich te midden van hen, door het gedurig en uitsluitend gebruik des Bijbels in alle zamenkomsten, en door het onderzoeken van de beste wetenschappelijke werken in hunne huizen, en het rondgaan van alle belangrijke brochures, eene zuivere en welgegronde kennis der waarheid, die men anders bij geloovigen uit mindere standen zelden aantreft. — Iets dergelijks in een hoogeren zin, zou, naar mijne gedachten, omtrent het lager onderwijs kunnen worden aangewend, door, in stede van aan te dringen op afscheiding, — vereeniging op de waarheid, zonder afscheiding, daar te stellen, en door alzoo op het onderwijs te influenceeren. Het Bestuur van zoodanige vereeniging zou slechts zedelijke werking moeten doen; niet moeten dirigeeren, steeds weldaden verspreiden, nooit eene bedwingende werking moeten uitoefenen. Het zou, dunkt mij, vooral aankomen op de eerste keuze der Bestuurders; die gelukkig tot stand gekomen zijnde, ware het welligt best, dat, bij vacature de leden zich zelve aanvulden. Iets dergelijks komt mij in de omstandigheden beter voor, dan te zeer aan te dringen op eene verandering in de wetten, die thans niet kan gemaakt worden zóó dat zij goed is, en waarmede dus alleen de Roomschen, bij ons gebrek aan een goed personeel, hun voordeel zouden doen.

Tijdens het laatste verblijf van UHEg. te Amsterdam, heb ik

zeer verlangd, UHEg. eens te kunnen ontmoeten. Bij het groote verschil van stand, streed het echter tegen mijne beginselen, zonder dadelijke aanleiding UHEg. op te zoeken. Thans nu de Heere in zijne voorzienigheid daartoe den weg geopend heeft, kan ik vrijmoedig volgen, en hoop ik, wanneer UHEg. eens weder te Amsterdam komt, in de gelegenheid te zijn eenige zaken met UHEg. te kunnen bespreken. Daartoe zou het mij aangenaam zijn, alsdan te mogen vernemen waar UHEg. gelogeerd is, ten einde bij UHEg. mijne opwachting te mogen maken [1]).

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

UHEg.'s dw. dienaar.

Aan J. A. Wormser.

Januarij 1843.

*** Antwoord. — Met de door W. aangegeven strekking homogeen.

WelEdele Heer! Hiernevens ontvangt UWEd. een soort van vervolg op ons Adres aan de Synode [2]). Aangenaam zal het mij zijn uw gevoelen daaromtrent te vernemen. Mededeeling van gedachten, openhartige en vertrouwelijke teregtwijzing dergenen, die den Heer liefhebben, acht ik in onze gewigtige en moeijelijke dagen nuttig en noodig. Uwe letteren van 12 Jan. waren mij regt aangenaam. Die toenadering van Afgescheidenen en niet-Afgescheidenen, of laat mij liever zeggen die broederlijke vereeniging op den grondslag des gemeenschappelijken geloofs, acht ik een verblijdend en bemoedigend teeken des tijds. — De hoogstwaarschijnlijke oprigting eener Hervormde Diakonie-school hier ter

[1]) De nauwgezetheid van W., wat het verschil van stand aangaat, blijkt ook in de urbaniteit der uitdrukking en in de gestadige (later veelal door mij weggelaten) herhaling van de officiele titulatuur.

[2]) Aan de Hervormde Gemeente. Zie Brieven v. Da Costa I, 121.

stede [1]), zal voorzeker ook UWEd. genoegen doen; dit is een goed voorbeeld. — Jammer slechts dat er zoo weinige onderwijzers zijn met wie men de daarstelling van soortgelijke inrigtingen zou kunnen ondernemen. Zijn u welligt zoodanigen bekend? ook onder niet-gescheidenen? Ik voeg er dit bij, niet om mijnentwille, maar, dewijl ik het, voor als nog, hier althans, minder doeltreffend rekenen zou, bij de vooroordeelen van menigeen, juist bij voorkeur met een Gescheidene te beginnen. Overigens zult UE., geloof ik, uit nevensgaand Opstel zien dat ook wij de meest onbekrompene verdraagzaamheid tusschen allen, die aan de waarachtige hoofdzaak der Hervormde kerkleer toegedaan zijn, verlangen en op den voorgrond hebben gesteld.

Met de meeste achting en met christelijke vriendschapsbetrekking noem ik mij

UwE. dienstw. dienaar.

Aan J. A. Wormser.

*** Aanbod eener aanzienlijke gift; door Mevrouw Zeelt, ter oprigting van eene Normaalschool.

Weledele heer en waarde broeder in onzen Heer! Ik heb uwe letteren terstond aan mijne en uwe vrienden medegedeeld. Welligt begrijpen wij het voorstel niet regt: maar, zoo als het is liggende, vinden wij velerlei bezwaar. En in het schielijke der zaak; want hoe vóór Maandag eene instelling te creëeren ter aanvaarding van het bedoelde cadeau; en in de zaak zelve, omdat, hoe belangrijk de gift ook zij, wij, wel verre van terstond gelden beschikbaar te hebben, met eene jaarlijksche uitkeering, die we toch altijd wenschen zouden dat lang duren mogt, zouden moeten beginnen. Doch wij meenen uit uwe missive op te merken dat uwe waardige vriendin, wenschende tot de uitbrei-

[1]) In 1842 tot stand gekomen en onder den voortreffelijken onderwijzer Schaberg tot rijken zegen.

ding van het Evangelie mede te werken, minder aan den vorm dan aan het wezen gehecht is. Welligt zou er mogelijkheid zijn om op een andere eenigzins gewijzigde manier het doel te bereiken. Wij zouden er bijvoegen bijv. door een cadeau in effecten, waarvoor dezelfde voorwaarde van rentebetaling zou kunnen worden gesteld, indien we niet begrepen dat het ongepast en indiscreet zou zijn dezerzijds eenig voorstel in het midden te willen brengen. Wij wenschten slechts aan te duiden dat de propositie ons zoo zeer heeft getroffen, dat, zoo sommige der bezwaren op deze of dergelijke wijze uit den weg konden geruimd worden, wij, ofschoon anders, voor als nog, minder inclineerend tot oprigting der bedoelde Maatschappij, alsdan hierin een wenk zouden meenen te zien om dezen gewigtigen stap in ernstig beraad te nemen. Het denkbeeld van den aankoop der hofstede geldt waarschijnlijk slechts de daarstelling van een fonds; want eene Normaalschool zou, dunkt ons, altijd in eene niet al te kleine stad moeten opgerigt worden, om de jongelingen ook eenigzins op de aldaar aanwezige scholen te kunnen oefenen in de praktijk. — Vrijdag komen wij wederom bijeen en het zou mij dus zeer aangenaam wezen, kon het zijn, met omloopende, eenigzins nadere inlichting van UEd. te ontvangen.

Ik geloof dat ik voor het oogenblik uwe vragen, zooveel mij doenlijk is, beantwoord zal hebben, wanneer ik hier bijvoeg dat er bij de Adressanten en hunne vrienden wel genegenheid is om het schoolwezen te behartigen. Ik zou bijna durven zeggen dat, ofschoon het ook in deze aan zelfverwijt wegens onze laauwheid en werkeloosheid niet ontbreekt, wij toch ook gedeeltelijk door zeer wezenlijke zwarigheden teruggehouden zijn. Onze vrienden te Nijmegen hebben zich, ter oprigting van eene Bijzondere School der eerste klasse te vergeefs, eerst bij de Stedelijke Regering, en nu onlangs bij de Gedep. Staten, geadresseerd. De verordeningen geven een aantal van middelen voor onze tegenstanders om de oprigting te bemoeijelijken. — In de week na de Paaschweek zal ik waarschijnlijk te Amsterdam moeten zijn, en hoop dan dat er gelegenheid zal wezen om eens in ernstig overleg met UEd over

de belangen van het schoolwezen te treden. — Uwe vorige brief omtrent het Adres is mij regt verkwikkend geweest. [1]) Moge de Heer ons meer en meer kracht en getrouwheid geven om in leer en even te belijden en te verrigten wat ons als Christenen betaamt.

Met hoogachting en heilbede noem ik mij

UWEd. dw. dr. en vr.

's Hage, 5 April 1843.

---

[1]) Dezen brief, vermoedelijk aan anderen medegedeeld, heb ik niet teruggevonden. — De beoordeeling van Wormser leest men in De Reformatie, IV. p. 223—233 en p. 288—300.

1844.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Heer en Broeder! Ik kom u even lastig vallen om eenige inlichting nopens de Gemeente X. Sedert eenigen tijd word ik, briefsgewijs en mondeling, verzocht om door eenig voorschot mede te werken tot afdoening eener schuld, bij wier nietbetaling hun kerkgebouw zou kunnen worden verkocht. Ik behoef UEd. niet uiteen te zetten waarom, in mijne positie ten aanzien der Scheiding, zoodanig hulpbetoon ligt aanleiding tot misverstand zou kunnen geven. In elk geval zou ik niets kunnen of mogen doen, zonder iets meer van de personen te weten die mij geheel onbekend zijn. Zoo het u mogelijk is mij per omgaande iets omtrent de meerdere of mindere aanbevelenswaardigheid dezer personen in gedrag, karakter en leerstellingen te berigten, zult gij mij een dienst bewijzen waarvoor ik UE. erkentelijk zal zijn. — Gaarne vernam ik tevens iets van u zelven; doch ik mag, midden in uwe drukke werkzaamheden, niet te veel vragen. —

Geloof mij met de meeste achting en met Christelijke heilbede,

UWEd. dw. dienaar.

's Hage, 22 Maart 1844.

II.

Amsterdam, 23 Maart 1844.

*** Antwoord. — Aanvankelijk welslagen der Vereeniging van Christenen in Amsterdam.

Hoog Edele Gestrenge Heer en Broeder in onzen Heer Jezus Christus! Een brief uit Overijssel, gisteren bij mij ontvangen, gaf mij aanleiding om eerlang de vrijheid te nemen aan u te schrijven. Door het ontvangen van uwen geëerden van gisteren wordt zulks bespoedigd.

Ik ben met het personeel van den Kerkeraad der afgescheidene gemeente te X persoonlijk onbekend. Slechts een harer ouderlingen, wiens naam mij ontschoten is, heb ik eenige maanden geleden, bij gelegenheid dat hij mij een bezoek bragt, gesproken. Deze openbaarde vrij wat bedorven mystiekerij en doode regtzinnigheid; en bij ons zijn, èn van kerkeraad èn van gemeente, nimmer betere rapporten ingekomen. Volgens onze berigten heerscht er bovendien in de gemeente, althans eenigen tijd geleden was het zoo, veel openbare ongeregtigheid. Evangelische predikers, die waarlijk regtzinnig zijn, gelijk Ds. Brummelkamp, kunnen het er niet houden. De tegenwoordige predikant moet een kweekeling zijn van Ds. N., wiens kweekelingen even menigvuldig als minder dan bruikbaar zijn. Om bewijzen daarvan bij te brengen, zou ik tot het onbetamelijke moeten nederdalen. Echter hebben wij omtrent den tegenwoordigen predikant, tijdens zijne bevestiging, het berigt ontvangen, dat hij door Ds. N. nog al niet zoo heel erg bedorven was.

Ten opzigte van een te geven voorschot aan de Gemeente, geef ik u het volgende in overweging.

Het is van den aanvang af bekend geweest, dat de gemeente verre boven hare krachten gebouwd heeft, hetgeen in zich zelven ongeoorloofd was. Doch laat zij een beroep doen op de broederlijke liefde en welwillendheid van al de Afgescheidenen in ons land, en op die van zoodanige niet- afgescheidene geloovi-

gen, als haar bij name bekend zijn. Als er dan geen genoegzaam geld komt, om den executorialen verkoop van een kerkgebouw der Afgescheidenen te voorkomen, is het maar goed dat het gebouw verkocht wordt.

Tot welk gedeelte der Afgescheidenen deze gemeente behoort, hetzij tot het dood-Dordsche, hetzij tot het levend- Christelijke beide gedeelten, en vooral het eerste, hebben overvloedige tijdelijke middelen van den Heer ontvangen; en wanneer de menschen, voor hetgeen zij belijden hunne godsdienst te zijn, van hun geld niet kunnen afstappen, kunnen zij zich over niets beklagen.

Door zoodanige algemeene uitnoodiging, die onder'shands, en wat de Afgescheidenen betreft, door hunne Classikale en Provinciale vergaderingen zeer gemakkelijk geschieden kan, bekomt u de gelegenheid om aan de gemeente een cadeau naar welgevallen te maken. Het is eene teedere zaak tegenover een kerkelijk ligchaam als schuldeischer te staan.

Eenige mijner vrienden in Overijssel hebben mij verzocht hun zoo mogelijk exemplaren te bezorgen van de circulaire, door U Hoog Edelgestr. en de Heeren van Hogendorp en Elout. eenige weken geleden, wegens eene daartestellen Christelijke Hervormde school rondgezonden [1]). Ik heb die circulaire toen met de grootste belangstelling gelezen, en haar ook bij mijne vrienden alhier doen rondgaan. Het zou mij aangenaam zijn, indien ik bij gelegenheid daarvan eenige exemplaren van u mogt ontvangen, en tevens eenige opheldering mogt bekomen omtrent de volgende vraag, die aan mij in denzelfden brief wordt gerigt: „Welk tijdschrift voor het schoolwezen wordt door den heer Groen van Prinsterer en zijne vrienden uitgegeven?"

Onze Vereeniging in Amsterdam neemt steeds toe in leden, door de aansluiting (zonder afscheiding) van Hervormden. Wij hebben in de laatste weken ook het genoegen gehad, dat eenige bij ons bekende geloovigen, meer aanzienlijk naar de wereld, onze eenvou-

[1]) Het eerste der Stukken betreffende de afwijzing eener bijzondere school der 1e klasse. 's Gravenhage (1844).

dige Godsdienstoefeningen kwamen bijwonen, ten einde belangstellend te onderzoeken hoedanig bij ons de staat van zaken is. Zij hebben ons, ten gevolge daarvan, te kennen gegeven dat wij, ingeval wij ondersteuning voor onze armen behoefden, gerust bij hen konden aankloppen. Dit is echter tot dusverre onnoodig, daar onze vrienden het in waarheid met den dienst des Heeren meenen. Doch ons lokaal, het huis van een der onzen, wordt meer en meer te klein, en ik heb daarom dankzeggend geantwoord met de vraag: of wij, zoo wij uit eigene middelen een deftig kerkgebouw aanschaffen, en met hunne medewerking, een predikant beroepen, om het Evangelie, zonder onderscheid van Secten, doch waarlijk het Evangelie van onzen Heer, te verkondigen, evenzeer op hunne ondersteuning van dien openbaren dienst, tot stichting van alle geloovigen van welken naam ook, en tot uitbreiding van Gods Koningrijk konden rekenen? — Men moest zich op die vraag bedenken.

Ik betreur het steeds dat men voor Holland weigert, wat men voor Belgie, Frankrijk, Azië, Afrika en Australië, met opgewektheid schijnt te doen. — Een van onze leden is colporteur te Amsterdam, en is als zoodanig met zegen ijverig werkzaam. Wij verheugen ons, bij al het duistere, dat op kerk en vaderland ligt, dat de Heer meer beweging en werkzaamheid onder zijne kinderen doet ontstaan, en wenschen steeds in het oog te houden dat het zaaijen aan het maaijen moet voorafgaan.

Ik geloof hiermede, zoo veel mij de tijd toeliet, aan het geëerde verlangen van u vlugtig te hebben voldaan, en beveel u overigens naar ligchaam en ziel aan in de genade en barmhartigheid van onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus; terwijl ik met de meeste hoogachting verblijve

Uw dw. dr.

Aan J. A. Wormser.

*** Antwoord. — Afwijzing te 's Hage (13 Maart) van het verzoek om autorisatie eener bijzondere school.

Veelgeachte Broeder in onzen Heer Jezus Christus! Hartelijk dank voor uw spoedig en uitvoerig schrijven. — Ik zend UEd. hiernevens een twaalftal der Circulaires. Wij hebben dezer dagen eene afwijzende dispositie van de Stedelijke Regering ontvangen; zeer gemotiveerd, en waarin onder anderen stoutweg beweerd wordt dat de wet van 1806, met meerdere vrijlating voor Godshuizen en andere soortgelijke gestichten en zich alzoo schikkende naar onze gewoonten, de strekking heeft om overigens in alle volksscholen een onderwijs te doen geven, waaraan kinderen van alle kerkgenootschappen deel kunnen nemen. Met dit systema worden dus op eens alle pogingen om, nevens de openbare scholen, hier en daar een meer christelijk onderwijs te hebben, veroordeeld als tegen de wet. Ik ben verlangend hierover, bij gelegenheid, uw oordeel te vernemen. Mij dunkt, zoo ver is men in het stelsel van monopolizeren nog niet gegaan.

De vraag welk Tijdschrift wij voor het Schoolwezen uitgeven, moet ik beantwoorden met een eenvoudig geen. — Zeer wenschelijk zou het zijn dat er bepaaldelijk ook hiervoor een orgaan was; maar mij althans ontbreekt de tijd die er toe vereischt zou worden. De tijd is kort; elk heeft zoo al zijne eigene roeping, en ik geloof niet dat men zijne krachten in het velerlei versnipperen moet.

Met veel belangstelling las ik hetgeen UE, omtrent de vereenigingen van Hervormden (zonder afscheiding) berigt. Velen ook hier gevoelen meer en meer behoefte aan iets anders dan hetgeen doorgaans in onze kerkgebouwen gehoord wordt. Intusschen begrijp ik wel dat men zich op uwe vraag moest bedenken; want het plan is in de wijs van uitvoering, dunkt mij, nog al speculatief,

en ik vat ook nog niet regt welke eigenlijk de relatie tot de kerk wezen zou. Hartelijk verheug ik mij over den zegen, die op uwe bijeenkomsten rust.

Gaarne zou ik weten of er van de zijde der Afgescheidenen, ten uwent of elders, pogingen ter oprigting van eigene scholen zijn gedaan en met welk gevolg. — Wij zijn voornemens nu in hooger beroep te komen, en het verzamelen van feiten zal ons daarbij zeer te stade kunnen komen.

Met hoogachting en heilbede,

UEd. dw. dienaar.

's Hage, 25 Maart 1844.

III.

Amsterdam, 1 April 1844.

*** Bijzondere school te 's Hage. — Nationale Kerk. — Door persoonlijke pligtbetrachting zal men tot vereenigde werkzaamheid worden geleid.

HoogEd.Gestr. Heer en Broeder in onzen Heer Jezus Christus! U hebt de goedheid gehad aan het door mij gedane verzoek met verpligtenden spoed te voldoen. Ik verzoek u daarvoor mijn hartelijke dankbetuiging aan te nemen. — Het berigt wegens de ontvangene afwijzende dispositie heeft mij meer getroffen dan behoefde; daar ik niets beters verwacht heb. Ons licht en onze sterkte tegenover de wereld zijn in onzen Heer, die onze Zaligmaker is, en die zeker wederkomen zal. De werkzaamheden van hen, die zijne kennis ongelukkig versmaden, zullen eenmaal minder dan ijdelheid bevonden worden: onze arbeid is niet ijdel in den Heer. In Hem zijn wij meer dan overwinnaars. Het was mij dan ook tot blijdschap, uit uw brief te zien dat de heeren voornemens zijn in hooger beroep te komen. Wij zijn verschuldigd de middelen aan te wenden,

en als de tijd vol is, geeft de Heer ons naar ons heilig verlangen, somtijds zelfs door onze wederpartijders.

Wisseling van gedachten kan somwijlen nuttig zijn; daarom geef ik aan de heeren in overweging, om, zoo ook de authorisatie door Gedeputeerde Staten mogt geweigerd worden, standvastig en telkens op nieuw te handelen overeenkomstig het voorbeeld, dat ons tot hooger opleiding, maar toch uit het dagelijksch leven ontleend, wordt voorgesteld Lukas XVIII : 2. [1])

Ik geloof niet dat wij met de Stedelijke Regering van 's Hage te onderzoeken hebben naar de verborgene bedoelingen van de ontwerpers der wet van 1806; maar dat de inhoud zelf van die wet vooralsnog zoowel onze regten als onze pligten bepaalt. Volgens de dispositie der Stedelijke Regering, zou zij schijnen te willen doen gelooven dat het slot van no. 1 art. 3 van het Reglement van 1806 alleen ziet op toen bestaande vereenigingen, en dat men zich om deze naar oude gewoonten heeft geschikt. Het is echter wereldkundig dat, niet slechts de Maatschappij tot Nut van 't algemeen en de later ontstane Diaconie der Christelijk Afgescheidene Gemeente te Amsterdam bijzondere scholen hebben daargesteld, maar ook dat aan onderling verbonden bijzondere personen daartoe de vergunning is verleend. Zoodanige vergunningen kunnen dus verleend worden; en zoodra zij verleend zijn, worden de daartoe betrekkelijke scholen, in tegenoverstelling en bij uitzondering der openbare scholen, geregeerd door art. 13. In uw HoogEd.g. missive lees ik dat de Regering van 's Hage beweert, „dat de wet van 1806 de strekking heeft in alle volksscholen een onderwijs te doen geven, waaraan kinderen van alle kerkgenootschappen deel kunnen nemen". Volks-scholen zijn openbare, en geene bijzondere scholen der eerste klasse. Het staat aan het bijzonder toezigt der laatsten, te bepalen wie aan het daarop te geven onderwijs deel kunnen nemen, en onder welke voorwaarden. De wetgever heeft dit een en ander uit zijne hand

---

[1]) In den regter, die God niet vreesde en geen mensch ontzag.

gegeven. Maar de Stedelijke Regering schijnt de verschillende soorten van scholen te hebben verward.

In Amsterdam bestaan drie bijzondere scholen der eerste klasse, voor kinderen beneden de acht jaren, door bijzondere personen, door middel van aandeelen, sedert eenige jaren opgerigt. Allen hadden eene godsdienstige strekking op den voorgrond gesteld; doch eene derzelve heeft die strekking, nadat men eerst tot het oude Hattemmistische, (het tegenwoordige Amsterdamsche Scheppiaansche [1]) vervallen was, geheel laten varen. De onderwijzeres van eene andere dier scholen behoort tot onze vrienden; haar onderwijs is regtstreeks Gereformeerd; de toelating tot de school ten opzigte der kinderen is een gunst, die kan worden verleend of ingehouden. Het is dus geene volks- geene openbare school. Het is waar, ouders van onderscheidene gezindheden maken daarvan voor hunne kinderen gebruik; doch niet om een zoogenaamd neutraal onderwijs, maar omdat zij geen bezwaar hebben hunne kinderen toe te vertrouwen aan een onderwijs dat duidelijk Gereformeerd is.

Onder de Afgescheidenen bestaat nergens dan te Amsterdam, op eene wettige wijze, eene school. Het wetenschappelijk en godsdienstig onderwijs op de Amsterdamsche school is beneden alle critiek. Het laatste bestaat in de hardste, meest-onschriftuurlijke definitiën omtrent Gods verborgenheden. Doch de vergunning tot daarstelling van die school is zonder eenige moeite verkregen. Het zou mij daarenboven niet verwonderen, schoon ik het niet zeker weet, dat men daar zelfs de bepalingen omtrent de vaccine niet observeerde, vermits de kerkeraad en de leden der gemeente tegen deze zaak op eene onverstandige wijze zijn vooringenomen.

Dit laatste behoort thans echter niet tot het onderwerp van behandeling, schoon het voor vele geloovigen met betrekking tot de scholen een wezenlijk struikelblok is, waaraan zij zich, naar mijne gedachten onnoodig, stooten.

Onze tijd is ten hoogste belangrijk; de geloovigen worden door

[1]) Voor de juistheid van kenteekening dezer geestelijke krankheden zij het mij vergund te verwijzen naar deskundigen te Amsterdam

alles wat er gebeurt tot volhardende standvastigheid geroepen. UHoogEd.Gestr. en deszelfs vrienden krijgen er de school onder den zegen van den Heer, gemakkelijk door. De wereld heeft, althans tegenwoordig, weinig vastheid; en de Heer schijnt aan zijne geloovigen meerdere individuele zelfstandigheid in het geloof en in de kennis zijner waarheid voor te bereiden. Ik ben gansch niet los van hetgeen men nationale kerk, nationale scholen, instellingen en karakter noemt. De herinnering aan hetgeen God in zijne genade, in ons land gedaan heeft, en aan de openbare instellingen, die tengevolge daarvan zich gevormd hebben en ontstaan zijn, heeft voor mij steeds veel dierbaars en aantrekkelijks. En toch zie ik twee zaken, die mijne opmerkzaamheid trekken en mij voorzigtig doen zijn. De Heer werkt krachtdadig ter verlevendiging van zijne geloovigen, en er hebben vele bekeeringen plaats; doch alle pogingen om goede oude instellingen weder te reformeeren en in het leven te roepen, breken glad af. De Afscheiding kon het standpunt om de nationale Gereformeerde kerk te vertegenwoordigen niet houden. Het lag, wat de diepte der zaak betreft, niet aan de afgescheidenen; want ook de geloovigen, die in de Hervormde kerk gebleven zijn, kunnen, zelfs omtrent geringe zaken, niet tot eenheid komen. En toch is er leven, beweging, werkzaamheid allerwege en in alles. Ten einde geen nieuwe wijn in oude lederen zakken te doen, komt het mij eenvoudig voor, dat ieder geloovige, uit aanmerking van zijn personelen pligt, moet beginnen daarnaar te handelen; gemeenschap der heiligen is daarvan het dadelijke gevolg. Afziende van de herstelling van oude instellingen, wordt de zaak eenvoudiger en geleidelijker; de weg duidelijker; het geloof helderder, en het gemoed meer verruimd in de onnaspeurlijke wegen des Heeren; die naar het mij toeschijnt, de leden van zijn ligchaam, en daardoor het geheel, in dezen tijd van crisis, tot meer individuele vastheid en zelfstandigheid ontwikkelt, door ons de gedaante der Godzaligheid, die de vorige instellingen zoo gemakkelijk konden bewaren, te ontnemen. Ik stel daarom ook grooten prijs op algeheele vrijheid van godsdienst, en algeheele vrijheid van

onderwijs, mits daardoor eene goede politie en de goede zeden in de Maatschappij niet worden verhinderd. Het daarstellen van scholen door de geloovigen, is eene onwaardeerbare zaak; maar welligt ontmoeten wij daarbij zooveel tegenstand juist omdat de Heer dien tegenstand geheel wil verbreken en wegnemen. Wat zou het zijn, wanneer wij slechts doorgelaten werden, en al die fraaije instellingen van een ongeloovig oppertoezigt bleven bestaan? Wij liepen weder gevaar om in te sluimeren, gelijk onze vaders ingesluimerd zijn.

Doch ik moet eindigen; en doe zulks onder aanbeveling van U HoogEd.g. persoon, betrekkingen en werkzaamheden in de genade en barmhartigheid van onzen God en Zaligmaker; terwijl ik met de meeste hoogachting verblijve

---

Aan J. A. Wormser.

** Eerste ontmoeting

Veelgeachte Vriend! Voornemens zijnde morgen en overmorgen te Amsterdam te zijn, hoop ik dat er nu eindelijk gelegenheid voor mij zal wezen om, gelijk ik sedert zoolang gewenscht heb [1]), u eens te ontmoeten. Uw tijd is ongetwijfeld zeer bezet, en ik kan (met de Vergaderingen van het Instituut, enz.) moeijelijk bepalen over welke uren 's middags of 's avonds ik zou kunnen beschikken. Maar, indien ik bijv. Woensdag morgen reeds om $8\frac{1}{2}$ uur bij u mogt komen, zou mij dit vroege uur zeer goed conveniëren. — Ik dank u zeer voor uwen laatsten brief, en, in de hoop ook daarover met u te spreken, verblijf ik van harte

uw vr. en br.,

's Hage, 8 April 1844.

[1]) Zie pag. 1.

IV.

Amsterdam, 16 April 1844.

*** Wenschelijkheid van meer verstandhouding en onderling overleg omtrent het Christelijk Onderwijs.

HoogEdele Gestrenge Heer en Broeder in J. C.! Gisteren ontving ik uit Overijssel, in antwoord op mijne onlangs gedane aanvraag om berigten van hetgeen men daar ten behoeve van het Christelijk Onderwijs gedaan heeft, de volgende stukken, die mij toeschijnen van genoegzaam belang te zijn, om door UHoogEdg. en uwe vrienden te worden ingezien. Behalve de aanvraag der Afgescheidenen te Ommen, die welligt beter geslaagd zou zijn, zoo men de daarstelling eener Diaconieschool verzocht had, is de poging van de inwoners van Oud-Leusen, (gescheidenen en niet-gescheidenen) merkwaardig. De Buurtschapsschool is vacant, en de gezamenlijke inwoners doen eene poging om Christelijk Schoolonderwijs voor hunne kinderen te erlangen; doch de wet, althans het Collegie, dat de wet moet toepassen, wil Christenen in een getemperd Heidendom houden. Deze opwekking onder de bewoners van Oud-Leusen, zij moge nog zwak zijn, en de aanvankelijke vereeniging van afgescheiden en niet-afgescheidenen Christenen tot dit doel, veroorzaakt mij meer blijdschap, dan de weigering die zij ondervonden mij verdriet aandoet. Het geloof is om eene weigering niets minder.

Ik hoop niet dat ik bij UHoogEdg. lastig word, maar het schijnt mij nog altoos toe, dat het zaak is, dat de voorstanders van het Christelijk Onderwijs zich tot elkander in onderlinge verstandhouding stellen. Hoeveel zoude er niet reeds door gewonnen zijn, indien het zooverre kon gebragt worden, dat Christenen uit onderscheiden oorden des lands eens te zamen kwamen, om deze zaak aan den Heer in een gemeenschappelijk gebed op te dragen,

en onzen God met psalmgezang te prijzen! Het zou in den tegenwoordigen toestand veel; het zou voor Christenen echter waarlijk niet te veel zijn. Op zoodanige zamenkomst kon men overeenkomen om over eenige weken of maanden weder te zamen te komen, en ligt zou zoodanige Vereeniging tot eenig vooraf niet te bereken resultaat leiden. Zoolang mogelijk zou men zich kunnen onthouden van alle vormen, die het verkeer belemmeren, of bij aller veelvuldige werkzaamheden de werkzaamheden nog zouden vermeerderen; gelijk notulen enz. Van zelven zou, dunkt mij, uit zoodanige persoonlijke aanraking, die uit gezamenlijke gemeenschap in Christus en zijne verlossing voortspruit, meerder vastheid en duidelijkheid ontstaan voor de handelingen der afzonderlijke personen, die in volkomen vrijheid zouden worden voortgezet.

Gelief mij deze regelen ten goede te houden, en de goedheid te hebben mij bijgaande stukken, na gemaakt gebruik, bij gelegenheid terug te zenden.

Het werkje van Ds. de Liefde heb ik met hartelijke vereeniging gelezen [1]); zoo rond en onbevangen kan alleen het geloof in onzen Heer en Zaligmaker, die God en geen schepsel is, spreken. Zijn WelEerw. werkje tegen den Kinderdoop is daarentegen zwak. Het verheugt mij dat een onderwerp, waaraan zoovele diepe waarheden verbonden zijn, weder te sprake komt. Ik vertrouw dat daardoor vele gemoederen zullen geschud worden ten goede.

Na broederlijke groete in den Heer, heb ik de eer met de meeste hoogachting te zijn

UHEG.s dw. dr.

Aan J. A. Wormser.

*** Meer bijeenkomst van Afgescheidenen en Niet-afgescheidenen zou goed zijn.

Waarde Broeder in onzen Heer! Hiernevens gaan de

[1]) Gevaar! gevaar! en geen vrede! Een woord tot de slapenden en in slaap gewiegden. Zutphen 1844.

stukken uit Overijssel met mijne dankbetuiging terug. Ik las ze, even als mijne vrienden hier, met groote belangstelling. Het is te hopen dat ook deze adressanten uwe vermaning zullen volgen en aan de gelijkenis van den onregtvaardigen regter gedachtig zijn. In het stuk der inwoners van Oud-Leusen is, dunkt mij, hier en daar nog al onduidelijkheid; eenige verwarring van de Bijzondere en de Openbare School. Wat hebben de oprigters eener vrije school met de regten der Roomsche huisgezinnen te doen? Ik wensch zeer dat, bij vernieuwing der aanvrage, hun een beter en helderder concept, waarom niet door UE. zelven? moge worden gesuppediteerd. Het verlangen van Christelijk Onderwijs op de Buurtschapsschool kan, dunkt mij, niet genoemd worden een verzoek om eene Bijz. School der 1e klasse. Wat uw denkbeeld omtrent eene bijeenkomst van Afgescheidene en niet-Afgescheidene voorstanders van het Christelijk Onderwijs betreft, ik erken reeds lang van de wenschelijkheid eener onderlinge verstandhouding overtuigd te zijn geweest. Evenwel vond ik tot dus ver alhier niet veel opgewektheid voor bijeenkomsten van dien aard, en ik moet erkennen dat er wel gewigtige zwarigheden zijn. Ware de onbekrompene zienswijze van UE. en sommige andere vrienden omtrent de verschilpunten meer algemeen, dan zou alles zich ook beter kunnen schikken; nu zou er, in de toepassing der denkbeelden en wenschen, op zoodanige Vergadering, welligt en waarschijnlijk, nog al veel discrepantie openbaar worden. Ik geef echter de hoop niet op. Zoo het thans nog de tijd is van individueele werkzaamheid, er moet toch ook een tijd komen waarin uit individueele pogingen, zoo zij waarlijk in denzelfden geest en liefde gedaan worden, zonder gedwongenheid, een overgang tot gemeenschappelijken arbeid ontstaat.

Wij zijn voornemens, wat onze school betreft, ons spoedig tot Gedeputeerde Staten te wenden.

Ik dank u zeer voor het stukje van Ds. Scholte. Het werkje van Ds. de Liefde heb ik met blijdschap gelezen. Voorzeker dit is geloofstaal, en het meeste is niet, bij uitsluiting op de Doopsgezinden toepasselijk. Het is een woord waarop antwoord en

wederantwoord zal worden vereischt, en er is geen strijd, waarbij de waarheid, indien het de zuivere waarheid is, niet wint.

Aangenaam is het mij uwe persoonlijke kennis te hebben gemaakt. Ik ben verlangend naar uwe determinatie omtrent het vormen eener soort van nieuwe Gemeente; ofschoon ik mij niet kan ontveinzen dat ook hierop dezelfde aanmerkingen zullen toepasselijk wezen, welke (en in de laatste jaren, zoo ik meende, wel eens door u zelven) tegen de Afscheiding in 't algemeen te berde gebragt zijn. De Heer geve u wijsheid in de keus en zegen op uw werk !

Van harte en met de meeste achting

Uw broeder

's Hage, 27 April 1844.

V.

Amsterdam, 7 Junij 1844.

** Na opzettelijk onderzoek, is Wormser voor de Vaccine. (Vergelijk het Nymeegsch Schoolblad. p. 218, vgg. en p. 232, vgg.) — Niet voornemens de vorming eener nieuwe Gemeente op den voorgrond te stellen.

Hoog-Edele Gestrenge Heer, waarde Broeder in den Heer J. C.! Toen UHEG., eenigen tijd geleden wel de goedheid wildet hebben, mij met een bezoek te vereeren, hebben wij met een enkel woord ook over de koepokinenting gesproken. Ik heb deze zaak, eenige jaren geleden, in het belang mijner kinderen, onderzocht, met dat gevolg, dat ik hen heb doen vaccineeren, en mij alsnog over dien stap verblijd. Bij die gelegenheid heb ik eenige aanteekeningen gemaakt, die ik, daar deze zaak in naauw verband staat met de tegenwoordige verordeningen omtrent ons schoolwezen, wel zou willen uitbreiden en

vermeerderen, met het oogmerk om die algemeen verkrijgbaar te doen zijn. Om verschillende redenen zou ik echter gaarne, alvorens mijne denkbeelden verder uit te werken, het oordeel van UHEG. kennen omtrent de juistheid of onjuistheid der gelegde grondslagen, en in hoeverre ik geslaagd ben de vaccinatie terug te brengen tot eene geneeskundige quaestie, in de eerste plaats. Ik besef volkomen, dat het wat meer is, ook voor anderen, dan slechts voor zichzelven te onderzoeken, en dat, ofschoon ik voor mij in deze zaak tot zekerheid gekomen ben, de mogelijkheid van dwalen blijft bestaan, terwijl ik niet gaarne anderen in eene dwaling zou medesleepen.

Bovendien zie ik nog al op tegen een onderzoek in geneeskundige boeken, en om eene oordeelkundige keuze te doen tusschen de gevoelens van geleerden in het geneeskundige vak. Het is waar, ik heb die keuze indertijd voor mijzelven gedaan, doch gevoel hoe moeijelijk het is die te doen met oogmerk om de gronden daarvan in schrift te brengen en publiek te maken.

Ds. Scholte verschilt in deze zaak geheel met mij; doch op andere gronden, dan men gewoonlijk tegen de vaccinatie aanvoert. ZWE. beweert, (ik hoop zijn gevoelen juist terug te geven) dat de inwerking van eene dierlijke zelfstandigheid in het menschelijke ligchaam, schadelijk zou zijn aan de moraliteit, of liever aan de zielshoedanigheden, aan de redelijkheid van den mensch. Het is mij steeds voorgekomen, dat dit slechts eene fictie is.

Mag ik u verzoeken de goedheid te hebben bijgaande bladen eens in te zien, en mij met uwe reflectien terug te zenden?

Onze kerkelijke toestand is tot dusverre onveranderd gebleven. Wij zijn allen afkeerig van eene poging tot het vormen eener nieuwe gemeente; doch vreezen, dat de Regering ons vroeger of later in zoodanigen vorm dringen zal. Vooreerst echter zullen wij het zamenstellen van een Reglement, dat bijna onoverkomelijke bezwaren oplevert, laten rusten, en blijven afwachten wat de Heer verder zal gelieven te werken.

Ds. Scholte, wiens drie kinderen provisioneel, en tot dat zijne

huishouding geregeld zal zijn, zich onder de leiding van mijne vrouw en mij bevinden, is laatstleden maandag ongesteld geworden, genoegzaam op het uur, dat ZWE. zich naar Zutphen zou begeven om Ds. de Liefde te ontmoeten. Wij hopen dat de Heer deze ongesteldheid ten beste keere. Doch deze omstandigheid, waardoor de geregelde uitgave der Reformatie wel eens kon verhinderd worden, heeft bij mij het verlangen verlevendigd naar een ander tijdschrift voor Godsdienst, kerk- en schoolwezen, dat op onbepaalden tijd mogt worden uitgegeven, en waarvan de Redactie zich in handen van meerdere personen zou bevinden. Bij de verschillende beschouwingen, die de geloovigen schijnbaar verdeeld houden, zal deze wensch welligt niet spoedig verwezenlijkt worden.

Uw HoogEdelgest. aanbevelende in de genade en gemeenschap van den Heer, blijf ik steeds met christelijke hoogachting

UHEG. dw. Dr. en Broeder in Christus.

Aan J. A. Wormser.

⁂ De Vaccine.

Waarde Broeder in den Heer J. C.! Hiernevens gaan uwe bladen over de vaccine terug. Reflectiën daarbij te voegen zou mij niet gemakkelijk zijn. Immers, hoewel ik het onderwerp uit een geneeskundig oogpunt niet in het allerminste beoordeelen kan, zoo kan ik mij echter zeer gereedelijk vereenigen met uwe eenvoudige en duidelijke afwijzing der gronden, waarop men gewoon is de zaak, als met een Christelijk vertrouwen niet vereenigbaar, te bestrijden. Om een alsnog ijverigen verdediger ook van deze gronden te hooren, zoudt gij u tot Capadose moeten wenden, die, zoo ik meen, nog even vast als vroeger in zijn gevoelen hierover staat. Mij is het altijd voorgekomen dat, indien het middel zelf

deugdelijk is, het argument uit het vooruitloopen en tegenstreven van Gods beschikkingen ontleend, niet veel beteekent, op menige andere zaak, die echter door de opposanten goedgekeurd wordt, toepasselijk zou zijn, en door uwe verwijzing naar de stemming van elk die het middel aanwendt, opgelost wordt. Aan redeneringen, zoo als die van Ds. Scholte, waarmede, zoo ik het wel heb, ook Capadose zich vereenigt, heb ik wel eens eenige waarde gehecht; doch nooit, ik herhaal het, heb ik, door eenig opzettelijk onderzoek, regt gekregen om over eene zoo gewigtige zaak, waaromtrent de medici zoo oneens zijn, mede te spreken; weshalve ik des te meer naar uwe beschouwing ten dien opzigte, niet om haar te beoordeelen, maar om ze mede te raadplegen, verlang. Van uwe onpartijdigheid en naauwgezetheid durf ik verwachten, dat gij uwe lezers op de hoogte zult stellen om zich van den eigenlijken inhoud der beide systemas een duidelijker denkbeeld dan mij tot dus verre te beurt viel, te kunnen vormen. — Op een enkele plaats in uw opstel, die ik niet terugvinden kan, heb ik gemeend een blijk te vinden dat ge u met Duitsche lectuur veel bezig hebt gehouden: het gold eene constructie met het woord verlangen, die, dunkt mij, wel wat naar een Germanisme geleek.

Met veel belangstelling heb ik het een en ander uit uwen brief aan Capadose gehoord. Uwe positie is nog al moeijelijk. Gij wilt geene Afscheiding, en evenwel wordt gij er, zou ik zeggen, allengskens henen geleid. — Over het ontwerpen van nieuwe formulieren en Agenden las ik dezer dagen met uitstekend genoegen het u voorzeker bekende werkje van Baumgarten über Liturgie und Predigt, waarin veel merkwaardigs ook over de Kerk in 't algemeen en over haar strijd tegen de wereld voorkomt.

Ik neem deze gelegenheid waar om u een exemplaar te zenden van ons Berigt over de School [1]). Gij zult er het systema onzer Stedelijke Regering nader uit leeren kennen, een systema dat tot

---

[1]) Aan de Inteekenaars. In de Stukken (zie hierboven p. 11) p. 1—13.

dus ver, meen ik, ongehoord was [1]). Den 7en Mei hebben wij de Memorie aan Gedeputeerde Staten [2]) ingezonden.

Aangenaam was het mij te zien dat gij den dwang in de aanwending der vaccine openlijk wilt afkeuren. Ik geloof, dat die eigenlijk slechts op Ministeriële Rescripten berust.

Met heilbede en hoogachting

Uw d. en br.

's Hage, 12 Junij 1844.

VI.

Amsterdam, 13 Augustus 1844.

*** Over het Nymeegsch Schoolblad. — In de geestelijke zelfstandigheid van de Kerk ligt het steunpunt der ware verhouding tot den Staat.

Hoog-Edele Gestrenge Heer, veelgeachte Broeder in den Heere Jezus! Ik ben UHEG. mijn hartelijken dank schuldig voor het belangrijke Berigt, dat ik, met UHEG. geëerde van den 12 Junij ll. mogt ontvangen. Het systema van de Regering van 's Gravenhage is daarin, en in de schriften van den heer Mackay, in diens strijd met Ds. Roozeboom, met juistheid toegelicht. Ik zou gaarne mijn wensch bij het verlangen van het Nymeegsch Schoolblad voegen, dat dat Berigt algemeen verkrijgbaar mogt worden gesteld. Mijne vrienden in Overijssel hebben mij weder verzocht, pogingen bij u aan te wenden, om hun, even als vroeger van de Circulaire, daarvan exemplaren te verschaffen. Ik durf echter niet meer verzoeken; maar vergenoeg mij hun wensch aan u kenbaar te maken.

Welligt ware het nuttig de Circulaire en het Berigt in het Nymeegsch Schoolblad te doen opnemen. In een tijd als den onze, waarin de gemoederen van alle zijden moeten worden toegelicht,

[1]) Stukken, p. 20—48.

[2]) Dat de autorisatie voor Bijzondere Scholen der 1ste klasse niet mag worden verleend, dan op voorwaarde dat zij ter opneming van kinderen uit alle kerkgenootschappen geschikt zijn.

zijn vooral dergelijke praktikale stukken voor de belangstellenden van groote waarde.

De verschijning van het Nymeegsch Schoolblad heeft mij bijzonder groot genoegen gedaan. Dit is een aanmerkelijke stap vooruit. Om, zoo mogelijk, het werk van de Haagsche en van de Nymeegsche Heeren te ondersteunen, heb ik voorgenomen onze Afgescheidenen, in de Reformatie, eenigszins bekend te maken met hetgeen er plaats heeft. De menigte onbelangrijke vlugschriften, die zij vroeger kochten, heeft veroorzaakt, dat het meerendeel weinig kennis neemt van degelijke werken. In het tweede gedeelte van mijn schrijven heb ik, hetzij daarom, hetzij tot hunne herinnering, een aanmerkelijken roof begaan uit uwe Maatregelen tegen de Afgescheidenen, en Bijdrage tot Herziening van de Grondwet, voor zooveel het Lager onderwijs betreft. Ik ben voornemens evenzoo uittreksels uit uwe Adviezen, de twee Adressen, de Circulaire en het Berigt in mijn opstel over te nemen, opdat de waarheid en de behartiging van het Onderwijs ook tot de hutten en de huizen onzer Afgescheidenen, bij welke de Reformatie nog al lezers heeft, doordringe. Ofschoon ik nu geloof, dat onze Burgerlijke Wet mij daartoe de vrijheid geeft, zou ik echter niet gaarne iets doen, dat u onaangenaam ware. Daarom neem ik de vrijheid u daarvan kennis te geven; en, ten einde u niet de moeite van te antwoorden te vergen, uw stilzwijgen aan te merken als eene authorisatie tot zoodanige overnemende aanhaling, met behoorlijke verwijzing naar uwe geschriften.

In den loop van mijn opstel zal de raad worden opgenomen, dat de Kerk geen heil van den Staat verwachte; maar dat zij hare roeping erkenne, om zelve eene weldaad voor den Staat te zijn. Ik besef meer en meer, dat de Kerk (die ik in mijn opstel steeds als eigenlijk[1]) aanneem), zich, zonder bekrompen of kleingeestig en enghartig te worden, moet terugtrekken in hare geestelijke zelfstandigheid tegenover de wereld. Uit deze hare inwendige

[1]) Als met het wezen, met het idee van kerk, zooveel doenlijk, overeenkomstig.

eenheid moet hare uitwendige eenheid, die nu niet te vinden is, voortkomen; en daardoor moet zij, zoo de Heere wil, voor den Staat weder worden wat zij vroeger was. Hare ontwikkeling moet uit eigen boezem voortspruiten, en kan niet van den Staat worden verwacht. Het wordt mij onmogelijk te erkennen, dat er eigenlijke Christelijke Staten (in den zin gelijk vroeger de Joodsche Staat) zijn. De volkeren zijn door God niet aangenomen; maar Jezus heeft er uit alle geslachten, tongen, volken en natiën met zijn bloed gekocht. Zie ik in dezen juist, dan hebben wij (gelijk andere volken) eene Kerk in ons land; maar er kan geene nationale Kerk zijn. Zoo de Kerk zich dan niet als Kerk in Christus bewust wordt, maar steeds ziet op den Staat en op de Natie, zal zij door vergeefsche afmatting en teleurstelling, moedeloos worden. Maar kent ze zich als de Kerk tegenover de wereld, zoo heeft zij, hetzij klein of uitgebreid, in aanzien of in verachting, altoos dezelfde rust en blijdschap in haar Heer, en is zij in staat door hare getuigenissen, op de wereld te werken: of de Heer aan sommigen bekeering mogt geven tot zaligheid.

Bij deze overdenkingen heb ik mij herinnerd, dat u (Bijdrage tot Herziening der Grondwet, bl. 5 en 99) de verpligting voor den Koning bij de Grondwet, om tot de Hervormde Kerk te behooren, hebt aangedrongen; welk gevoelen later, (Adviezen, blz. 59—61) wel gewijzigd werd voorgedragen, doch niet werd losgelaten Ik heb mij daarbij herinnerd, dat Ds. Van Lodensteyn, in eene zeer merkwaardige plaats in zijne Zamenspraken over het geval van Ds. Koelman, achter de nieuwe uitgave van de Beschouwing van Zion, blz. 21 en volgg., zoodanige bepaling op rekening der Staatkunde brengt, en de Kerk daartegen verdedigt.

Dat de Kerk zoodanige bepaling niet maken mag, schijnt mij nog al duidelijk; omdat zij niets minder dan ware en vrijwillige belijdenissen van hare Belijders verwacht en ontvangt, en niets minder dan hunne zaligheid bedoelt. Intusschen ben ik in bezwaar geraakt, of een Christen als Burger optredende, of een Staats-

man zoodanige bepaling mag provoceeren? Doch, ook deze vraag is mij toegeschenen ontkennend te moeten worden beantwoord. Kan een Christen-Staatsman verlangen wat hij als Christen-Belijder zou weigeren te ontvangen: eene gedwongene, onopregte, geveinsde Belijdenis van zijne Overheid? Zoo men zegt: neen, wij verlangen eene opregte en vrijwillige belijdenis, schijnt het mij toe, dat die zich niet door eene bepaling in de Grondwet laat voorschrijven, en dat, gelijk van Lodensteyn zegt, ook de „allerverlatenste" [1]) Overheden, als zoodanig moeten worden geëerbiedigd, en niet door eene daad van de Kerk (censuur of uitbanning) van hare waardigheden mogen worden ontzet; waardoor de Staat zou komen onder de heerschappij van de Kerk. — Maar nog meer. Zoo men aanneemt, dat de Godsdienst van de meerderheid eener bevolking, de nationale Godsdienst, de Godsdienst van Staat, en dat de Overheid aan hare belijdenis verbonden is, dan werkt men, dunkt mij, de overwinning der Kerk op de wereld, en de geestelijke vereeniging der Kerk met den Staat tegen in Roomsche, Mahomedaansche en Heidensche Staten. De Kerk van Christus is toch één over de geheele aarde. Haar voorspoed in landen, tot dusverre van den waren Godsdienst verstoken, is ook de voorspoed der Kerk in ons land. Zoo Roomsche, Mahomedaansche of Heidensche koningen en overheden worden bekeerd tot God, zouden zij, zoo wij een Nationalen Godsdienst en Historische Kerk, en de verbinding der Overheid daaraan, als Staatsregt voorstellen, hunne ambten moeten nederleggen, hetgeen regtstreeks inloopt tegen hetgeen wij hier met die bepaling zouden bedoelen. De geestelijke zelfstandigheid des Christendoms (en daaruit moet bijkans de geestelijke zelfstandigheid en herlevendiging eener particuliere kerk ontspruiten) is verheven boven menschelijke regten en boven den invloed van de Historie der volken. Het Christendom dwingt niet door uitwendigen dwang, beschreven regt of historische herinneringen; maar laat zich daardoor ook niet dwingen. Waar het tot de overtuiging der volken doordringt, wijzigt het Historie en Staatsregt. Omdat het Christendom zich

[1]) de meest van God verlatene, de meest goddelooze.

niet dwingen laat, moet het, dunkt mij, ook niet dwingen, door den Koning aan de Hervormde Belijdenis, door de Grondwet, te binden.

Ik heb gemeend deze bedenkingen aan UHEG. niet te moeten onthouden, omdat zij op onze werkzaamheden betrekkelijk Kerk en Onderwijs van grooten invloed zijn. Zij schijnen verwijdering van bedorven nationale kerken te moeten bevorderen; doch zoo dit moet, kunnen en mogen wij er ons niet tegen aankanten, en zullen wij vrede hebben in den weg langs welken de Heer ons leidt.

Na Christelijke heilbede, heb ik de eer met de meeste hoogachting te zijn

UHEd G. dienaar.

Aan J. A. Wormser.

*** Antwoord. Er is eene Scheiding van Kerk en Staat, die naar kerkslavernij leidt.

Veelgeachte Vriend! Uwe gewigtige letteren zijn mij regt aangenaam. Hiernevens zend ik u zes exemplaren van het Berigt, om daarvan in Overijssel of elders gebruik te maken. Wij zijn wel voornemens het uit te geven; maar eerst later, gezamenlijk met de meer uitgewerkte Memorie van Gedep. Staten, enz.; wanneer de zaak, hetzij door toestemming, hetzij, na alle autoriteiten geadiëerd te hebben, door verwerping, zal afgeloopen zijn. — Den 4en Mei is ons Adres aan Ged. Staten ingezonden; tot dusver (18 Aug.) hebben wij er niets van gehoord. Kleingeestige vexatie, niet waar [1])?

Ik verblijd mij over het Nijmeegsch Schoolblad [2]). Zoo mede over uw opstel in de Reformatie. Ik autoriseer u volkomen tot het maken der bedoelde uittreksels. Zult gij niet wel doen van deze en ook uwe vroegere artikels over het onderwijs mede afzonderlijk verkrijgbaar te stellen? De Reformatie wordt, geloof ik, weinig

[1]) Misschien ook het gevolg van verlegenheid met de geruchtmakende en lastige zaak.

[2]) Onder de leiding vooral van onzen vriend van der Brugghen.

gelezen, althans buiten den kring der Afgescheidenen. Misschien zult gij ook wel eens iets aan de Nijmeegsche vrienden ter plaatsing zenden. Zij hebben aan dergelijke hulp en aanmoediging behoefte.

Bij gelegenheid verneem ik wel eens, wanneer gij schrijvenstijd hebt, hoe het met uw opstel over de Vaccine, vooral ook hoe het met de voorgenomen nadere regeling uwer bijeenkomsten is.

Uw raad aan de Kerk om geen heil te wachten van den Staat, kan ik volkomen beamen. De Staat, van de Kerk vrij, heeft de Kerk aan banden gelegd: zoodanige scheiding en hereeniging, zoodanige vrijheid, die naar Kerk-slavernij leidt, is eene combinatie boven alle andere hypothesen noodlottig. Zoolang er geene andere vereeniging mogelijk is, acht ik met u de roeping der Kerk te zijn, dat zij zich in haar geestelijke zelfstandigheid terugtrekke tegenover de wereld en den met de wereld die in het booze ligt, één geworden Staat. De gronden welke in Schotland de Kerk tot vrijverklaring genoopt hebben, bestaan, zou ik zeggen, in tiendubbele mate bij ons. Ook wil ik niet beweeren, dat de Christelijke Staten aan den Joodschen Staat gelijken, of dat de Volkeren door God aangenomen zijn. Ik kan mij geen denkbeeld vormen van eene nationale Kerk, in dien zin als of de Kerk van Christus door aardsche grensscheidingen zou worden beperkt. Zoo ik vereeniging van Kerk en Staat verlangde, het zou niet wezen als voor de Kerk alleen nuttig, veel min onmisbaar; maar als nuttig en onmisbaar voor den Staat. Maar dit alles raakt, dunkt mij, de eigenlijke grondquaestie nog niet aan, in hoever de Overheid, en hier bedoel ik niet den magthebber aan wien het gezag opgedragen is; maar de, hetzij in Republiek of Ministerie, souvereine Overheid bevoegd en verpligt is om, ook als zoodanig, in al datgene waarover zij te beschikken heeft, aan haar geloof en belijdenis getrouw te zijn. Zoo ja, dan is haar geloof (dat met de meest mogelijke Evangelische verdraagzaamheid kan gepaard gaan) de grondslag van wetgeving en bestuur: de Kerk waartoe zij behoort, en die desniettemin even zelfstandig en vrij blijven kan, wordt alzoo van zelve de Kerk van den Staat,

en wanneer en in zoover het geloof van den Souverein ook dat van de natie of van het meerendeel der natie is, de Nationale Kerk. In dezen zin (en dit is geene theorie, maar een feit) was de Hervormde Kerk in Nederland nationaal. — De terugroeping van Art. 133 is voorwaar een moeijelijk punt. Ik heb ze gevraagd, omdat ik meende er toe verpligt te zijn, niet omdat ik er mij mede gevleid heb. Wenschelijk zou ik het geacht hebben een Roomsch Vorst uit te sluiten van den troon. De verpligting om het geloof der Kerk niet openlijk door overgang tot een andere Kerk te verzaken, zou, in mijn bedoeling, geenerlei regt gegeven hebben tot eene voor de vorstelijke waardigheid gevaarlijke censuur of uitbanning; maar aanneming van het Roomsche geloof zou met abdicatie gelijk hebben gestaan, en we zouden een bewijs hierin gehad hebben dat, ondanks alle ongeloofstheorieën, de Staat toch weder als Christelijk-Protestantsche Staat in den hierboven nader verklaarden zin van het woord moest worden beschouwd. Het argument van de mogelijke onopregtheid der belijdenis zou evenzeer op elk vorderen van belijdenis, zelfs van leeraars en hoogleeraars der Kerk toepasselijk zijn; waarbij ik ook nog in het voorbijgaan moet voegen, dat in Art. 133 niet juist eene formulier-onderteekening bedoeld werd.

Vereenigde werkzaamheid der geloovigen voor Kerk en onderwijs is ook mijn hartelijk verlangen. Wij gevoelen, zoo als het nu gaat, kan het niet op den duur. Terwijl in andere landen, waar opwekking is, het leven zich op velerlei wijzen openbaart en vruchten voortbrengt, is er hier te lande overal verschil, verwarring, strijd onder degenen die de waarheid liefhebben of zeggen lief te hebben; traagheid, werkeloosheid, moedeloosheid zijn aan de orde van den dag. Mogt ik slechts, daar ik zelf rijkelijk deel aan de algemeene schuld heb, ter versterking ook van mijn geloof meer leeren opzien tot Hem, die uit verwarring orde en uit duisternis licht schept!

Geloof mij met hoogachting en christelijke heilbede,

UWEds. dienaar en broeder

's Hage, 18 Aug. 1844.

VII.

Amsterdam, 30 Augustus 1844.

*** Het gevaarlijke eener gedwongen vereeniging van Kerk en Staat. — Geheele vrijheid van onderwijs moet er voor de Christenen zijn.

HoogEdel Gestrenge Heer, Veelgeachte Broeder in den Heere Jezus! UHEG. heeft mij aangenaam verrast met uwe letteren van den 18 dezer; met de toegezondene exemplaren van het Berigt; en met het toestaan der verzochte authorisatie; voor welk een en ander ik u mijn hartelijken dank betuig.

Ofschoon het welligt minder bescheiden is u met mijne lange brieven te vermoeijen, neem ik toch maar weder de vrijheid u te schrijven; te meer daar UHEG. de goedheid hadt, eenig berigt omtrent onze Vereeniging te verlangen.

Er is in onzen toestand nog geene verandering gekomen. Wat den vorm van onze Vereeniging betreft, is ook waarschijnlijk geene verandering te verwachten. De geringe ruimte van ons lokaal, en de aanmerkelijke last, dien onze broeder Budde en zijne huisvrouw zich nu gedurende verscheidene jaren getroosten, hebben ons sedert lang naar eene betere en vrije gelegenheid doen verlangen. Eenige maanden geleden, werd de kwakerskerk alhier voor de publieke veiling aangeslagen. Ik had die kerk, in het afgeloopen jaar, bij gelegenheid dat Dr. Panchaud daar een verslag deed, leeren kennen, en stelde dus voor, dit gebouw te koopen. — Wij taxeerden het op *f* 8000 en het werd eenige honderd gulden minder verkocht; doch niet aan ons, omdat wij er van hadden afgezien, vermits de fondamenten der kerk zoozeer gezakt zijn, dat de kosten van herstel niet vooraf te berekenen zijn.

Bij de beraadslagingen over het koopen van dat gebouw, zijn de moeijelijkheden van het vormen eener openlijk in de wereld optredende Gemeente; van het aannemen van een titel en Reglement, en van het vragen om authorisatie en erkenning, ter sprake

gekomen, en nog al ernstig overwogen. — Wij zullen tot het vragen van authorisatie en erkenning niet gemakkelijk overgaan; ook niet tot het formeeren van een Reglement. Ik wil niet beweren, dat bij ons daaromtrent eene gevestigde overtuiging bestaat, die niet voor wijziging zou vatbaar wezen. Maar, voor het tegenwoordige achten wij den toestand der Kerk niet rijp voor het maken van Reglementen; en wij houden ons gaarne op een breeden grondslag, om met alle kinderen Gods gemeenschap te kunnen oefenen; waarin wij door het aannemen van een bepalenden vorm, behalve dien van het wezen des Christendoms, zouden verhinderd worden.

Bij de overtuiging, dat de kerk in hare geestelijke zelfstandigheid in Christus, tegenover de wereld in haar natuurlijken toestand, moet staan, kunnen wij de Regering wel in alle zaken gehoorzamen en eerbiedigen; haar ook kennis geven van onze vergaderingen, gelijk wij reeds voor vier jaren, met ongunstigen uitslag hebben gedaan; maar wij kunnen haar niet verzoeken om Christenen te mogen zijn; en ons ook niet laten authoriseeren om te zamen onzen God te aanbidden, Hem te loven en zijn Woord te lezen.

Deze beginselen zijn eigenlijk altoos de mijne geweest. Zij werden reeds in het Handelsblad van 26 Augustus 1836, in een artikel, dat zonder mijne voorkennis door een mijner vrienden is verminkt geworden, en ook in het Adres aan den Koning, gevoegd bij de Huishoudelijke Bepalingen der Amsterdamsche Gemeente, van Julij 1837, vooruitgezet; terwijl mijne vrienden en ik het Adres, ten gevolge waarvan de Amsterdamsche Gemeente later is erkend geworden, niet hebben geteekend, ofschoon andere redenen daartoe hebben medegewerkt.

De vestiging en uitbreiding der Christelijke kerk; de opwekking tot reformatie in de 16e eeuw, en hare doordringing tot de volken van Europa; ja, iedere geestelijke opwekking, had bijna altoos plaats tegen den wil en tegen het verbod van de wereldlijke overheid.

Ik kan mij geen bevel van den Heer herinneren, dat, ook

slechts van verre, aanleiding zou geven om aan de Regering te vragen, of de Kerk van Christus er zijn mag, of om de Overheid te verzoeken dat de geloovigen hunne onderlinge bijeenkomsten mogen waarnemen. Integendeel, op vele plaatsen dringt de Heer aan, om hen, die de magt hebben het ligchaam te dooden, niet te vreezen in de belijdenis zijns naams, om zich zijner niet te schamen. Zoo de Christenen openbaar maken en te kennen geven, dat zij er zijn, en zoo zij openbaar vergaderen, staat het aan de Regering, op haar eigen risico, hen te vervolgen of hen te beschermen. De Kerk is een geestelijk ligchaam, met geestelijke hoedanigheden ; en zij vormt geene associatie.

Het afwijken door de Utrechtsche Gemeente van deze beginselen, waarvoor de Afgescheidenen zich hadden laten vervolgen, is de aanvang geweest van den toestand, waarvan UHEg. vroeger, tevens ziende op Art. 1 van het Reglement, schreef: „de afscheiding is in een fuik geloopen."

Deze zaak (die wij juist niet tot eene geloofsquaestie maken) is niet zonder belang, gelijk Koning Willem I daarvan dan ook het voortzetten of staken der vervolging afhankelijk heeft gemaakt.

Het vragen van authorisatie en erkenning

doet de geestelijke zelfstandigheid en hoedanigheid der kerk ontaarden, door haar, eenigermate althans, gelijk te stellen met wereldlijke ligchamen;

maakt de toelating van het Koningrijk van Christus afhankelijk van menschen;

geeft aanleiding tot, of bevordert de verscheuring der kerk, zonder hoop op hereeniging, door het vormen van een menigte kerkjes, die een wereldlijken grondslag erlangen, en daardoor uitwendig blijven bestaan, ook dan, wanneer inwendig het leven ontbreekt;

heeft in de gemoederen der Christenen uitgewerkt, dat zij meenen niet tot de kerk te behooren, zoo zij geen lid van eenig door de Regering erkend Kerkgenootschap zijn, omdat de geestelijke aard der kerk uit de gemoederen is gewischt;

verhindert bij de geloovigen, wanneer zij tot verdorven kerkelijke ligchamen behooren, het gezigt op hunne verpligting, en de lust en vrijmoedigheid, om, eeniglijk uit kracht van hun Christelijk karakter, te zamen te vergaderen, en genoeg te hebben aan den band van geloof en liefde, zonder den steun eener wereldlijke erkenning door de Regering, die voor den Heer niets is.

Daarom heb ik onlangs nog aan den heer Capadose geschreven, dat het mijn wensch zou zijn, niet dat de geloovigen zich zouden afscheiden, dat is, zich bij het bestaande ligchaam der Afgescheidenen zouden voegen; maar dat zij ook aan het Hervormde Kerkgenootschap niet zou meenen genoeg te hebben; dat zij zich, dit is mijne bedoeling, als Christenen zijnde, ook als Christenen zouden gedragen; elkander erkennen; zich te zamen vereenigen door geloof en liefde, door bidden en zingen, door te zamen te vergaderen, door het onderzoeken van Gods Woord.

Onze Vereeniging te Amsterdam is en behoort, naar het aangenomen spraakgebruik, tot geene Kerk; zij heeft geen steun in de wereld, zelfs niet voor het gevoel, dat door eene Gouvernementserkenning ondersteund, maar naar mijne gedachten, ook verstijfd wordt. Nogtans onze Vereeniging is er; welligt in Nederland eenig in hare soort; niet uitgedacht, maar daargesteld door eene eenvoudige opvolging van Gods Woord. Zij staat in hare zwakheid, alleen onder den Heere Jezus, en zoo lang het Hem behaagt. Werd zij door deze of gene omstandigheid verontrust, wij hebben niets, zelfs geen archief; en ieder lid is een goed geheel om ergens elders het tabernakeltje weder op te slaan. — Echter behoor ik op te merken, dat het bij onze wetten, voor eene groote vergadering moeijelijk zou zijn een gebouw tot vergaderplaats op naam te hebben.

Het behoort niet tot onze wenschen, aan onze zaak, uit grond van zelfbehaging, waardoor in de Afscheiding zooveel verdorven werd, gerucht te geven; ook niet om haar angstvallig te verbergen. — Wij zouden wenschen dat andere geloovigen in dezen deden als wij. Zóó zou, dunkt ons, de Kerk des Heeren, in eenvoudigheid ten

voorschijn en voorwaarts treden; zonder zich af te matten op reformatie der wereld. Het schijnt ons toe, dat de Kerk zich op deze wijs, in den aanvang en ten tijde der Reformatie, heeft geopenbaard en ontwikkeld. Het is waar, men kan ten aanzien van het Hervormde Kerkgenootschap meer verheven aanspraken doen gelden; men kan zich beroepen op menschelijk regt, op geschiedkundige herinneringen. Doch, Deurwaarder zijnde, vraag ik, wie zal, niet alleen wat kerkelijke gebouwen, goederen en titels betreft, maar, daar de kerk ook dan bestaat, wanneer de discipelen noch staf, noch male, noch brood, noch geld hebben, of wanneer hunne goederen geroofd worden, — omtrent den niet geroofd kunnende worden geestelijken aard en zelfstandigheid der Kerk, vonnis geven, wie zal executeeren, en tegen wien? De Kerk is eene geestelijke zaak; wij gelooven haar. Het wordt dus altoos weder, en wat ons land aangaat, weder van nieuws af aan, een strijd van beginselen; waarbij de geloovigen, tot dusverre, veelal verzuimen wat het naast voor de hand ligt, en ook door de Zendelingen in onchristelijke landen dadelijk wordt aangewend: de geestelijke Constitutie der Kerk, door vereeniging der geloovigen.

De vorm van de verhouding der Kerk tot den Staat behoort, dunkt mij, niet tot het wezen der Kerk. Zie ik in dezen juist, dan kunnen de Historische herinneringen der Kerk in Nederland worden voortgezet. Ook het revolutionaire tijdperk, waarvan onze leeftijd de bedaarde, zoo niet vreesachtige, voortzetting en ontwikkeling is, behoort, helaas! tot de geschiedenis van ons Land. De Kerk in Nederland heeft dan haar tijd van vervolging en worsteling, van bescherming en rust gehad, en is nu in het tijdperk van strijd en miskenning.

Naar aanleiding van de opheldering, die ik dankbaar in UHEG. geëerde van den 18den dezer ontving, en waarbij mij sommige zaken zijn toegelicht, blijft mij de bedenking nog bij, of ook de Souvereine Overheid niet vrijheid van Godsdienst behoórt te hebben. Ten aanzien van een niet-Christelijk souverein zullen de geloovigen dit beämen, opdat hij tot Christus en de be-

lijdenis van Hem moge bekeerd worden. Maar ten aanzien van een Christelijk souverein zal men beweren, dat hij als zoodanig het beste deel bezittende, dat moet bewaren, en van het Christelijk geloof niet mag afvallig worden. Ik ben daarmede geheel vereenigd; maar neem dit niet-mogen in een zedelijken, in een bedienenden zin; en zou niet durven aannemen, dat het in een beheerschenden. in een bedwingenden zin mag worden toegepast. Ten aanzien van de Kerk is dit dunkt mij duidelijk. Ten aanzien van den Staat, is het, gelijk UHEG. schrijft, een feit, en geene theorie, dat de Souvereine Overheid aan de Hervormde Kerk verbonden was; doch was het volstrekt goed? — Zonder wetenschappelijke opleiding zijnde, ben ik op het veld van Geschiedenis en Staatsregt, zeer beschroomd. Doch de vraag zweeft mij voor de aandacht of, regtens (niet Christelijk) de overgang van het Souvereine gezag, van het Romanisme tot het Protestantisme niet gelijk staat met zijn overgang van het Protestantisme tot het Rationalisme of Atheïsme; en of de vrijheid (naar den mensch) van het souverein gezag, ten aanzien van den godsdienst, niet beslissend wordt bewezen, door het onvermogen en de onbevoegdheid der Kerk om de Souvereine Overheid tot omhelzing der waarheid te dwingen? Eindelijk, of derhalve niet alles hierop nederkomt, dat de Souvereine Overheid behoort onder alle creaturen, aan welke het Evangelie eenvoudig wordt verkondigd, zonder hen daaraan te verbinden anders dan door de vermaning tot geloof en volharding in het geloof; en dus op eene bedienende wijze.

De reden van mijn terugkomen op deze zaak is:

Omdat ik meen, dat de Souvereine Overheid van ons land, in vroeger jaren, wanneer zij niet in waarheid den Heere was toegedaan, juist door de gedwongen vereeniging van Kerk en Staat, der Kerk veel kwaad heeft veroorzaakt;

dat de Kerk van hare zijde, gerust op de Christelijkheid en bescherming der Overheid, zich te veel in de wereld heeft vooruitgezet, en zich, als tijdelijk en afzonderlijk stoffelijk ligchaam, met haar heeft ingelaten; terwijl de geloovigen, burgers en leden van den Staat

zijnde, hun kerkelijk lidmaatschap alleen als eene geestelijke en zedelijke hoedanigheid hadden behooren bewust te zijn en te handhaven; teneinde hunne beginselen allerwege vrijwillig te doen aannemen;

dat die bescherming nu althans hebbende opgehouden, de geloovigen daaraan behooren te worden gespeend, en niet langer naast, maar op het fondament, Christus, behooren te bouwen;

dat daardoor hun geloof, hoop en liefde zullen worden verlevendigd; hun blik in tijdelijke en eeuwige zaken zal worden verhelderd, en zij meer voor teleurstelling en afmatting zullen bewaard zijn;

en eindelijk, omdat ik meen, dat de vereeniging van Kerk en Staat meer geestelijk moet zijn, en niet moet opklimmen tot eene bepaalde afspraak of overeenkomst; — eene vanzelfheid, en geene proclamatie; — een vrijwillige toestand, die waar hij ontstaat, evenmin kan verhinderd worden, als hij kan worden daargesteld waar de inwendige dispositie daarvoor ontbreekt.

Het is mij zeer aangenaam, dat de stukken wegens de School gezamenlijk zullen worden uitgegeven. Ik acht de afzonderlijke verkrijgbaarstelling mijner artikels niet raadzaam, omdat zij, als reeds in de Reformatie geplaatst, voor den uitgever geen genoegzamen aftrek zouden vinden om de kosten te dekken. Zoo de Heer mij gezondheid en kracht verleent, hoop ik die artikels zamen te trekken in eene brochure, en die uit te geven. Ook zal ik gaarne bij gelegenheid iets aan de Redactie van het Nijmeegsch Schoolblad toezenden. Thans heb ik in de Reformatie geschreven om de Afgescheidenen, (bij welke, onder veel ellende, onder veel dat afkeuring verdient, zich een niet genoeg gewaardeerde schat van geloof en godzaligheid bevindt), met het Schoolblad bekend te maken, en hen tot deelneming aan te sporen. Ik hoop het schrijven over de Vaccine mede te bespoedigen. Maar geneeskundige onderzoekingen zijn zoo weinig uitlokkend voor mij; — mijne werkzaamheden voor onze Vereeniging, en een drukke praktijk als Deurwaarder laten mij doorgaans weinig tijd over, en doen mij dikwijls naar ligchaam en ziel afgetobd zijn, zoodat ik mij alleen tot eenige lectuur kan bepalen.

Ik kan anders niet zeggen, dat [1]) de zaken van de Kerk en het onderwijs, wel dat ik die van den Staat en het Volk, donker inzie, Van berigten uit andere landen ding ik doorgaans veel af. De zaken schijnen op een afstand, en voorgesteld in eene schilderij, fraaijer dan nabij en in het werkelijke leven. Ons koele Hollandsche karakter zou op den gang van zaken in andere landen, zoo wij dáár waren, nog al iets aan te merken vinden. Ook ik moet mij zelven veelal beschuldigen van wantrouwen omtrent den Heer, en traagheid in zijnen dienst. Maar wij hebben een goeden Heer, die wil dat wij van Hem zullen leeren, dat Hij zachtmoedig is en nederig van harte. De Kerk en de waarheid kunnen nergens heen vallen; maar als de Heer in eenig land slechts duizend discipelen verwekt, moeten wij niet zeggen, er behooren tienduizend te zijn; als de Heer aan de kerk menschelijke steun ontneemt, moeten wij aan Hem genoeg hebben; als de vorm der kerk, door de geloovigen daaraan gegeven, als in de wereld zijnde veroudert en onder de hand verbreekt, moeten wij dien loslaten, en aan het wezen des Christendoms vasthouden.

Ik hoop dat de Broeders te Nijmegen, die over de wet van 1806 zoo schoon in hun 2e nummer spreken, daardoor slechts wenschen aan te toonen, wat men met haar d o e n k a n, en niet zullen meenen, dat die wet goed is. Behoudens de admissiën tot het geven van onderwijs, na behoorlijk examen, zou ik geheele vrijheid van onderwijs voor de Christenen verlangen. Er is groot onderscheid tusschen de vergunning, na gedurende langen tijd vruchteloos aangevraagd te hebben, tot het oprigten eener Bijzondere School der 1e klasse, en vrijheid van Christelijk Onderwijs. Bij de opgave door het Schoolblad van de inrigting der school, en zijn beweren dat dit alles volgens de wet is, heb ik somtijds een glimlach niet kunnen onderdrukken; doch goedgekeurd dat men getracht heeft de voorzigtigheid van de slang te voegen bij de opregtheid van de duif. Alleenlijk, dat men zich niet voor goed, met zulk een toestand vergenoege! het is goed voor een begin.

[1]) I k is weggevallen.

U HoogEd.gestr. en uw huis aanbevelende in de genade en liefde onzes Gods, heb ik de eer met christelijke hoogachting te zijn

UHEGs. dw. dr.

P.S. Ds. Scholte, die gisteren te Amsterdam was, en mij geraadpleegd heeft, over het daarstellen eener Bijzondere School der 1e klasse in Utrecht, is voornemens Maandag over acht dagen een uitstapje naar 's Hage te doen, ten einde daarover ook met u te spreken, en zoo mogelijk inzage te doen van de Memorie en verdere bescheiden, door u en uwe vrienden ingediend. Z.Ew. heeft mij verzocht hem te vergezellen; — onder voorwaarde, dat mijne werkzaamheden mij veroorlooven eenige uren uit Amsterdam te zijn, heb ik beloofd aan ZEw. verlangen te voldoen. Waar ook vrije scholen, vooral in vereeniging met Afgescheidenen, worden opgerigt, hoop ik, dat men zich wachten zal voor die kwetsende vlugheid en ingenomenheid met eigene inzigten, die aan de Afscheiding zooveel kwaads hebben berokkend.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Broeder! Uwe letteren zijn mij zeer welkom geweest. Evenzoo de toezegging van uw bezoek. Doe ons het genoegen Maandag met Ds. Scholte familiaar bij ons te eten. Ik zal om $2\frac{1}{2}$ uur te huis zijn, ten einde wij vooraf de onderwijsquaestie à tête reposée zouden kunnen behandelen. Meld mij of u dit convenieert: zoo onverhoopt gij een andere tijdsbepaling begeert, zal ik trachten er mijne bezigheden naar in te rigten.

Van harte,

Uw vr. en br,

's Hage, 5 September 1844.

VIII.

Amsterdam, 7 September 1844.

** Ook in dit briefke is het tegenovergestelde van zich op te dringen opmerkenswaard.

HoogEdele Gestrenge Heer! Van uw vereerende uitnoodiging om aanstaanden Maagdag bij u te blijven dineren, zal ik tot mijn leedwezen, geen gebruik kunnen maken. Wij mogen slechts tot acht ure des avonds exploiteeren. Ik ben dus genoodzaakt met den spoortrein van $4\frac{1}{4}$ uur terug te keeren, ten einde ten $6\frac{1}{4}$ uur te Amsterdam te zijn, om de acten te doen, die mijne klerken in den loop van den dag hebben gereed gemaakt. Ik verwacht Ds. Scholte heden avond te Amsterdam....

Het oogmerk van mijne komst is uitsluitend het gesprek met UHoogEdg. Alleen bij den heer Capadose bekend zijnde, zal ik ook alleen bij ZWelEdg. een bezoek afleggen, en niet bij de andere Heeren. Niet uit gebrek aan hoogachting en vereeniging, maar omdat het bij mij een regel is, lieden van hoogeren stand niet door opgedrongen bezoeken te vermoeijen. Welligt, doch niet zeker, zal ik mijne opwachting gaan maken bij mijn vroegeren patroon, Z. E. den Heere Minister van Finantiën. Het zal mij dus aangenaam zijn, indien UHoogEdg. slechts dàt uur gelieft te bepalen, hetwelk UHoogEdg. tusschen 9 en 4 ure, het meest convenieert.

U HoogEd.gestr. en betrekkingen aanbevelende in de genade des Heeren, heb ik de eer met de meeste hoogachting te zijn

UHEGs. dw. dr.

IX.

** Heiliging van den Christelijken Rustdag.

Hoog-Edele Gestrenge Heer, Geliefde Broeder in Christus! De Troonrede heeft thans de aanstaande behandeling der wet op de schutterij aangekondigd. Toen ik laatstmaal het genoegen had UHoogEdg. in 's Hage te ontmoeten, hebben wij daarover met een woord gesproken. Onze vrienden, die dienstpligtig zijn, hebben van de gedwongene exercitiën op den rustdag veel in hun geweten te lijden. Bovendien, het is noodig, dat wij, in deze dagen, getuigenis geven van de verpligting tot naauwgezette heiliging van den Christelijken rustdag, waardoor de waarheid van het Christendom wordt beleden; en zijne kracht wordt in praktijk gebragt. Aan de Redactie der Reformatie heb ik eene korte opwekking aan de geloovigen ingezonden, welke ik hoop dat nog in het eerstvolgende N°. zal zijn opgenomen. Daarbij, en ook bij brieven aan sommige vrienden in de provinciën, heb ik trachten op te wekken tot het inleveren van adressen aan Z. M. den Koning en aan de 2e Kamer der Staten-Generaal, met verzoek, dat deze vrienden ook weder aan andere vrienden mogen schrijven. Ik hoop dat UHoogEdg. en uwe vrienden ook niet het stilzwijgen zullen bewaren; ja, ik neem de vrijheid UHoogEdg. beleefdelijk te verzoeken, eenige letteren te rigten aan de aanzienlijke Amsterdammers, die tot uwe vrienden behooren, maar waarvan sommigen opwekkingen van onze zijde, bij vorige gelegenheden, wel eens onvriendelijk hebben ontvangen. Ik vrees maar al te zeer, dat vele aanzienlijke geloovigen te Amsterdam het gemakkelijker vinden, dat de wet zou bestaan uit negen moreele, en één ceremonieel gebod, en dat zij de uitwendige rust op den sabbath niet weten in verband te brengen met de geestelijke rust, en de rust op dien dag ook van het zuchtend schepsel, dat als met opgestoken hoofde uitziet naar de openbaring der heerlijkheid der kinderen Gods.

Door het inzenden van een artikel aan het Schoolblad ben ik in vriendschappelijke correspondentie geraakt met den heer van der Brugghen te Nijmegen. Ik zal de vrijheid gebruiken, om die gelegenheid aan te grijpen en zijn Ed. uit te noodigen, zich ook in dezen werkzaam te betoonen. Ik ben bezig om voor onze vereeniging een Adres in gereedheid te brengen, waarbij, zoo de wet niet te spoedig in overweging wordt gebragt, de quaestie van den Sabbath au fond zal worden behandeld, om het stuk tevens te doen in druk verschijnen. — Onder het schrijven van deze ontvang ik eenige letteren van Ds. Scholte. De opwekking, met eenige uitbreiding aan het slot van zijne hand, zal in de Reformatie komen. ZijnEd. spreekt, zoo de Heere wil, in de andere week, de afgevaardigden der onderscheidene gemeenten van Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland, en zal alsdan bij hen de zaak aandringen.

Zos even ontvang ik nog een brief uit Hellendoorn in Overijssel met een concept-adres tot aanvrage om authorisatie tot oprigting eener Bijzondere school 1e klasse.

UHoogEdg. met uw geheele Huis aanbevelende in de liefde en gemeenschap Gods, blijf ik met christelijke hoogachting

UHEGs. dw. dr.

Amsterdam, 25 Oct. 1844.

Aan J. A. Wormser.

*** Antwoord.

Waarde Vriend en Broeder! Ik had u reeds lang moeten antwoorden. Behalve mijne gewone redenen van uitstel kwam er nog bij dat ik u weinig op dat punt der schutterij-wet zou kunnen

melden. De belangstelling voor die zaak is hier nog gering; vooreerst omdat hier ter stede, zoo 't schijnt, men nooit die Zondags-exercitiën gehad heeft; een argument dat evenwel, ik beken het, werkeloosheid ten dezen niet regtvaardigen zou; ten anderen, omdat het nog geheel onzeker schijnt wanneer die conceptwet zal worden voorgedragen; eindelijk, omdat er zooveel andere dingen plaats hebben, waaromtrent, zoo wij openlijk en gemeenschappelijk zouden willen protesteeren, een protest en meer welligt dan een eenvoudig protest nog zooveel noodiger voorkomt. Welligt zou het indienen ook reeds aan de Staten-Generaal, vóór dat de voordragt werkelijk geschied is, eenigzins voorbarig kunnen geacht worden.

Wij hopen weldra de stukken over de afwijzing van ons verzoek aan de school te kunnen uitgeven. Wat ons verder te doen staat, is eene moeijelijke vraag. Sommigen onzer zien groote zwarigheid in het indienen van een eenigzins gewijzigd request. Dus hooger op. Doch waarheen? Naar Z. M.? Is hiervoor de tijd reeds daar? Is de quaestie genoegzaam toegelicht? Hebben wij niet te vreezen, vooral bij de bekende gezindheid van bijna alle de hooge ambtenaren, dat de Koning ons ongelijk geven zal? en zouden hierdoor de belangen van het onderwijs niet zeer gecompromiteerd worden?

Is het waar, dat te Amsterdam een Israëliet tot schoolopziener benoemd is?

Zeer verlang ik te weten hoe het is met die aanvragen te Hellendoorn en te Utrecht, Ik acht het zeer wenschelijk dat dergelijke aanvragen gedaan worden. Zelfs de onregtvaardige weigeringen zullen een middel kunnen worden, om ons later regt te doen verkrijgen.

Geloof mij van harte

Uw vr. en br.

's Hage, 16 Nov. 1844.

X.

Amsterdam, 2 December 1844.

** Hetzelfde onderwerp. — Lauwheid van vele Christenen.

Hoog Edele gestrenge Heer! De Schutterswet heeft mij nog al werkzaamheid veroorzaakt. Daarbij kwam dat mijn gemoed in de laatste dagen nog al neergedrukt was, bij het gezigt en de ondervinding van de laauwheid van vele Christenen. Bij ondervinding wetende, dat dergelijke benevelingen weder moeten wijken voor de trouw en goedertierenheid van Christus onzen Heer, heb ik de beantwoording van UHEg. waarde letteren van den 16en ll. uitgesteld. — Ons Adres over de Schutterswet was bijna afgewerkt; ik verzocht de vrienden, daar het bijna drie vel druks zou bevatten, een aanvang te maken met het lezen en overwegen. Slechts een twaalftal zijn opgekomen, en sommigen der overigen meenden dat de zaak voor hen van minder belang was, daar men hen toch geen schutter zou maken. In dezen toestand der zaak kon ik niet voortgaan; zonder ware deelneming en ijver mogt ik niet laten teekenen; zonder opregtheid in het verzoek, kan men noch bidden om zegen, noch gewenschten uitslag verwachten. Ik heb dus van de inzending en uitgave van het groote Adres moeten afzien, daar ik niet wensch mede te werken tot het maken eener ijdele vertooning en ledige ophef.

Het is voor de eerste reis, dat ik zoodanige laauwe stemming bij de vrienden heb ontmoet, en zij heeft mij te sterker getroffen naarmate ik met het onderwerp meer ingenomen was, en te midden van zeer drukke beroepsbezigheden mij meer heb moeten bevlijtigen om de leer aangaande en de heerlijkheid van den Christelijken Rustdag voor te stellen in een Adres, dat geen godgeleerd betoog, maar een Staatkundig Adres moest zijn. Thans heb ik twee korte adressen gesteld, die ik heden laat circuleeren; terwijl ik het groote opstel hoop om te werken, en als eene gewone brochure denk in het licht te geven; ik zal echter eerst eenige rust behoeven.

Ds. Callenbach heeft mij, ook Ds. de Hoest, geschreven dat zij zullen requesteeren. Het argument van sommige van U HEg. vrienden, dat de exercitiën in 's Hage nimmer op Zondag plaats hadden, zou hen moeten opwekken om dit bij de wet vastgesteld te zien verkrijgen. Thans zegt de wet dat zij bij voorkeur des Zondags moeten plaats hebben; en de ondervinding, die in onze dagen bij het lager onderwijs zoo duidelijk spreekt, leert ons wat men met dergelijke wetsbepalingen later al uitrigten kan. Een onzer leden heeft in Oost-Vriesland, vanwaar hij geboortig is, eene maand in de gevangenis moeten doorbrengen, omdat hij wapenoefeningen op den Rustdag weigerde, en mag ook thans nog Oost-Vriesland niet verlaten, dewijl men het oordeel van den Koning van Hannover over zijne zaak inwacht. Men heeft hem eerst den Superintendent gezonden om hem anders te overtuigen, en daarna twee geneesheeren, om te onderzoeken of hij krankzinnig is; deze hebben het tegendeel verklaard, gelijk onze vriend dan ook waarlijk een goed onderwezen, gemoedelijk Christen is. Ik wil niet ontkennen dat hij de zaak wat sterk getrokken heeft; maar dit is het natuurlijk gevolg wanneer men van algemeene ontheiliging van den Rustdag omringd is; men vreest medegesleept en ontrouw te worden. Waar bereidvaardigheid tot heiliging van den Dag des Heeren bij de Hoofden gevonden wordt, zullen de ondergeschikten, zelfs die het naauwst van conscientie zijn, meer en blijmoediger werkzaam zijn in hetgeen verrigt moet worden, dan daar waar door tegenstand de angstvalligheid van het Christelijk hart wordt opgewekt. Het is noodig, dat de Christenen ook in dezen bij de wet vrijheid genieten. — De onzekerheid van het tijdstip, waarop het wetsontwerp zal worden ingediend, noopt mij om thans de Adressen in te dienen. De Regering kan daardoor in haar geheel blijven, en als het ware uit eigene beweging aan onze wenschen voldoen; in onze dagen geeft men niet gaarne toe, en verleent men niet gemakkelijk op adressen eenige concessie. Ik hoop te verwerven een wetsontwerp, waarin de Regering zelve bepaalt, dat de wapenoefeningen alleen op werkdagen mogen

plaats hebben. — Er zijn zeker zaken te verrigten, die even noodig zijn als deze; doch men moet het eene doen, en het andere niet nalaten. De zaak is bovendien van het hoogste belang. De heiliging van den Dag des Heeren is het openbare middenpunt van de belijdenis en praktijk van het Christendom; de gemeenschappelijke uiting van christelijke gevoelens; de zamengevatte openbaarmaking van de inwendige vruchten der geregtigheid. Aan de wereld ingegrift na de Schepping, was de Schepping zonder den Rustdag niet volbragt; de schending en verachting van den Rustdag is schending van de ordeningen der wereld; en dit alles is voor ons Christenen van te hooger belang, omdat het welbehagen Gods in de wereld, verloren gegaan en veranderd zijnde in een smerte aan Gods harte, dat Hij den mensch geschapen hadde, dat welbehagen ons weder verworven is door de opstanding van Christus op onzen Rustdag. Ons bestaan op de wereld in Gods gunst, onze verwachting van Gods ruste in volheid, drukken wij door de heiliging van den Rustdag uit. Zoo die heiliging ons bij de wetten eenmaal bepaald [1]) en in ernst ontnomen en ontzegd wordt, zal men zich te laat beklagen, en aan het Christendom een allergevoeligsten slag doen toebrengen. — De bedenking van voorbarigheid in het nu reeds adieeren van de Staten-Generaal heeft veel bij mij gewogen, maar heeft moeten wijken, door de bedenking, dat wij in ons regt zijn. De Grondwet bepaalt, teregt of te onregt, in ieder geval zonder ons, dat de wetgevende magt berust bij den Koning en bij de Staten-Generaal. Wanneer wij ons dus v ó ó r d e a a n b i e d i n g v a n h e t O n t w e r p over eene zaak wenschen te verklaren, moeten wij dit doen aan de wetgevende magt. Maar het is mij genoeg, dat wij het m o g e n doen, omdat ik levendigheid op de quaestie zelve verlang; omdat ik wensch dat de Rustdag ter sprake kome, vooral ook bij de openbare handelingen der 2de Kamer; omdat ik het betreur, dat de godsdienst bij het behandelen van staatkundige zaken in het geheel niet in aanmerking komt, men van haar nooit iets hoort, en onze geschiedenis steeds

[1]) stellig.

meer alle sporen van het aanzijn van Christenen in ons land verliest. Het is mijn wensch, dat de Regering en de vertegenwoordiging zich herinneren dat er ook nog Christenen in ons land zijn.

Ik heb met veel deelneming de afwijzing vernomen van de aanvraag tot daarstelling eener Bijzondere school der 1e klasse. Echter twijfel ik geen oogenblik of wij zullen vrijheid van onderwijs erlangen, zoo de Christenen haar waarlijk van den Heer begeeren. Ik hoop dat UHEG. en de andere Heeren, zonder wijziging van doel, doch met wijziging van het Request, om de zaak gaande en levendig te houden, zich andermaal zullen wenden tot de Stedelijke Regering; en ben van gevoelen, dat wij ons tot den Koning niet moeten wenden dan ter verkrijging van verandering in de wettelijke bepalingen omtrent het onderwijs. Omtrent het laatste geloof ik, dat het goed is, de gemoederen voor te bereiden, maar dat de toestand der Christenen eene zeer langzame ontwikkeling van de tegenwoordige historie vereischt, om niet uitsluitend voor de Roomschen te werken, die van de vrijheid van onderwijs een dadelijk en krachtig gebruik zouden maken, terwijl de Christenen zich dapper zouden weren met zuchten en klagen.

Men heeft te Amsterdam geen Israëliet tot schoolopziener benoemd; maar de schoolcommissie heeft de stad in twaalf arrondissementen verdeeld, en ieder arrondissement geplaatst onder het bijzonder toezigt van een harer leden. Een van die leden is de Israëlitische heer Mr. M. A. Godefroi, Subst. Officier bij onze Regtbank. die het toezigt heeft over een arrondissement, waarin bijna zeker geen enkele Jood woont; ik heb over deze zaak een artikel aan het schoolblad gezonden. —

Ik betuig u mijn hartelijken dank voor de vriendelijke toezending van het Antwoord van Mr. M. C. van Hall, dat ik met uitstekend genoegen gelezen heb. Inderdaad de beginselen van hen, die vroeger en later Kerk en Staat ten gronde hebben gerigt, worden het best in hunne verkeerdheden aan het licht gebragt, door de talenten en bekwaamheden hunner voorstanders niet te miskennen, maar daaraan regt te doen wedervaren. Mij dunkt,

dat de heer van Hall op het karakter van Brederode geene lofrede hield, toen ZHEG zich onvergenoegd betoonde wegens de openbaarmaking van zijne brieven na bijna drie eeuwen. Als Christen verheug ik mij hartelijk over de uitgave van dit wetenschappelijk geschrift, omdat men daaruit bij vernieuwing zien kan, dat Christendom en Wetenschap niet met elkander in strijd zijn. —

De Heer schenke u zijnen zegen en vrede; en doe u gemoedigd volharden in den strijd voor zijne waarheid en regt.

Aan J A. Wormser

*** Wenschelijkheid van meer onderlinge gemeenschap der Amsterdamsche broeders; vooral ook met Da Costa.

Veelgeachte Broeder! Aan u, die zooveel belang in de zaak van het Christelijk Onderwijs stelt en er u zooveel moeite voor geeft, haast ik mij een exemplaar aan te bieden, zoo van ons 2e Berigt, als van de gezamenlijke uitgave der stukken tot onze voorgenomene School betrekkelijk. Wij hebben ze nu voor iedereen verkrijgbaar gesteld. Ik vlei mij dat een wensch en systema, waarbij elke poging onmogelijk wordt [1]), ernstige tegenspraak bij velen ontmoeten zal.

Ik verlang uw Adres over den Zondag te lezen. Tot dus ver vond ik op het punt der Schutterij-wet ook hier niet veel opgewektheid. Er is zooveel waardoor de aandacht afgeleid wordt, men is daarenboven reeds zeer verblijd met het uitzigt dat de bepaling bij voorkeur wegvalt. Evenwel uwe bedenkingen tegen die gerustheid zijn allezins gewigtig, en zullen misschien, in verband met uw verder schrijven over die zaak, ook hier in deze zienswijze verandering brengen.

Elout, die mij gisteren avond bezocht, was regt verheugd uwe kennis gemaakt te hebben. Zeer wenscht hij, en ik met hem, dat er tusschen onze Amsterdamsche broeders meer onderlinge gemeen-

[1]) Zie hierboven, p. 26

schap mogt zijn. Intusschen gevoelen wij ten volle dat, bij uwe drukke bezigheden als anderzins, het dikwijls opzoeken van elkander zeer moeijelijk is. Hij meende dat, wanneer gij, al was het slechts nu en dan, eens op den Vrijdag-avond kwaamt, dit eene eenvoudige aanleiding wezen zou tot een meer vertrouwelijken omgang, die voorzeker ook onder de wenschen van onzen da Costa behoort. — Doch gij zelf alleen kunt beoordeelen of gij daarvoor beschikbaren tijd hebt.

Geloof mij van harte

uw broeder

's Hage, 19 Dec. 1844.

XI.

Amsterdam, 25 December 1844.

*** Antwoord. Betrekking op Da Costa.

Hoog-Edel Gestrenge Heer, veelgeachte Broeder in den Heere! Uwe vriendelijke letteren van den 19den dezer, met het exemplaar der Stukken enz., heb ik met dankbaarheid ontvangen. Den dag, waarop UHEG. mij schreef, zond ik mijn vervolg voor de Reformatie, dat door veelvuldige werkzaamheden vertraagd was, ter perse, zoodat ik van de Stukken voor dit nommer geen gebruik heb kunnen maken. Ik hoop dus in het volgende nommer op de Haagsche werkzaamheden terug te komen, en tevens over te gaan tot de Nymeegsche School, om daarna met een slotartikel, voor deze reize, de beschouwing van het Lager Onderwijs te besluiten, en voortaan, bij opgewektheid en aanleiding tot schrijven, het Lager Onderwijs in het Nymeegsch Schoolblad te behandelen. — De Memorie aan Gedeputeerde Staten heeft mij bij vernieuwing een uitstekend genoegen verschaft. Onder de lezing heb ik mij dikwijls verwonderd, hoe het mogelijk ware, dat men de zoo duidelijk voorgestelde en ontwikkelde waarheid miskend, en een stelsel aangenomen heeft, dat ten eenenmale met alle

zedelijkheid en met alle beginselen van gewetens-vrijheid in tegenspraak is. Doch wanneer wij het toppunt van alle onredelijkheid, de kruisiging van den Heer der Heerlijkheid door de wereld, overdenken, wordt onze verwondering gematigd, en worden wij geleid tot dankbare bewondering van Gods liefde in Christus, die door zijne genade onze even duistere en afkeerige harten verlichtte, en heiligde tot zijnen zaligen dienst en gemeenschap. Getrouwheid en standvastigheid in de belijdenis van zijn naam is zoowel ons voorregt als onze pligt, en ik verheug mij van harte, dat de Heer UHEG. en uwen vrienden daartoe het verlangen en het voornemen geschonken heeft.

Het bezoek van den heer Elout is mij hoogst aangenaam geweest. De practische rigting, die de Haagsche Broeders, zoo in het openbaar als in het bijzondere leven, openbaren, heeft voor mij veel aantrekkelijks, en maakt de Christelijke gemeenschap eene aangename vanzelfheid. Van deze practische rigting zou ik bij de Amsterdamsche broeders zoo gaarne meer bespeuren. Wanneer ik uitgenoodigd heb tot eenige werkzaamheid in betrekking tot het kerk- of tot het schoolwezen, heeft men steeds de wenschelijkheid daarvan erkend, doch gewezen op stapels van zwarigheden, gelijk de verspieders van Kanaän loffelijke getuigenis gaven van het beloofde land, maar het volk inprentteden, dat het nimmer in het bezit daarvan zou geraken. Ik heb mij nimmer voorgesteld een Christendom op deze wereld, dat in de tegenwoordige bedeeling niet van zwarigheden omringd zou zijn; doch de bezwaren laten wij in de almagtige hand van onzen God; en wij trekken voorwaarts op grond van zijne getrouwe beloften.

Ik verlang niets liever dan in gemeenschap te zijn met den heer Da Costa, wiens gaven en hoedanigheden door mij worden hooggeacht. Van den Vrijdag-avond zou door mij zeker gebruik zijn gemaakt, zoo daartegen geene bezwaren bestonden, die mij de verloochening van dierbare verpligtingen opleggen zouden. Ik heb het geluk eene huisvrouw te bezitten, die den Heere vreest; vrouwen worden op den Vrijdag niet toegelaten, en de ondervinding onder de Chris-

tenen en in het kerkelijke leven, heeft mij zoo vele voorbeelden onder het oog gebragt van het schadelijke, dat mannen hunne huisgezinnen en vrouwen verlaten, en zich afzonderlijk aan het verzamelen van wetenschappelijke en geestelijke kennis toegeven, dat ik vreezen zou den eersten stap te doen tot deze krenking van het genoegen van een huisselijk leven. Daarom heb ik, juist op den Vrijdagavond, eene bijeenkomst ten huize van Juffr. Abrahamsz, waar ik, met de vrouwen, en ook met zoo vele mannen als verkiezen daaraan deel te nemen, den Bijbel catechetisch behandel. — Zoo pligt mij riep; zoo de gelegenheid zich opdeed om met sommige broeders een bepaald onderwerp te behandelen; zoo men zich vereenigen wilde tot daarstelling van eene of meerdere bijzondere scholen der 1e klasse, ik zou mijn huisgezin 's wekelijks eenige uren verlaten, om aan deze roepstem te gehoorzamen; maar voor persoonlijk genoegen, hetzij dan ook in zich zelf zeer geoorloofd, vind ik daartoe geene vrijheid, en ik ben van oordeel, dat men zich zorgvuldig moet wachten, om juist aan de onderste grondslagen der Kerk en des maatschappelijken levens, (de huisselijke betrekkingen) iets van hunne stevigheid te ontnemen. — Gaarne zou ik den heer Da Costa van tijd tot tijd aan zijn huis bezoeken; doch zonder een bepaald doel, ontbreekt bij mij de drangreden, en mag ik ZEd. niet van zijn kostbare uren berooven. Er is tusschen den heer Da Costa en mij en mijne vrienden een groot punt van overeenstemming, de basis van alles: wij hebben dezelfde rigting in het geloof. Hiermede zou veel kunnen worden uitgerigt, te meer daar de aanzienlijke Christenen in deze stad het oog op den heer Da Costa gevestigd houden, en welligt van bepaalde werkzaamheden weerhouden worden, door het standpunt dat de heer Da Costa bewaart, om steeds individueel werkzaam te zijn, waardoor wel bewondering van gaven wordt opgewekt, maar enkel bewondering is ook enkel bespiegeling. De heer Da Costa heeft mijzelf eens, zoo ik mij wel herinner, betuigd, dat hij niets meer dan een negatief kerkelijk standpunt heeft. Daardoor moet ZEd. met alles in strijd zijn: met de Afscheiding, met het stand-

punt der Haagsche broeders, met den tegenwoordigen toestand der Hervormde Kerk. Kon de heer Da Costa eene positieve rigting erlangen, kon ZijnEd. een bepaald doel van werkzaamheid aangeven, de aansluiting zou niet achterblijven. Ik ben met de zaak verlegen, en beveel ze den Heere. Steeds is mij het beste toegeschenen, dat wij werkzaam waren tot het daarstellen van een Seminarie, aan welks hoofd de heer Da Costa uitgenoodigd werd zich te plaatsen. De behoefte aan zoodanige inrigting kan niet ontkend worden; moeijelijker is de vraag in welke verhouding zij zou staan tot de verschillende Kerkgenootschappen en rigtingen der oprigters zelve; doch die vraag is niet onoplosbaar, zoo wij de zaak willen.

Zoo ik geene verhindering krijg, hoop ik, daar Juffr. Abrahamsz vrijdag denkt in 's Hage te zijn, op dien avond de bijeenkomst van den heer Da Costa eens te bezoeken, bij wijze van uitzondering op mijn gewonen regel, en omdat ik het mij gaarne ten pligt stel gemeenschapsoefening te bevorderen.

De aanvrage tot oprigting eener Bijzondere school 1e klasse te Hellendoorn zal worden van de hand gewezen; men is bezig met het redigeeren van het antwoord. Het gemeentebestuur zal zich incompetent verklaren. — De aanvrage te Utrecht had betrekking tot de oprigting eener Bijzondere School 2e klasse en is almede van de hand gewezen.

Doch de tijd roept mij te eindigen; de tijd snelt voorbij; eenmaal zal er voor ons geen tijd meer zijn; gelukkig zoo wij dit leven besteden als dienstknechten van Christus; wij zullen eeuwig met Hem in heerlijkheid leven en geen rouwe hebben van de moeite, het verdriet en den arbeid, die wij thans om zijnentwil ons vrijwillig en blijmoedig getroosten.

Ik beveel UHEG., Mevrouw Groen, en allen, die den Heere Jezus in onverderfelijkheid liefhebben, in zijne genade en gemeenschap, en blijf steeds met Christelijke hoogachting en broederlijke liefde

uw HEdG. dw. dr.

1845.

XII.

Amsterdam, 27 Mei 1845.

*** Over het Handboek van de Geschiedenis des Vaderlands (1713—1795).

Hoog Edele Gestrenge Heer, Waarde Broeder in den Heere Christus! Na eene voorloopige lezing van het vierde stuk van uw Handboek der Geschiedenis van het Vaderland, voel ik mij gedrongen u mijnen hartelijken dank te betuigen, voor al de moeite en arbeid, die UHEG. zich geeft om voor kerk en landgenooten op meer dan ééne wijze nuttig te zijn. Juist hadden de drie eerste stukken van het Handboek bij mij het onderwerp eener vernieuwde overdenking uitgemaakt, en bij mij het verlangen opgewekt, dat dit werk, bijv. door eene uitgave van wege de Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur, of door eenigen anderen maatregel, algemeen verkrijgbaar mogt worden gesteld, toen mij het vierde stuk ter hand kwam. Ik heb mij verheugd over den tot dus verre gelukkig volbragten arbeid van UHEG.; maar mij voortdurend bedroefd over den inhoud van dit deel, — op zichzelf eene geschiedenis der schande van Nederland[1]).

Zoodanige eenvoudige en grondige blootlegging van de bron en ontwikkeling der rampen, die het Vaderland getroffen hebben, en van de tegenwoordige ellende, waarin het, uit een zedelijk oogpunt, verkeert, kan van onberekenbaar nut zijn voor het opkomend geslacht. De door UHEg. op den titel gestelde Bijbelplaats doet

[1]) «Een Episch geheel waaraan ik den titel zoude willen geven van: de Ondergang van Nederland;» schrijft Da Costa: Brieven, I. p. 215.

zien, dat UHEG. dit doel voor oogen heeft. — Het voorwoord van de vierde aflevering schenkt ons het vooruitzigt op eene vijfde aflevering, waarin de Geschiedenis welligt verder dan 1813, al ware het door eene zeer beknopte opgave, zal behandeld worden. — Ik ben geheel onbekend met de regels, die in de geschiedkunde gelden, om den tijd waarin de geschiedschrijver leeft, al of niet te beschrijven en te beoordeelen. De moeijelijkheid van het laatste kan ik eenigermate bevroeden. — Maar ons leven is kort en onzeker; misschien is het u niet vergund de taak later weder op te vatten; UHEG. heeft de laatste jaren onzer geschiedenis, in verschillende schriften, toch reeds gekarakterizeerd en beoordeeld; en men heeft niet altoos geschiedschrijvers, die bij onverdroten arbeid, omvattende kennis; en bij dit alles, door de genade des Heeren, onbeschroomde belijdenis en verdediging van de beginselen, die uit God zijn, paren. — Op dit een en ander grondt zich mijn verzoek, dat UHEG. het Handboek moge afwerken, zoover het eenigzins mogelijk is, en zich vooral niet bepale tot eene zeer beknopte opgave. Laat ons een Handboek bezitten, dat ons den tegenwoordigen toestand van het Vaderland, althans ook de laatst verloopene jaren, in het regte licht voor oogen stelt; welligt zou niemand anders het ons leveren.

Het overlijden van den heer Graaf van Hogendorp heeft ons zeer getroffen. Hij is ingegaan in de ruste zijns Heeren; zijne gedachtenis zal in zegening blijven. Wij hopen, dat zijn verscheiden geene vertraging zal geven in de bevordering van het Lager Onderwijs.

Onze Vereeniging bestaat nog op denzelfden voet. Een onzer leden, de zuster mijner huisvrouw, is onlangs met blijdschap in den Heer ontslapen. Haar geloovig afsterven heeft ons zeer vertroost, daar wij weder in haar voorbeeld zagen, dat de dood verslonden is tot overwinning.

De Burgemeester van Weesp heeft herhaaldelijk het vergaderen met meer dan 20 personen, door een gezelschap te Weesp, geconstateerd, en de stukken opgezonden. Onze regtbank heeft in raad-

kamer de zaak buiten vervolging gesteld; doch de Heer Officier heeft zich verzet; echter ook de Raadkamer van het Hof heeft het voorbeeld der regtbank gevolgd, zonder dat de Procureur-Generaal zich verzet heeft. — Als het ons benaauwd wordt, zingen wij Ps. 93. —

Ik bied UHEG. en Mevrouw Groen van Prinsterer mijne groete in den Heere aan, en blijf steeds met Christelijke hoogachting,

UHEG. dw. Dr. en Br. in Christus.

Aan J. A. Wormser.

*** Brief van Ds. Heldring. Brieven v. Da Costa, I. 220. — Wenschelijkheid eener vorming van Gemeenten, als de natuurlijke vrucht eener stille, bedaarde ontwikkeling van het inwendig verlangen der Christenen naar een met hun geloof overeenkomstigen wandel. — Confidentieel. Zie blz. 64.

Waarde Vriend en Broeder! Ik zend u hiernevens eene copie-circulaire van Ds. Heldring, die, blijkens het opschrift, ook aan u gerigt is. Wees zoo goed mij, zoo uwe menigvuldige bezigheden het toelaten, eenigzins spoedig uw antwoord, met terugzending ook van het stuk, te doen geworden.

Uwe hartelijke letteren waren mij welkom. Uwe goedkeuring van mijn Handboek regt aangenaam en bemoedigend. Wij zwakke menschen hebben wel eens, vooral bij de zoo groote algemeene onverschilligheid, aan eenig blijk van belangstelling behoefte. Ik wensch zelf (ofschoon verscheidenen mij telkens tot het wederopvatten der Archives de la Maison d'Or. N. dringen) zooveel doenlijk, onafgebroken met het Handboek voort te gaan; al is het dat het zoo moeitevolle werk, naar mate wij onzen tijd naderen, gedurig, vooral om den aard en de voortwerking der algemeen heerschende beginsels aan te wijzen, moeijelijker wordt. — Mijne gezondheid is vrij wel; doch ik gevoel toch meer rust en ontspanning noodig te hebben dan ik in de laatste jaren gehad heb. Wij dachten op reis te gaan; doch ook dit zou misschien, om verschil-

lende redenen, minder aan het doel beantwoorden, en ik inclineer thans weêr om de zomermaanden voortaan buiten door te brengen [1]). Ik wensch en bid (mogt het slechts beter en vuriger zijn!) dat God mij, bij het leven, ook de krachten, opgewektheid en getrouwheid verleene, om in den arbeid, die mij aangewezen en opgelegd is, ijverig te zijn.

Spoedig hoop ik u een exemplaar te kunnen zenden van ons request aan de Provinciale Staten over de School.

Van harte

Uw vr. en br.

's Hage, 18 Junij 1845.

XIII.

Amsterdam, 20 Juni 1845.

*** Geschreven voor mij alleen. Zie p. 64. — Treffend door behartigenswaardige wenken; al heeft de rijkgezegende uitkomst het bewijs geleverd dat de aanleg en roeping van Heldring exceptioneel was.

HoogEdele Gestrenge Heer, Veelgeachte Broeder in Christus! Het was mij aangenaam eens weder eenige letteren van uwe hand voor oogen te hebben. De bijzondere zegen en opleiding, die ik door uwe werken ontvangen heb, doet mij zelf wenschen dat UH.Edg. door rust en ontspanning, in staat moogt gehouden worden, om verder ten nutte van Kerk en Vaderland werkzaam te blijven. Ik geloof dat, onder den zegen van den Heer, daartoe het buitenleven gedurende de zomermaanden allezins bevorderlijk zou kunnen zijn.

UHEG. verlangt spoedig antwoord op den brief van Ds. Heldring. Ik zal trachten aan dat billijk verlangen te voldoen.

De brief zelf was mij aangenaam, omdat hij bewijst dat Ds. Heldring uit inwendigen aandrang schreef, en bewogen is met den ongelukkigen toestand van velen in ons Vaderland en onze over-

[1]) Aankoop van Oud-Hassenaer. — Br. v. Da Costa, I, 228.

zeesche Bezittingen. Ik droeg van den brief nog geen kennis; en vernam eerst later, door een gesprek met den heer Pierson, dat hij en zijne vrienden daarmede al te bescheiden hebben gehandeld.

De inhoud van den brief voldeed mij niet in alles. Ik wensch niet onheusch over een Broeder te oordeelen; maar ook tevens over de zaak te spreken, zoo als ik het meen.

Ds. Heldring heeft, naar het mij toeschijnt, weinig vastheid van stand- en oogpunt. Hij hecht veel aan zijne werkzaamheid, voor zoo veel die in het vruchtbaar voortbrengen van boekjes bestaat, ofschoon niet alle menschen de roeping hebben om voortdurend te schrijven. Zijn Eerw. mist daarentegen, zou ik zeggen, die inkeerende, volhardende werkzaamheid, waarop men vrucht kan verwachten, dikwijls eerst lang ná het zaaijen. Bijv. wanneer Ds. H. eene gemeente heeft van dertig huisgezinnen, waaronder toch minstens 60 kinderen zijn, die catechetisch onderwijs behoeven, schijnt het mij toe, dat zijnEerw., zoo hij klaagt over gelegenheid om zijn ledigen tijd goed te besteden, het leeraarsambt niet goed begrijpt. De zielenzorg voor die gemeente, in onderwijs en huisbezoek, en het toeleggen op grondige theologische studie (die mij uit den brief niet bleek) zou de klagt over gebrek aan gelegenheid om den tijd te besteden, minder hevig doen zijn; — en de kerk in het algemeen zou er veel bij winnen, zoo onze Predikanten, in hun geheele leven, slechts één doorwrocht werk schonken, in stede dat zij de gemoederen bezig houden met eene menigte vlugschriften en prêken, waardoor men weinig of niets leert; waardoor onvastheid, oppervlakkigheid, zucht naar gedurig afwisselende lectuur bevorderd wordt, en die bewijzen dat de schrijvers zijn aangetast met eene soort van philantropische koorts.

Er wordt in onze dagen vooral, naar het mij voorkomt, bij de Christenen vereischt vastheid, en duidelijke bewustheid dat het de Heer is, die zijner Gemeente de noodige uitbreiding doet geworden. De Christenen moeten rustig arbeiden, en zich door de uitkomsten van het oogenblik niet laten slingeren in hun standpunt, in hunne hoop en uitzigten. De classificatie van de belijders der

waarheid, door Ds. Heldring is meer dan zonderling. De beste zijn de Dweepers; doch ook van dezen wordt slechts gezegd, dat zij het naast bij het koningrijk Gods, en dus er buiten staan. Ik beweer dat Ds. Heldring noch de Afgescheidenen, noch de rechtzinnigen onder de niet-afgescheidenen, noch de gemoedelijken regt kent. Hij heeft er mede gehandeld, gelijk sommigen, tijdens de Belgische onlusten deden met de Belgen; allen, zonder uitzondering, noemde men boosdoeners, roovers, enz. Geheele klassen van menschen laten zich zoo niet beschrijven. De Heer heeft in ons Land, bij gescheidenen en niet-gescheidenen, eene nog vrij talrijke gemeente; maar, zij zwerft; zij wordt slecht geweid en gehoed door de menschelijke herders. — Er bestaat bij de geloovigen uit de laagste klassen nog veel degelijke en stevige godvrucht; die echter niet gemeentelijk en openbaar kan ten voorschijn treden en blinken, omdat in het algemeen, de nederige godvrucht strijden moet tegen de aanzienlijken en geleerden van ons land, en somtijds op hare beurt ook weder ontsierd wordt door mindere ontwikkeling van kennis, door inbeelding, hoogmoed, en waanwijsheid. Om dit alles behoort men echter het werk Gods niet voorbij te zien, maar het is noodig, dat zij, die door aanzien en geleerdheid aan de gemeente des Heeren nuttig en bevorderlijk kunnen zijn, ook door gemeentelijke betrekking met geringere geloovigen in verbinding komen.

De wijze om daartoe te geraken durf ik niet bepalen. Dit nogtans schijnt mij zeker, dat, zoo het zonde is voor den Staat, zich in dier voege los te maken van de Kerk, dat hij zich onttrekt aan de belijdenis, de voorlichting en leiding van het Evangelie, — de Kerk zich echter los moet maken van den invloed en overheersching van een Staat, die het ware Christendom bij voorkeur, als medelijdenswaardige dwaasheid behandelt.

Ik wil niet aandringen op een negatief afscheiden; maar het positief vereenigen der geloovigen is, dunkt mij, volgens den geheelen Bijbel, een onvermijdelijke pligt; en de opvolging daarvan zou, geloof ik, al de vragen van Ds. Heldring omtrent vereenigin-

gen en maatschappijen oplossen, die anders niet op te lossen zijn.

In den brief van Ds. Heldring beviel mij het meest het verlangen naar eene algemeene vergadering. Al waren er ook slechts drie, die zich daartoe opgewekt gevoelden, en den toegang bij volgende vergaderingen, voor anderen niet sloten, zou de zaak een gezegende uitwerking kunnen hebben.

Omtrent het hoofdbeginsel van zoodanige vergadering, zal ik trachten mijne gedachten eenigzins te ontwikkelen; al de vragen van Ds. Heldring zijn zorgen voor veel lateren tijd; ieder zaaije intusschen aan alle wateren, doch zie toe dat hij geen ander juk aantrekke met de ongeloovigen.

Het hoofdbeginsel der vergadering zou moeten zijn, de erkenning door de individuele leden van hunne, zelfs passive, VERPLIGTING om gemeenschap der heiligen met elkander te oefenen. Dit acht ik de grondslag der vergadering te moeten zijn. Hiermede bedoel ik uit te sluiten, denkbeelden en voornemens als de volgende: „Wij gaan naar de vergadering te N. om maatregelen te beramen tot reformatie van de kerk; — wij zullen deze en gene, hetzij voorloopige of definitive, bepaling maken, waardoor de waarheid kan bevorderd worden; — wij zullen commissiën benoemen; — zoo men slechts naar ons hoort, kunnen de zaken eene andere keer nemen, enz."

Door dergelijke voornemens en de uitvoering daarvan vervalt men zoo spoedig in menschelijken vorm, en wordt de geestelijke en hoogere leiding, waardoor de Heer in al de leden der kerk, als vrijwillige werktuigen werkt, voorbij gezien. Ieder Christen, iedere vergadering moet inkeeren tot zichzelve, om neder te komen op den grondslag van alle geestelijke werkzaamheid: eene heilige afhankelijkheid van de genade en leiding van den Heiligen Geest, als den Trooster der Gemeente. Zoo de leden der vergadering dus, in de eerste plaats, slechts eene personele verpligting vervullen, zoo zij slechts als geloovigen te zamen komen, en de zoo zeer miskende verpligting van gemeenschapsoefening waarlijk als beginsel erkennen, dan bestaat de band, die door geene verschillende inzigten mag ontbonden worden, en de eerste handelingen der vergadering zullen,

dunkt mij, bestaan in gemeenschappelijk gebed, gezang, gesprek, als de rustige uitoefening van een personeel voorregt en eene personele verpligting, Hand I: 14; II: 1 [1]). Hoe zal de gemeente des Heeren strijden tegen de wereld, zoo zij zich niet zamentrekt, vereenigt en sterkt in den Heere haren God? en in de verlossing door Hem geschonken? Het gemeenschappelijk inkeeren tot den Heer moet de grondslag zijn onzer sterkte tegenover de wereld, en voorafgaan aan alle denkbeeld om den vijand naar buiten slag te leveren.

In het gesprek zullen natuurlijk eenige bepaalde onderwerpen moeten behandeld worden. Maar al de onderwerpen, waarvan Ds. Heldring schrijft, zijn van dien aard, dat zij thans niet met vrucht in behandeling kunnen komen, omdat het een bouwen zou zijn zonder fondament; immers het gemeentelijk leven is de grondslag van allen gemeenschappelijken arbeid.

Daarom zou ik meenen, dat eene vergadering van geloovigen uit verschillende oorden van ons Vaderland, zou behooren te spreken over de vraag: Of het niet goed zou zijn, en of ieder niet, zeker bedachtzaam en bedaard, maar tevens ernstig en dadelijk, een aanvang zou maken, met te trachten ook plaatselijke vergaderingen te vormen?

Hierbij zouden zich verschillende vragen opdoen.

Waarmede zullen die plaatselijke vergaderingen van geloovigen zich bezig houden?

Zullen zij allen opponeeren, reformeeren, requestreeren, en met kracht naar buiten werken?

Mij dunkt, zij zullen als geloovigen vergaderen onder gebed, gezang, en het lezen van Gods Woord; zij zullen acht nemen op de reformatie van eigen hart en gezin; een stil en godzalig leven leiden; pogingen aanwenden tot de godvruchtige opvoeding hunner kinderen; zij zullen in de eerste plaats naar binnen werken, en hun licht laten schijnen.

---

[1]) „Deze allen waren eendragtelijk volhardende in het bidden en smecken ..... A's de dag des Pinksterfeestes vervuld werd, waren zij allen eendragtelijk bijeen

Zullen de Gereformeerde Belijdenisschriften de voorgeschreven grondslag van vereeniging zijn ?

Nog onlangs heb ik aanleiding gehad die Belijdenisschriften tegen de onbesuisde en laatdunkende veroordeeling van sommige vrienden buiten Amsterdam te verdedigen. Maar, hoewel ik die Belijdenisschriften voor mijzelven hoog waardeer, zou ik niet gaarne zien, dat zij anderen in het algemeen als voorwaarde van vereeniging werden voorgeschreven. Ik stem op dit punt overeen met Baumgarten's Liturgie und Predigt. De overeenstemming der geloovigen in naar buiten tredenden vorm moet nog, en weder op nieuw, geboren worden. Met allen dwang, hoe goed ook in de bedoelingen, vordert men niets.

Wanneer UHEG deze regels gelezen hebt, zult u welligt oordeelen, dat ik het ontstaan van gemeenten, en wel van afgescheidene gemeenten, wil provoceeren.

Inderdaad; hoewel ik aan de bestaande Afscheiding veel verwijt en bepaaldelijk het geforceerd en menschelijk, en in eigen kracht daarstellen van gemeenten verwijt, kan ik mij nogtans geene reformatie en gemeenschappelijke werkzaamheid overeenkomstig het Evangelie voorstellen, zonder het ontstaan van gemeenten; en geen ontstaan van gemeenten, zonder afscheiding, die altoos in vereeniging opgesloten ligt. Alleenlijk zou ik beiden verlangen door eene stille, bedaarde ontwikkeling van het inwendig verlangen om als geloovigen waardiglijk onze roeping te wandelen.

Ik zeg u hartelijk dank voor de toegezonden circulaire van Ds. Heldring, en heb de eer u die bij dezen te retourneeren ; ik wensch en bid dat de Heer over deze poging van den leeraar zijn zegen verleene, en blijf, na broederlijke groete in Christus,

UHEGs. dw. dr.

P.S. Ik heb mij regt verheugd over de volstandige werkzaamheid ten aanzien van het onderwijs. Dezer dagen ontving ik het mondeling berigt, dat in 's Hertogenbosch de vergunning tot het daarstellen eener Bijzondere school 1e klasse in Christelijken zin vergund is. Hellendoorn in Overijssel wacht nog antwoord op het tweede Adres

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend en Broeder! Ik dank u voor uwe gewigtige aanmerkingen en wenken bij uwe beantwoording van den brief van Heldring. — De overige adviesen zijn aan Z.W.Eerw., volgens het in zijne Missive uitgedrukt verlangen, overgezonden. Wees zoo goed mij te berigten of ik dit ook met het uwe doen mag. Ik hoop dat gij er geene zwarigheid tegen zult hebben.

Hiernevens ons request [1]). Met den 1sten Julij zal het algemeen verkrijgbaar worden gesteld. Ik kan er op dit oogenblik niets bijvoegen dan dat ik met opregte achting en vriendschap verblijf

UW.Ed. br.

's Hage, 24 Juni 1845.

XIV.

Amsterdam, 25 Junij 1845.

HoogEdele Gestrenge Heer, Geliefde Broeder in Christus! Hartelijk zeg ik u dank voor de vriendelijke toezending van het verzoekschrift, dat ik zeer verlang te lezen.

Mijn antwoord op den brief van Ds. Heldring was ingerigt om alleen door u te worden gelezen. Ik ben welligt in die stemming geraakt door het gesprek met den heer Pierson, welke beweerde, dat het opschrift van den brief van Ds. H. door mij te algemeen werd opgevat; en dat H. daarmede alleen de Haagsche Broeders, de bekende Haagsche Adressanten heeft bedoeld. Dientengevolge meende ik, dat UHEG. welligt verschillende gevoelens inwon, om vervolgens uit het geheel een antwoord voor Ds. H. zamen te stellen.

Ik voor mij laat u geheel vrij, om mijnen brief in origi-

[1]) Aan de Provinciale Staten van Z. Holland.

nali op te zenden; doch, daar ik het genoegen niet heb Ds. H. persoonlijk te kennen, geef ik u in bedenking of sommige volzinnen, bij voorbeeld over het menigvuldig voortbrengen van geschriften, gebrek aan grondige theologische studie, den koortsachtigen toestand enz., ook verkeerde uitwerking kunnen doen en bitterheid veroorzaken. Zoo er grond voor deze vrees bestaat, zou het welligt goed zijn den brief extractsgewijze op te zenden. Ik laat dit alles geheel aan uw beter oordeel over.

Ik verlang zeer bij onze theologanten ijver te zien; maar ik ben ook huiverig voor menschelijke geanimeerdheid. De bestaande Afscheiding heeft zoo dikwijls, in plaats van zedig het licht van een godzaligen wandel te laten schijnen, met hare gaven, somtijds met hare inbeeldingen, voor de oogen der wereld eene illuminatie willen ontsteken; maar zij is in vele opzigten door haar eigen gloed verteerd geworden. Thans schijnt zij op sommige plaatsen door de ondervinding wijzer te worden.

Het doet mij hartelijk leed, dat de predikanten Moorrees, Callenbach, de Hoest, Knap enz. niets beters hebben weten te doen, dan de Gemeente gezamenlijk en regelmatig met nog meerdere preken te overladen. Men bederft op die wijze steeds meer zich zelven en de Gemeente. De preken zijn doorgaans de duizendwerf herhaalde copijen van zoovele anderen. Bovendien houdt men zich op deze wijze (ofschoon men meent ijverig te zijn) met de Gemeente niet praktikaal en door omgang, maar bespiegelend en op het papier bezig. De uitkomst is dan ook veelal: een papieren geloof, papieren kracht, papieren-Christenen; die over alle gebrek zuchten, en niets weten te handhaven. Het schijnt somtijds of de Heilige Geest, als Trooster en Heer der Gemeente, noch voor de leeraars, noch voor de Gemeente bestaat. Ten minste men ziet hen weinig door den Geest wandelen; altoos papier, altoos lezen; altoos de preek fraai oordeelen; altoos blijven staan bij hetgeen de Apostel de eerste beginselen noemt: de bekeering van doode werken, het geloof enz. Hebr. V : 12—VI : 1–3. Indien wij toch eenmaal weten dat wij door Christus verlost zijn, zullen wij dan niet

als verlosten wandelen? Het lof- en dankzeggend gedeelte van den Godsdienst is bij de Christenen bijna niet te vinden, omdat er zoo weinig erkentenis is van volkomen verlossing, hoeveel zonde en zwakheid ons ook nog aankleeft. En hoe zou er denkbeeld van ware gemeenschapsoefening der Heiligen bestaan, daar waar ook de geloovigen hun geheele leven geleid worden als menschen, die nog bekeerd en verlost moeten worden? Men komt niet vrij, met blijde harten in den Heer; men komt niet als geloovigen tegenover de wereld te zamen; maar als al zijn leven dienstbaar. In dien toestand is geen geestelijke strijd mogelijk. Men strijdt dan ook slechts voor de leer der waarheid, terwijl men getuigen moest, dat men verlost is, en dat Gods Woord dit leert. Het onderwijs der Gemeente moest dan ook de strekking hebben om haar te leiden tot volle verzekerdheid des geloofs. Want alleen uit de zekerheid der volkomen overwinning van Christus voor ons kunnen wij strijden tegen hetgeen ons van het genot dier overwinning verstoken wil doen zijn. Wanneer wij doordrongen zijn van de waarheid der toespraak van den Apostel: Heilige Broeders! die de Hemelsche roeping deelachtig zijt, kunnen wij begrijpen dat de gemeenschap der Heiligen van diepe beteekenis is, en dat in die welbegrepen gemeenschapsoefening de kracht tegenover de wereld gelegen is.

Het scheen mij toe dat het voorbijzien daarvan ook medegewerkt heeft om Ds. Heldring zijne vragen voorop en als hoofdzaak te doen voorstellen.

Ik blijf met hartelijke liefde in Christus onzen Heer

Uw HEdg. dw. dr. en br.

XV.

Amsterdam, 29 Julij 1845.

*** Voordeelen der weigering van autorisatie. Ter verdubbeling van veerkracht.

Hoog Edele Gestrenge Heer! Door eenige regelen, welke

heden in het Handelsblad voorkomen, heb ik kennis verkregen van de afwijzende beschikking, die ook weder op het laatste verzoekschrift van UHEg. en den heer Elout gevolgd is. Ofschoon het UEdg. beiden gemakkelijker dan mij is het terrein te overzien, en te beoordeelen wat u nu te doen staat, heb ik echter behoefte gevoeld u te schrijven, en die behoefte niet willen onderdrukken. Ik verzoek UEdg. dezen brief aan den heer Elout bij gelegenheid te willen mededeelen en ZijnEdg., om denzelven te beschouwen, als ook aan ZijnEdg. gerigt. Het gevoel dat ik ondervind, bij het vernemen van iedere afwijzende dispositie, is tamelijk vreemd. Ik wensch niets liever dan dat uwe pogingen eindelijk met een gewenschten uitslag mogten bekroond worden. De geestelijke betrekking op UE., het nut, dat ik uit de daarstelling der school, voor 's Hage, voor de Kerk, voor vele zielen te gemoet zie; de sterkte, die daaruit voor vele voorstanders van Christelijk onderwijs zou voortvloeijen; de onvergenoegdheid, die de handelingen van tegenstanders mij inboezemen; — dit alles verhindert niet dat ik met blijdschap berust in de handeling van den Heere in deze omstandigheden. Daarom zeide ik dat mijn gevoel tamelijk v r e e m d werkt. Mij dunkt, wanneer ik al mijne gewaarwordingen en overdenkingen zamentrek, dat ze dan in dit resumé zouden vervat zijn: „ik hoop dat de strijd nog lange mag duren, en dat wij er niet te gemakkelijk doorkomen." Met dit alles heb ik geen behagen in de genoegens van den krijg; ik wensch niets liever dan een stil en godzalig leven; een leven van liefde en vrede. Maar, het ontbreekt den Christenen in het algemeen, vooral in ons land, aan een geloof in God, dat veerkracht heeft, het is te week, te slap, te aangeleerd; men heeft te veel vergeten dat men leeft op eene wereld van strijd. Daarom zie ik uit gemakkelijk verkregen vrijheid van Christelijk onderwijs, spoedigen ondergang van het Christelijk onderwijs te gemoet; door voortdurenden tegenstand verwacht ik dat het getal voorstanders vermeerderen zal; ja, de tegenwoordige opwekking en werkzaamheid der geloovigen beschouw ik als een vrucht van Gods genade, die lang-

zaam ontwikkelt en rijpt. Onze toestand, wel overdacht, vordert, dunkt mij, deze langzame ontwikkeling. Vooreerst, om den slappen toestand van vele geloovigen: — het geloof wil geoefend worden, het heeft tegenstand noodig om te overwinnen. Maar daarbij, om ons gebrek aan onderwijzers en schoolboeken. Mij dunkt, ik moet nog sterker spreken: Zoo wij op de eerste aanvrage autorisatie ontvingen, zou het Christelijk schoolonderwijs bijna ten gronde gerigt worden, door het misbruik, dat daarvan door vele onbevoegden (ofschoon behoorlijk geëxamineerden) zou gemaakt worden; vele opterigtene scholen zouden kweekscholen worden van doode regtzinnigheid en domheid. De tegenstand dwingt zelfs de Christenen tot onderzoek; de wrijving veroorzaakt leven, gevoel en Christelijke beschaving; — waarlijk God dwingt onze tegenstanders, door zijn onnaspeurlijk Albestuur, ons gewigtige diensten te bewijzen.

Ik wensch te deelen in ulieder lasten en teleurstellingen. Van de door u daar te stellen school zou ik groote verwachtingen hebben. Ik hoop genoegzaam bekend te zijn om niet van vleijerij verdacht te worden, wanneer ik zeg dat hetgeen van u, van uwe geleerdheid, stand, betrekkingen, door wandel, door handelingen, door geschriften bekend is, allezins grond geeft om die verwachtingen te koesteren. Daarom verlang ik zeer dat uwe school geopend worde; maar ik ben ook blijde dat juist gijl. een goed deel van den tegenstand moet ondervinden. In anderen zou misschien, maar in Ul. kan niet bestreden worden, wat men noemt onkunde, dwaasheid, doode orthodoxie, dweepzucht, en alles wat men in deze meer ongunstigs te berde brengt: het Christendom, het Christelijk Schoolonderwijs, wordt in Ul. bestreden; en dit is juist wat wij noodig hebben, om de oogen van vele Christenen te openen. Bovendien, door Ul. strijd, en door de wijze waarop gijl. dien voert, worden andere Christelijke strijders gevormd; uwe schriften worden gelezen, overdacht, besproken; de zaak wordt eene zaak des Heeren, des geloofs, des gebeds; alle Christenen worden er in betrokken, door schaamte, door berouw, door betrekking, door liefde, door ijver, en wanneer wij op den Heer en zijne handelingen zien,

ontvangt Hij de eer voor zijne genade en trouw. Daarom bid ik Ul., gelijk ik trouwens verwacht, laat de school niet varen; laat hare daarstelling een bepaald onderwerp van uw wil en begeeren in den Heere zijn; wij krijgen stellig en onmisbaar godsdienstig Schoolonderwijs, zoo wij op Hem vertrouwen; en de vruchten van Ul. volharding zijn thans reeds onberekenbaar.

Ik heb het verzoekschrift aangekondigd in de Reformatie voor Augustus, en niet in het Schoolblad, omdat ik ongaarne het oordeel van de Redactie van het laatste zou missen; omdat het goed is dat de zaak gedurig en van meer dan ééne zijde ter sprake wordt gebragt, en omdat ook de Afgescheidenen steeds moeten bewerkt worden.

Ik hoop dat uwe gezondheid wel moge zijn; gelief den heer Elout van mij te groeten in den Heer, en geloof mij steeds met Christelijke hoogachting

Uw HEdg. dw. dr. en br. in J. C.

XVI.

Amsterdam, 9 September 1845.

*** Vergadering der Amsterdamsche vrienden voor het Lager Onderwijs. Nota van Wormser.

Hoog Edele Gestrenge Heer! De vergadering tot behandeling van de belangen van het Lager Onderwijs heeft gisteren avond plaats gehad. Tegenwoordig waren de heeren: Hooft-Graafland, Da Costa, Koenen, Gildemeester, Teding van Berkhout, Pierson, Jamieson, Oijens, Waller, Scheepmaker, Hartsinck, van Eik, Boissevain, Willink, Stroeve en Labouchère. De eerste presideerde, de tweede deed het gebed, de derde de dankzegging. Kortheidshalve refereer ik mij aan ingesloten Nota. Sommige heeren hadden mij, gedurende de dagen, die aan de vergadering voorafgingen, vele objectiën tegen de bevordering van de scholen der 2e klasse ge-

maakt; anderen verklaarden dat zij van de geheele zaak niets wisten. Dit had mij aanleiding gegeven deze Nota op het papier te brengen, en daarvan vijf exemplaren, onder die heeren met wie ik het meest in aanraking ben, uit te reiken; deze gaven de Nota weder aan anderen, zoodat zij tamelijk bekend geworden was en nog al bijval gevonden had. Er werd dus goedgevonden dat ik die Nota aan de vergadering voorlezen, en te gelijkertijd toelichten zou. Dit geschiedde, onder het maken en oplossen van verschillende tegenwerpingen, bedenkingen en vragen. Vervolgens werd ieder, bij geregelde omvraag, in de gelegenheid gesteld zijn oordeel over de zaak in het algemeen te zeggen. Alleen oordeelden dat de zaak moest aangevat, en dat met beiden (scholen van de 1e en van de 2e klasse) moest gewerkt worden; de meesten waren van oordeel dat de scholen van de 1e klasse de hoofdzaak moesten zijn, doch ook die van de 2e moesten behartigd worden. Daarna is eene Commissie benoemd (de HH. Teding van Berkhout, Pierson, Willink, Scheepmaker en Wormser) om aan de vergadering, later zamen te roepen, een bepaald voorstel te doen, omtrent hetgeen verrigt kan worden en de wijze waarop dit behoort te geschieden. Daar deze Commissie naar binnen, en niet naar buiten zal werken, heb ik mij daaraan natuurlijk niet willen onttrekken.

Ik heb alle hoop dat de Heere dit beginsel zal achtervolgen met zijnen zegen, gelijk Hij zelf dezen aanvang daargesteld heeft.

Er is tusschen den heer Scheepmaker, (zelf onderwijzer) en mij een verschil van gevoelen openbaar geworden omtrent het al of niet authentieke en verbindende van de Opheldere nde Aanmerkingen betrekkelijk de Algemeene Boekenlijst ten dienste der lagere Scholen in Holland, geteekend door den heer A. van den Ende, als Inspecteur Generaal van het Latijnsche en lagere Schoolwezen, gedateerd Haarlem Herfstmaand 1810, voorkomende in het Handboek bij Oomkens te Groningen blz. 179. De heer Scheepmaker beweert dat dit stuk, en dus ook de aanmaning tot gebruik des Bijbels, van geene verbindende kracht, en alleen het particulier gevoelen van den heer

van den Ende is. Ik ben weinig genegen mij dit wapen te laten ontnemen, en beweer dat vooral ook de aanhef van het stuk, de toon, geheele inhoud, en onderteekening, bewijst dat het gelijk moet gesteld worden met onze tegenwoordige Ministeriëele aanschrijvingen. De regtsgeleerden in ons midden schenen dit laatste gevoelen te omhelzen, doch het stuk niet gelezen te hebben. Gaarne zou ik als lid der Commissie daaromtrent zekerheid hebben; mag ik U HoogEdgestr. verzoeken, de goedheid te hebben, mij (uitsluitend voor mij zelven) daaromtrent uwe opinie te doen kennen.

Mijne bezigheden dringen mij onverwacht af te breken; schoon ik geloof UHEdg. alles te hebben gezegd wat ik mij had voorgesteld. De Heere zij met UHEdg. en uw Huis, en schenke u zijnen zegen.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn,

UHEdg. dw. Dr. en Br. in Chr.

NOTA.

Bevordering van het Christelijk Schoolonderwijs.

Geen wettig middel, dat tot het doel leiden kan, wordt uitgesloten.

In positiven zin, zijn de algemeene middelen thans:

1°. het ondersteunen van het reeds bestaande Nijmeegsche Schoolblad, door letterkundigen arbeid, en, zoo de Redactie eene prijsvermindering ter algemeene verspreiding noodig acht, door loyalen geldelijken onderstand.

2°. het krachtig en mild ondersteunen van de pogingen tot daarstelling van eene kweekschool voor onderwijzers.

3°. het uitlokken en bevorderen, zoo bij Schrijvers als bij Boekhandelaars, van de uitgave van schoolboeken, in Christelijken zin en van goede wetenschappelijke gehalte.

Plaatselijke en bepaalde middelen.

1°. het daarstellen van Bijzondere Scholen der 1e klasse.

Reglement voor het Lager Schoolwezen, 1806 Art. 3. al. 1.

2°. het ondersteunen der Bijzondere Scholen van de 2e klasse. Art. 3. al. 2.

I. De Bijzondere scholen der 1e klasse zouden welligt, voorloopig althans, behooren daargesteld te worden tegenover (en face)

a.) de Stads-Armenscholen.

b.) de Stads-Tusschenscholen.

Om op die wijze zorg te dragen voor de mindere standen.

II. Ten aanzien der bevordering van de Bijzondere Scholen der 2e klasse, merkt men vooreerst in het algemeen op dat de reformatie van het onderwijs met een klein beginsel moet worden aangevangen;

dat men zich niet moet voorstellen het schoolwezen spoedig te zullen kunnen reformeeren;

dat het daarstellen van Bijzondere Scholen der 1e klasse, te kostbaar, het personeel der voorstanders te klein, de tegenstand te groot is, om spoedig Bijzondere Scholen der 1e klasse voor de onderscheidene standen daar te stellen;

dat het denkbeeld van sommigen, om de onderscheidene standen, (armen naast rijken) op dezelfde Bijzondere scholen 1e klasse (aanbevolen door haar Christelijk beginsel) te vereenigen, onuitvoerbaar is, en ontspruit uit miskenning van het wereldlijk element in de Maatschappij en in de School;

dat er dus altoos Scholen voor de onderscheidene standen behooren te bestaan, zoowel om dat onderscheid zelf, als om de verschillende wetenschappelijke behoeften.

Uit dien hoofde acht men het nuttig om, zonder, bij meerdere opwekking, te willen afzien van het daarstellen van Bijzondere scholen der 1e klasse voor de hoogere standen, thans reeds dadelijk partij te trekken van de bestaande Bijzondere Scholen der 2e klasse.

a) door Christelijke onderwijzers van die Scholen in betrekking te brengen met de voorstanders van het Christelijk onderwijs.

b) door bij hen de noodige zelfstandigheid te bevorderen om de wet, waar zij dit toelaat, Christelijk toe te passen.

Bijv. de onderwijzers behooren zeer vertrouwd te zijn met de wettelijke bepalingen

die hun gebieden een onderwijs te geven

dat tot „Christelijke" deugdsbetrachting leidt;

dat „zedelijkheid en godsdienstigheid; beide gegrond op de Goddelijke Openbaring, zoo in de Natuur als in den Bijbel", bevordert en aankweekt;

die hen „aanmanen" van den „Bijbel" bij hunne scholieren een gepast gebruik te maken;

die hen vrijlaten „Christelijke" gebeden te doen, en Christelijke gezangen te doen zingen.

De onderwijzers moeten in dezen hun regt kennen, om zich niet door willekeur te laten belemmeren, maar den Bijbel en Christelijk onderwijs standvastig op hunne Scholen te handhaven volgens de wet.

Al de uitdrukkingen van Christelijkheid moeten door den Christelijken onderwijzer positief-Christelijk worden opgevat; de wet verpligt hen niet

die in den zin van Rome of Groningen te verstaan. De invloed hiervan zal zich doen gevoelen op alle takken van het onderwijs: Vaderlandsche en Algemeene Geschiedenis; Taal- en zangkunde, enz.

Tot dit alles is noodig dat de onderwijzers een steunpunt hebben, in eene daar te stellen betrekking met Christelijke voorstanders van het onderwijs.

c) door hen, wanneer zij in moeijelijkheden geraken, kosteloos van goede raadslieden te voorzien;

d) door hen, wanneer hunne Scholen, tegen de Wet, gesloten werden, te onderhouden, en hen in staat te stellen, hunne scholen te transformeeren in Bijzondere Scholen der 1e klasse;

e) door hen te ondersteunen, wanneer de onwil der ouders, ten gevolge van het Christelijk Onderwijs, het getal hunner scholieren aanmerkelijk verminderde.

f) door een middel te beramen, waardoor de onderwijzers den toegang hebben tot een goede Bibliotheek, in overeenstemming met hun vak; daar hunne financiele omstandigheden hen veeltijds verbieden eenig kostbaar werk aan te schaffen, en hen van de middelen verstoken doen zijn om op de hoogte van hun tijd te zijn.

g) door hen, die daaraan behoefte hebben een geschikt lokaal te verschaffen, ten einde, des noods met vermindering der schoolprijzen, een groot getal kinderen te kunnen ontvangen.

Voordeelen.

1°. men behoudt en heiligt het bestaande, en komt onnoodige slooping voor;

2°. men onderhoudt Christelijke wrijving en strijd in het hart van het schoolwezen en door de meestbevoegde zelve; terwijl men bij het wèl slagen van de oprigting van Scholen der 1e klasse, zich verplaatst op een meer rustig terrein:

3°. men snijdt het verwijt af dat de Scholen onevenredig vermeerderd worden;

4°. men werkt op alle standen te gelijk;

5°. men wikkelt een grooter getal onderwijzers en ouders in het Christelijk belang;

6°. men vormt van lieverlede meerdere vertrouwdheid met het Christendom, waardoor het aandringen op mildere bepalingen eindelijk voorbereid wordt, door het opwekken van meerdere vraag naar Christelijk onderwijs.

Aan J. A. Wormser.

*** Verband onzer werkzaamheden tot de Historische Kerk.

Veelgeachte Broeder! Ik dank UE. voor de spoedige mededeeling van hetgeen in uwe bijeenkomst plaats gehad heeft. Het aanvankelijk resultaat heeft mij zeer verblijd. Ook uit een brief van Da Costa is mij gebleken dat uwe duidelijke opgave omtrent hetgeen wenschelijk en mogelijk is, daartoe niet weinig bijgedragen heeft. De toezending van die Nota is mij mede regt aangenaam geweest.

Ook ik vereenig mij geheel met uw denkbeeld om niet minder voor de ondersteuning der scholen van de 2de dan voor de oprigting van scholen der 1ste klasse te zorgen. De instandhouding en uitbreiding van Christelijke inrigtingen, van welke benaming of vorm ook, komt inzonderheid in aanmerking; terwijl, bij de aanvrage om nieuwe scholen, vooral ook der 1ste klasse, de gelegenheid zich misschien nog beter opdoet om de quaestie met openhartigheid en nadruk ter sprake te brengen. Dit nu acht ik zeer te wenschen, uit het oogpunt niet enkel van plaatselijk belang.

De Circulaire van den heer van den Ende is, ook naar het gevoelen van den heer Elout en het mijne, volkomen aan eene Ministeriëele aanschrijving gelijk. Maar zal dit veel baten? Niets veranderlijker, zooals wij dagelijks zien, dan de geest en strekking van zoodanige aanschrijvingen. Men zal u te gemoet voeren: dat was voor dien tijd goed, maar thans is het duidelijk geworden dat de vereeniging der Gezindheden op de school, vereeniging die ons boven alles dierbaar, die voor ons het ééne noodige is, in de tegenwoordige omstandigheden met het gebruik des Bijbels niet vereenigbaar kan worden geacht. En evenzoo zal men alle uitdrukkingen die op christelijkheid wijzen, òf wegnemen òf verwringen overeenkomstig de veranderde behoefte des tijds.

Desniettemin beaam ik ten volle uwe zienswijze omtrent de christelijke toepassing der wet op de Bijzondere scholen ook der 2de klasse. Daar kunnen wij ons, dunkt mij, met vrucht beroepen

op de Circulaire en op de Reglementen, en doen opmerken dat, zoo het Gouvernement verkieslijk acht voor zijne scholen de regels te veranderen of te ontduiken die het vroeger als algemeene voorschriften gesteld heeft, wij uit dien hoofde voor eigene scholen geenszins verpligt kunnen wezen om de veranderende inzigten der Regering omtrent het wezen van het Christendom ook tot rigtsnoer voor de opleiding van onze kinderen, tot wet voor onze overtuiging en voor ons geweten te stellen. Voor de openbare scholen zou ik mij wel kunnen voegen bij de interpretatie of wijziging van de Regering, omdat *a.* zij, wanneer men van scholen spreekt, waarop kinderen van alle Gezindheden genoodzaakt zijn te komen, eene billijke opvatting is; *b.* wij aldus beter gewaarborgd kunnen worden tegen de velerlei soort van Christelijkheid die gevaarlijker dan het zwijgen over de godsdienst mag worden gerekend; c. het verkeerde of althans het voor geloovige Christenen ongenoegzame van het openbaar schoolwezen niet door eene gedaante van godzaligheid aan veler oog wordt onttrokken.

Er is een zeer gewigtig punt dat mij telkens voor den geest komt, wanneer ik aan onze bijeenkomst, aan de school-quaestie, en in één woord, aan onze gansche tegenwoordige positie denk, en waaromtrent ik zoo gaarne bij gelegenheid uwe meening zou vernemen. Dit namelijk: hoe zullen wij hetgeen wij wenschen te bespreken en te verrigten, in verband brengen met de betrekking waarin wij tot de historische Kerk staan? Al wat ik in de laatste jaren gezien heb, heeft mij niet weinig versterkt in de overtuiging die wij in onze Adressen uitgedrukt hebben, dat, voor zoo ver wij niet enkel als individuën verlangen werkzaam te zijn, de Confessie, in den aldaar nader opgegeven zin, regel en middenpunt blijft. Elke opwekking van de Christelijke Kerk is, niet door een revolutionair afbreken, maar door een historisch voortbouwen gekenmerkt; zoo is het ook in onze dagen hier te lande geweest; want de eerste oorzaak der Afscheiding, de groote en regtmatige klagt was dat er in het kerkgenootschap tegen de leer der Kerk gepredikt, dat haar belijdenis niet langer geëerbiedigd werd. Eene

Societé Evangelique, die noodig kan zijn, is, dunkt mij, eerst dan regt nuttig tot verlevendiging van de Kerk, wanneer zij, door het nemen der Confessie (zoolang zij niet op grond van Gods Woord wederlegd wordt) tot haar banier, zich op kerkelijk terrein stelt. Hoe veel goeds de Sociétés Evangeliques in andere landen mogen gesticht hebben, zij hebben toch ook welligt, door een soms anti-kerkelijke rigting en door de zeer uiteenloopende gevoelens der leden, op min gunstige wijze gewerkt. De Free Church in Schotland toont dat de hereeniging rondom den standaard van vroeger eeuw, als die eeuw door levendig geloof gekenmerkt is geweest, niet altijd met koude en levenlooze orthodoxie gepaard gaat.

De Heer-zelf leide ons en make ons ijverig en getrouw! Dat is de wensch, en dit worde gedurig meer de hartelijke bede van hem die zich met achting en vriendschap noemt

uw broeder in Christus.

Oud-Wassenaar, 14 Sept. 1845.

XVII.

Amsterdam 2 October 1845.

*** Op grond van het woord Christelijk in de Wet behoort de Bijbel ook op de openbare school.

Hoog Edele Gestrenge Heer! Lang heb ik gewacht met de beantwoording van UHEdg. geëerde missive van den 14 Sept. ll. De reden daarvan is gedeeltelijk gelegen in vele bezigheden van tijdelijken en kerkelijken aard; maar gedeeltelijk ook in mijne verlegenheid om een bepaald antwoord te geven op uwe vraag: „hoe wij hetgeen wij wenschen te bespreken en te verrigten,

in verband zullen brengen met de betrekking, waarin wij tot de Historische kerk staan?"

Ik dank UHEdg. en den heer Elout voor de mededeeling van uwe en zijne opinie omtrent de schoolvraag. Onze Commissie heeft thans de bestanddeelen voor het Rapport vastgesteld; en ik heb hoop dat de aanvang der werkzaamheden nu ook niet verre meer zal zijn.

Ik ben stellig van oordeel dat Amsterdam beginnen moet, ook met de aanvraag voor eene Bijzondere School der 1e klasse. Argumenten als deze, dat de Regering de autorisatie niet verleenen, en dat de oprigting zelve het bestaan van Openbare onderwijzers, vooral ten platten lande, verwoesten zal, zijn, behalve dat die argumenten elkander vernietigen, niet geschikt om, zoo er anders eenige overtuiging van de noodzakelijkheid der behartiging van het schoolwezen bestaat, te doen vreezen dat zij het werk zullen ophouden. Ik ben het geheel met UHEdg. eens, dat de aanvrage om nieuwe scholen der 1e klasse de gelegenheid aanbiedt om de quaestie van het onderwijs met openhartigheid en nadruk ter sprake te brengen. Maar bovendien, zijn in het plan, dat ik mij ten aanzien der werkzaamheden betrekkelijk het onderwijs gevormd heb, de scholen der 1e klasse onmisbaar, omdat juist deze meer nadrukkelijk, niet slechts te Amsterdam, maar in de toekomst, vooral ook op het platte land, waar weinige scholen 2e kl. gevonden worden, moeten staan naast (tegenover) de openbare scholen. Het beginsel van betamelijke vrijheid tot daarstelling van Bijzondere scholen der 1e klasse wensch ik ook daarom gehandhaafd te zien, opdat bijv. christelijke ouders ten platten lande, of andere voorstanders van het christelijk onderwijs, eene Bijzondere school der 1e kl. zouden kunnen daarstellen naast de dorpsschool.

In verband hiermede behoort het tot mijne denkbeelden de verbindende kracht van de Circulaire van den heer van den Ende, en alle uitdrukkingen van Christelijk in de wet, te verdedigen; stellig voor de Bijz. scholen 2e kl., maar ook voor de Openbare Scholen. Mijn oogmerk met dit laatste zal ik eenigzins nader

aanduiden. Ik wensch op dit punt de snaar zooveel mogelijk gespannen te zien, ten einde den toestand van het Openbaar Onderwijs tot de meest mogelijke duidelijkheid te brengen. Bijv. de Gemeente Hellendoorn in Overijssel, waar mijn broeder woont, is zeer uitgestrekt, en heeft, zoo ik mij niet vergis, zeven Openbare of gemeenteschoten. Ik heb daarhenen van tijd tot tijd vijf à zes honderd nieuwe Testamenten van het Engelsch Bijbelgenootschap gezonden, en de heer Tiddy heeft de goedheid gehad daar later op mijn verzoek een colporteur te stellen. De meeste kinderen, die lezen kunnen, gaan thans in geheele rijen, des morgens ieder met zijn Testament onder den arm naar de Openbare Scholen. Ik hecht daaraan uit een geestelijk oogpunt zeer weinig, omdat de onderwijzers weinig bekwaam en ontwikkeld zijn; doch ik weet dat ten minste één hunner een christen is, en dat de Heer ook een minder doelmatig gebruik van zijn Woord zegenen kan. Mijn eigenlijk oogmerk is dit: Gods Woord op alle scholen, bepaaldelijk ook op de Openbare scholen, te doen doordringen, opdat, zoo er meerdere aanschrijvingen als die van den Gouverneur van Zuid-Holland komen; zoo men cordaatweg den Bijbel verbiedt, de Bijbel niet reeds geweerd was, maar nog geweerd moet worden. Daardoor; meen ik, zullen de oogen beter opengaan; daardoor zal men meer verlangen naar christelijke scholen; daardoor zal men ook minder voorwendsel hebben om de aanvragen tot Bijz. Scholen 1e klasse af te wijzen. En aan de andere zijde, waar men, gelijk te Hellendoorn, het openbaar en meest volledig gebruik des Bijbels op de Openbare Scholen, door welke oorzaken dan ook, duldt, en de Christenen steeds vooruitdringen, kan men het slechts aan de onbekwaamheid der onderwijzers wijten, zoo van deze tijdelijke tolerantie geen behoorlijk gebruik wordt gemaakt. Ik voor mij houd staande dat de Bijbel op alle soorten van zoogenaamde Christelijke scholen behoort; ik doe dit met goede conscientie, omdat, behalve dat het Christendom geen neutraal terrein erkent, ik geloof dat dit nog in onze verwarde wetsbepalingen ligt. Doch ik verwacht tevens dat de Bijbel, althans voor de

Openbare scholen, meer uitdrukkelijk en duidelijk zal verboden worden, en wensch dan dat de reactie het daarstellen van scholen 1e klasse meer algemeen zal doen zijn; en kom zoo terug op mijn verlangen, dat men thans reeds met gematigdheid, waar de omstandigheden rijp geworden zijn, zal voortgaan met het vragen om scholen 1e klasse, ook om het regtsbeginsel vast en den weg open te houden.

Ten aanzien van de scholen 2e klasse, geloof ik dat het gebruik des Bijbels onbetwistbaar wettig, zoo niet verpligtend is. In mijne Nota heb ik de redenen opgegeven, waarom ik het noodig acht, deze scholen te bevorderen. De vrees van sommige vrienden dat de onderwijzers dezer scholen altoos te veel afhankelijk moeten zijn van de ouders, om het genot der schoolgelden, wordt opgewogen door het gevaar, waarin onderwijzers van scholen der 1e klasse kunnen geraken om te veel afhankelijk te worden van bekrompen, eigenzinnige, onkundige, onregtzinnige, of overregtzinnige Commissiën of Bestuurders. In dit laatste opzigt ben ik zeer bezwaard voor de toekomst; want ik vrees dat, naarmate de strijd meer algemeen, en de autorisatie meer gemakkelijk verleend wordt, het getal scholen 1e klasse op dezelfde onbezonnen wijze zal toenemen, als dit heeft plaats gehad met het getal afgescheiden gemeenten en nieuw beroepen afgescheiden predikanten. De Diaconie-school der afgescheidenen te Amsterdam, waar men kinderen uit alle standen ontvangt; zich omtrent de bepalingen der vaccinatie niet bekreunt, en die de autoriteiten aan zichzelven schijnen over te laten; is, geloof ik, ten aanzien van onderwijs en losbandigheid der scholieren, de slechtste van Amsterdam. Bezwaren zijn dus van alle menschelijke handelingen en instellingen, zoowel van scholen der 1e, als die der 2e klasse onafscheidbaar; en zelfstandigheid in den onderwijzer is voor beide klassen van scholen onmisbaar, maar ook voor beiden evenzeer in gevaar. Mij dunkt ons pogen moet zijn, om te bewerken dat de christelijke onderwijzer zich in den gezonden zin vrij bewegen kan, en om alle hinderpalen van welken aard ook, die hem daarin zouden kunnen belemmeren, uit den weg

te ruimen; en zooveel mogelijk te trachten dat bij Bijzondere Scholen 1e kl. aanzienlijke mannen aan het hoofd komen. De zaak in het algemeen beschouwd, geloof ik dat de tijd komen kan, waarin men berouw zou kunnen hebben dat het bestaan der scholen van de 2e kl. aan een overmatig verlangen naar scholen der 1e klasse ware opgeofferd; en dat tegen mogelijke onbekwaamheid, ongeschiktheid of verbastering van kollegien over scholen der 1e klasse gesteld, de scholen der 2e kl. een behoorlijk evenwigt zouden kunnen bewaren, door de meerdere zelfstandigheid, die in dat geval hare onderwijzers zouden kunnen ontwikkelen boven de onderwijzers van die der 1e klasse.

Ik schrijf over dezen brief, ten gevolge van drukke beroepsbezigheden, thans bij gedeelten [1]).

XVIII.

Amsterdam 8 November 1845.

** Over het Confessionele standpunt.

HoogEdele Gestrenge Heer! Sedert mijn laatste schrijven heb ik veel gedacht over de vraag: Hoe zullen wij hetgeen wij wenschen te bespreken en te verrigten, in verband brengen met de betrekking, waarin wij tot de Historische kerk staan?

Ik moet rondweg belijden dat ik die vraag niet weet te beantwoorden. Ik heb hetgeen omtrent de Formulieren, door u en uwe vrienden in de Adressen gezegd is, en ook de Belijdenis en Catechismus op de Kerk, nog eens nagelezen; ik heb bovendien in mijne gedachten de werkzaamheden der Christenen, zoo hier, als vooral in Engeland en andere landen, nog eens nagegaan, maar ben niet tot duidelijkheid op uwe vraag gekomen. Daar ik er niet van houd

---

[1]) Het vervolg ontbreekt.

om knoopen door te hakken, zal ik het thands bij deze mijne erkentenis van onvermogen laten berusten, met verzoek, zoo de zaak bij u helder mogt geworden zijn, door u met eenige mededeeling te worden vereerd, omdat ik gevoel dat de vraag op onze handelingen van grooten invloed moet zijn.

Ook ik heb sedert geruimen tijd den indruk (en dien ook wel aan mijne vrienden medegedeeld) dat de meeste werkzaamheden der Christenen, zich tegenwoordig meestal in Vereenigingen en Maatschappijen openbarende, eigenlijk, om het zoo eens uit te drukken, in de lucht hangen, doordien men het kerkelijk terrein zoo langer zoo meer verlaat. Echter ik heb behoefte gevoeld om met en naast andere geloovigen werkzaam te zijn, en zou in dezen niet durven vertragen. Wanneer de Heer ons tot zich roept of komt, moet Hij ons werkzaam vinden in het werk des Heeren.

De geloovigen thans om de Confessie als banier te vereenigen acht ik onmogelijk; niet slechts omdat verscheidene Lutherschen en Doopsgezinden zich als Broeders openbaren en aan Christelijke werkzaamheden deelnemen; maar vooral ook omdat vele geloovige Gereformeerden van het aannemen der Confessie bij hunne openbare werkzaamheden afkeerig zijn. Zou de reden van deze onmogelijkheid om de Christenen zich rondom de Confessie te doen scharen, ook kunnen gelegen zijn in eene soort van versterving, die zich sedert geruimen tijd in de Hervormde kerk geopenbaard heeft, en waardoor dan ook de vorm van Confessie zonder ontwikkeling is gebleven? En zou men dan ook kunnen aannemen dat, wat het werkelijk LEVEN van den VORM der Confessie betreft, de Historie der Kerk gesloten is; zoodat wij ons inderdaad in een nieuw tijdperk bevinden, waarin wel de waarheid, maar niet de vorm der Confessie gewaardeerd wordt? Wat dunkt UHEdg. van het standpunt, door BAUMGARTEN in zijne Liturgie en Predigt aangegeven en ontwikkeld?

Wij hopen eerlang eene nadere Vergadering wegens de scholen te hebben, waarop ons Rapport, dat thans gereed is en voorloopig circuleert, zal worden uitgebragt. Over deze zaak wensch ik u

nader te schrijven, en u inzage te geven van het Rapport, wanneer het behandeld zal zijn. Intusschen wensch ik u des Heeren zegen en nabijheid, en blijf ik met Christelijke hoogachting

UHEG. dw. Dr. en Broeder in Christus.

Aan J. A. Wormser.

*** Geen vooruitgang denkbaar dan op de Evangelische lijn der Historische Kerk.

Veelgeachte Broeder! Ik had u reeds vroeger en terstond behooren te danken voor de vriendelijke toezending van de belangrijke stukken over het onderwijs. Ik heb ze reeds den tweeden dag en nadat ook Elout er met groot genoegen kennis van genomen had, naar Nijmegen verzonden; zoodat ik onderstel dat ze u reeds zullen geretourneerd zijn. Zeer verlang ik te vernemen dat de Vereeniging hare werkzaamheden aangevangen heeft. Het Rapport vind ik uitmuntend; èn wat het positief-Christelijke van den inhoud èn ook wat de klaarheid der voorstelling en den geleidelijken gang van het vertoog betreft. Wat verkieslijk zij, eene bloote aanvrage om eene school der 1e kl., of wel eene aanvrage op het gebied van godsdienstige opvoeding (naar den eisch onzer Gezindheid) gemotiveerd, is misschien nog twijfelachtig. In het eerste geval heeft men waarschijnlijk meer kans om de school te obtineeren; in het andere zou men, bij eene eventuele autorisatie, veel meer hebben gewonnen; niet voor Amsterdam alleen, maar voor het geheele Land. — Intusschen hebben wij onlangs op nieuw eene afwijzende dispositie van de Stedelijke Regering ontvangen; op grond dat ons request, of een vervolg was van het vorige, in welk geval op eene door Gedep. Staten afgedane zaak niet kon worden teruggekomen, of een nieuw request, waarin de bezwaren, om welke het vroegere van de hand gewezen is, slechts gedeeltelijk weggeruimd waren. Bij de Gedep. Staten hebben wij geen vooruitzigt op beterschap. Desniettemin zullen wij ook hen nogmaals

adiëren, en dan, bij herhaalde afwijzing, naar de omstandigheden, in het aanspreken van Hoogere Magten, te werk gaan.

Zal er in Januarij weder eene meeting zijn? is het wenschelijk? kunnen wij, wat zamenwerking betreft, veel of iets verwachten, zoo er geen meerdere eenheid in de zienswijze omtrent het kerkelijke bestaat? zou het onmogelijk zijn die eenheid (zonder noodelooze beperking) te verkrijgen? is het niet wenschelijk, is het ter voorwaartsche beweging niet noodig dat we staan op de lijn welke in Nederland de historische kerk op Evangelischen bodem heeft getrokken? is hierin iets strijdigs tegen de denkbeelden welke Baumgarten in zijn veelbevattend boekje aangeprezen heeft? — Ziedaar eenige vragen vatbaar voor verschillende beschouwing. Wenschelijk voorzeker ware het dat die verscheidenheid zich eens in overeenstemming mogt oplossen; maar ook die tijden zijn in hooger hand.

Met Christelijke vriendschap steeds

UEd. dw. dr. en br.

's Hage, 7 Dec. 1845.

XIX.

Amsterdam 27 December 1845.

*** De Bijeenkomsten der Christelijke vrienden in verband met de Belijdenisschriften der Gereformeerde Kerk.

HoogEdele Gestrenge Heer! Het was mij zeer aangenaam uit uwe missive van den zevenden dezer te vernemen dat u en de heer Elout het voornemen hebt om in de aanvrage tot daarstelling eener Bijzondere school 1e kl. te volharden. Ook ik ben van oordeel dat men in Amsterdam zoolang zal moeten aanvragen, totdat men de autorisatie verkregen heeft; sommige vrienden echter meenen dat men in eene afwijzing moet berusten, als in eene aanwijzing van den Heer. Het bestuur on-

zer Vereeniging is nog niet daargesteld, echter meen ik meerdere rijpwording te bespeuren.

Ik acht eene vergadering in Januarij allezins wenschelijk; en geloof dat onze Vereeniging wegens de Scholen, zoo zij niet vóór dien tijd reeds naar buiten mogt getreden zijn, alsdan wel eenige impulsie ontvangen zal. — Men denkt nog over een Tijdschrift, doch het ontbreekt aan een Hoofd-Redacteur. Daar Ds. Beets die taak niet op zich kan nemen, zou ik gaarne zien dat dit geschiedde door den heer advocaat Teding van Berkhout, den broeder van onzen vriend in den Heere; een jongman, die bij godsvrucht geleerdheid paart en tot dusverre nog al over zijn tijd kan beschikken. Deze heer Teding van Berkhout zal, zoo de Heere wil, de volgende vergadering bijwonen, en ik zou wenschen dat het Tijdschrift dan ernstig ter sprake gebragt werd; want het wordt tijd dat de Reformatie worde vervangen. Vooral de laatste nommers van de Reformatie zijn mij slecht bevallen, en ik heb daarover aan Ds. Scholte onbewimpeld geschreven. De inhoud van die nommers heeft mij ook meer bereid gemaakt om, hoewel ik mij de bezwaren daaraan verbonden niet ontveins, te beproeven of wij de Belijdenisschriften der Gereformeerde kerk niet tot grondslag onzer vergaderingen kunnen leggen. De overeenstemming der geloovigen op de waarheid is een groote zegen, vol zalving en verkwikking, en ik kan Ds. Scholte noch iemand anders het regt toekennen om voortdurend en herhaaldelijk in de gemoederen eene soort van spanning te verwekken, die in den grond niets anders is dan disharmonie met vleeschelijk vernuft omkleed. Mijne ziel verlangt naar de rustige overeenstemming der kinderen Gods, gebouwd op het fondament der waarheid tegenover de wereld, en ik ben zeer moede de herhaalde nietige vitterijen, welke de Reformatie zich omtrent de leer der Gereformeerde kerk veroorlooft. Zelf de leer der Gereformeerde kerk van harte toegedaan, zou ik anders liever eene langzame ontwikkeling en toenadering hebben gewenscht, om, zoo als Baumgarten zegt, door te zamen over de waarheid te denken, te spreken en elkander te verstaan (want wij zijn het spreken verleerd) tot de formule

der waarheid op te klimmen, en niet met de formule te beginnen, alvorens wij goed Hollandsch over de Christelijke waarheid, uit de volheid onzer personele overtuiging, kunnen spreken. Ik acht dezen weg altoos verre de beste; en welligt kunnen wij dien bewandelen, zonder te beginnen met de Gereformeerde leer als formule los te laten; wij zouden het gesprek op de zaak kunnen brengen; de betuiging van de overeenstemming der leden met de Gereformeerde leer kunnen uitlokken, of, zoo in deze van gebrek aan inwendige overeenstemming bleek, kunnen overwegen in hoeverre er al of niet mogelijkheid van voortdurend vergaderen bestaat. Zonder overeenstemming in het wezen des Christendoms is geene zamenwerking mogelijk; en onze Formulieren zijn stevig, mild en in nadruk Christelijk genoeg om de aanmerkingen van welke zijde ook, te kunnen afwachten. In de beoordeeling der adviezen, zou men onderscheid behooren te maken tusschen de gevoelens van hen, die bezwaar hebben tegen den vorm en niet tegen den inhoud, en van hen die bezwaar hebben tegen den inhoud en niet tegen den vorm.

Doch ik eindig, en beveel u en uw Huis in de genade en goedertierenheid des Heeren.

UHEG. dw. Dr. en Br. in Ch.

1846.

XX.

Amsterdam, 23 Mei 1846.

*** De Vereeniging (Chr. Stemmen). — Maandschrift met Ds. Heldring als hoofdredacteur.

HoogEdele Gestrenge Heer! Brenger dezes, de Boekverkooper Höveker van Amsterdam, heeft mij verzocht hem eenige letteren voor u mede te geven, en het verzoek te ondersteunen, dat hij zich voorstelde aan u en de andere Haagsche Broederen te doen. Het eerste nommer van het nieuwe Tijdschrift, waarvan zoolang reeds sprake was, zal, zoo de Heer wil, op primo Julij aanstaande verschijnen. De Redacteur Ds. Heldring, en de Boekverkooper hebben thans aan medewerking behoefte, en ik ben het met hen volkomen eens, dat vooral de eerste nummers stukken dienen te bevatten van mannen, wier namen geschikt zijn vooral de geloovigen tot inteekening uit te lokken, ten einde van een genoegzaam debiet verzekerd te zijn. Het zou derhalve ten hoogste wenschelijk zijn, zoo UHEdg. aan de Redactie voor het eerste No. het een of ander geliefdet toe te zenden, en uwe vrienden wildet uitnoodigen om evenzoo te doen. — Sommige Broeders hier en elders hebben hunne medewerking beloofd, maar tevens te kennen gegeven dat zij alvorens wilden zien hoedanig de aard en strekking van het Tijdschrift zijn zal. Deze omstandigheid verontschuldigt, zoo ik hoop, onze welligt onbescheiden aan-

vraag bij n en uwe vrienden. Want waarlijk het verlangen van de andere vrienden is al te voorzigtig, en naar mijne gedachten juist geschikt om den aard en strekking van het Tijdschrift anders te doen zijn dan zij het zouden wenschen; hetgeen zij door het leveren van eigene stukken zouden kunnen verhoeden. Het is wenschelijk dat bekwame mannen den toon aangeven en den aard daarstellen waardoor het Tijdschrift zal gekenmerkt zijn, opdat dit niet door minder bevoegden moge geschieden.

De vrienden te Amsterdam hebben goede hoop op een gelukkigen uitslag onzer pogingen tot daarstelling van eene Bijz. School 1e klasse. Ik verkeer daaromtrent nog grootelijks in twijfel, doch heb hiervoor geen andere reden dan de algemeen vijandige geest, die zich overal tegen het Christelijk schoolonderwijs openbaart. Echter, de Heer is magtig en genadig, en Amsterdam heeft wel eens meer getoond geneigd te zijn om besluiten te nemen en beslissingen te geven, die tegen den wensch der Hooge Regering inloopen. Het Bestuur onzer Vereeniging tot Bevordering van Christelijk Schoolonderwijs tracht zich van lieverlede met godvruchtige onderwijzers van Bijz. Scholen der 2e kl. in betrekking te stellen. Ook dit heeft eigenaardige moeijelijkheden; vooral openbaart zich de vrees van zich te zullen compromitteeren. Deze schuchterheid zal niet dan langzamerhand verdwijnen, en ook in deze wordt volharding vereischt, ten einde de onderwijzers vrijmoedigheid en vertrouwen in te boezemen.

Ontvang HoogEdg. Heer! mijne hartelijke groete in den Heer, en gelief de goedheid te hebben die bij voorkomende gelegenheid ook aan de overige Haagsche broederen over te brengen. Ik hoop dat zij het Tijdschrift zullen ondersteunen, hoe zwak de grondslagen daarvan ook nog zijn. Alleen de Heer Heldring heeft zich willen belasten met de werkzaamheden van Hoofdredacteur; welligt wordt door zamenwerking eene combinatie van meer personen geboren, die de Redactie op zich neemt, en daardoor aan het geheel meer vastheid en eenheid verschaft. Neen, wij moeten niet blijven uitzien hoe de gang der zaken zijn

zal, om daarnaar te bepalen of wij al dan niet zullen medewerken.

Met Christelijke hoogachting heb ik de eer te zijn

UwHEd. dw. D. en Br. in Christus.

XXI.

Amsterdam, 3 Junij 1846.

*** Vervolg van N°. XX.

HoogEdele Gestrenge Heer! Met uwen waarden brief van den 1sten dezer, ontving ik in goede orde uwe belangrijke bijdrage voor het tijdschrift: De Vereeniging[1]). Ook namens Höveker, betuig ik u daarvoor in het algemeen Christelijk belang mijn hartelijken dank; aan al de door u gestelde voorwaarden zal gaarne worden voldaan. Toen ik u schreef, waren ook mij de brief en het prospectus van Ds. Heldring onbekend; en de zorg die ik destijds reeds koesterde omtrent het welslagen van het Tijdschrift, is sedert niet verminderd. Daar er echter, behalve uwe bijdrage, thans ook ontvangen zijn van de HH. Beets, Koenen en Schimsheimer, vlei ik mij met de hoop dat, zoo op de aanstaande vergadering medegedeeld kan worden dat er genoegzame medewerking ondervonden wordt, welligt twee of drie der Amsterdamsche heeren zich zullen willen belasten om aan de Redactie meer vastheid en regelmaat te geven. Onze tijd, waarin de wereld zooveel zaamgevatte energie ontwikkelt, is voor Christelijke zamenwerking uitermate moeijelijk. Onze verschillende kerkelijke standpunten zijn welligt eene van de oorzaken daarvan; maar somtijds schijnt het mij ook toe dat wij met de wereld, ieder op zijn eigen terrein, te veel in vlugheid en bedrijvigheid willen concurreren, ons daardoor te zeer en te dikwijls uit een bedaarden, rustigen gang

[1]) Over het gestadig Protest der Wetenschap tegen het Staatsregt der Revolutie.

laten leiden, en uit een toestand van overspanning veelal overgaan in een toestand van uitgeputheid. De wereld, die in haar eigen element is, kan het beter uithouden dan wij, die nimmer behooren te vergeten, dat wij zonder den Heer Jezus niets kunnen doen. Helaas! hoe gedurig wordt deze verborgenheid der godzaligheid door mij vergeten; het is goed dat de Heer ons, ook door het afbreken onzer werkzaamheden, daaraan gedurig doet herinneren. In Hem zullen wij overwinnen, maar het zal zijn door zijne kracht en genade.

De minder gunstige toestand uwer gezondheid doet mij regt leed. De Heere, hoop ik, doe u deze beproeving met lijdzaamheid en eene kinderlijke gestalte des harten dragen, en schenke u, kan het zijn, eene spoedige herstelling. Ook mijne gezondheid is lijdende, en sedert gisteren avond ondervind ik, voor de tweede maal in dit jaar, een hevigen aanval van het podagra, en ten gevolge van de smart bevind ik mij in een koortsigen en gedrukten toestand. Doch ik weet, alle smarten en kastijdingen zijn afgewogen door Gods Vaderhand, en Hij kastijdt ons opdat wij zijner heiligheid zouden deelachtig worden; hoe zalig is het te ondervinden, dat wij, in Christus, kinderen en geene bastaarden zijn!

De vrede Gods vervulle uw harte en beware uwe zinnen in Christus; gelief mevrouw Groen van mij te groeten in den Heere; en geloof mij steeds met Christelijke hoogachting

Uw HEdg. Dw. Dr. en Br. in Chr

XXII.

Amsterdam, 19 December 1846.

** Handboek der Geschiedenis van het Vaderland. — Onderwijs. — Landverhuizing.

HoogEdele Gestrenge Heer! Aangenaam werd ik verrast door de vriendelijke toezending van de 5de Aflevering van uw Hand-

boek der Geschiedenis van het Vaderland; zoo om het belang, dat ik in dit werk stel, als om het blijk van de genade des Heeren, dat ik daarin opmerkte, daar Hij u naar ligchaam en geest kracht schonk om dit onwaardeerbaar geschenk voor Nederland te voleindigen. Ontvang, geliefde Broeder in den Heere! mijn geringe, maar innige dankbetuiging voor al de inspanning en arbeid, die ge u ook weder in dezen voor ons en onze kinderen hebt gegeven, en geniet de welverdiende rust, na gelukkig voleindigden arbeid, volbragt in afhankelijkheid van en opzien tot den Heer onzen God. Hij gebiede over dien arbeid zijnen zegen, en doe u dien zegen nog in uw leven op deze aarde met blijdschap aanschouwen.

Het heeft mij zeer verheugd, dat het Handboek door u tot 1840 is voortgezet, en dat wij alsnu een afgesloten geheel bezitten, waardoor ook onze tegenwoordige toestand beter kan worden overzien. Bij eene voorloopige kennismaking met deze aflevering, heb ik mij telkens verwonderd te zien hoe ikzelf, en waarschijnlijk velen met mij die de genade Gods in Christus ontvangen hebben, in denkbeelden, neigingen en verborgene roerselen, maar al te veel ontwaren moest een kind te zijn uit het tijdvak der Revolutie, en alzoo met de beginselen van dat tijdperk aangedaan. Uw werk, vertrouw ik, zal daarom vooral voor de Christenen en hunne huisgezinnen, heilzaam zijn, als een spiegel om de vlekken ook van hun hart en verstand des te beter te aanschouwen.

Met de school der 1ste kl. te Amsterdam, zijn wij nog niet veel gevorderd. Een paar maanden geleden heeft het Stedelijk Bestuur aan de Adressanten deze vragen gerigt:

1°. Waaruit de kosten van de oprigting en het onderhoud dier school zullen gevonden worden, en of dezelve bepaaldelijk of ten eenenmale ten laste van HunEd. zullen komen?

2°. In welke betrekking de kinderen, die aldaar school zouden gaan, onder HunEd. zouden behooren?

Op deze vragen is terstond, kort en met de woorden der Wet, geantwoord op eene wijze, die, naar ik vertrouw, geene uitvlugten zal gedoogen; het gerucht loopt dan ook dat de authorisatie zal worden verleend.

Intusschen zijn wij werkzaam geweest omtrent de scholen der 2e klasse....

Heden zal te Amsterdam het 1e Nommer uitkomen van een weekblad: de Landverhuizing. De Redactie (aan wier hoofd de advocaat Visscher staat) behoort tot de liberale oppositie, schrijft in het belang van de landverhuizing, van de vrijheid van godsdienst, onderwijs en handel, en zal dus zaken, waaraan zij meerendeels geen deel heeft, bezigen als hefboom tegen de Regering.

Van dezelfde kant zal een nieuw Dagblad; Amsterdam, in het licht verschijnen; men heeft daarvoor bereids een fonds van, zoo mijne informatien goed zijn, *f* 150000. Ook daarbij zal vrijheid van Godsdienst en onderwijs ten grondslag liggen.

Men schat het aantal personen, dat besloten heeft naar Amerika over te steken, op 6000. — Onze positie te Amsterdam zal met nieuwe moeijelijkheden vermeerderd worden. Mijn broederlijke vriend Budde[1]), aan wiens huis wij nu ongeveer zes jaren vergaderden, heeft, evenals vele onzer leden, besloten, in het voorjaar naar Amerika te vertrekken. Maar, wat ook verandere, de Heere verandert niet; Hij zal het wel maken. Dit is onze hoop en onze troost. — Overigens ben ik doorgaans nedergedrukt, ten deele door verzwakte gezondheid, daar thans bewezen is dat ik lijd aan eene verzwakking in het bloed, die mij de krachten tot inspanning en arbeid beneemt. — Ik hoop dat uwe gezondheid beter moge zijn, en beveel u van ganschen harte met uw Huis in de genade en barmhartigheid des Heeren.

Met Christelijke hoogachting heb ik de eer te zijn

UHEG. dw. D. en Br. in Chr.

---

[1]) Een Christen uit den nijveren burgerstand, die langen tijd zijn huis openzette voor de onderlinge zamenkomsten en de catechisatien. Hij vertrok in 1847. De vriendschap bleef levendig door vrij geregelde correspondentie. Zijne vrouw overleed in 1872; hij zelf in 1873. Hun kinderen gaat het zeer goed, even als het hun reeds spoedig na hun aankomst voorspoedig ging. Wormser en zijne vrouw spraken steeds van hem als van een der beste en edelste hunner vrienden in Amerika, en hij was bijna de eenige met wien door geregelde briefwisseling de gemeenschap werd aangehouden.

1847.

Aan J. A. Wormser.

*** Antwoord op den brief van 19 December.

Veelgeachte Vriend en Broeder! Bij de terugzending van de belangrijke Nota moet en wil ik, ofschoon nog steeds met onvaste hand, eenige regelen voegen om u hartelijk te danken voor uwen brief. Uwe goedkeuring over het Handboek is mij zeer aangenaam; gij weet het dat ik op uw oordeel hoogen prijs stel. De Heer vergeve mij ook al het gebrekkige en verkeerde dat mij bij de bewerking aangekleefd heeft; al het vreemde vuur dat bij den wensch om zijn Naam te belijden gemengd was, en geve dat mijn arbeid, door zijn zegen, aan veler harten vruchtbaar moge worden gemaakt.

Veel leed heeft mij het berigt omtrent den ongunstigen toestand van uwe gezondheid gedaan. Wij zouden zoo gaarne de krachten verdubbelen dergenen door wie ze, met zooveel ijver in de dienst van onzen Meester, worden gebruikt. Doch ook dit zij aan zijne zorg overgelaten; aan het bestuur van Hem wiens wil altijd en alleen wijs en goed is. Kan het met zijn raad bestaan, Hij ondersteune u, Hij stelle u, bij voortduring en toeneming tot zegen: en, is het anders bij Hem besloten, Hij doe ons zwijgen en aanbidden, Hij vermenigvuldige u zijne vertroostingen, Hij geve ons, ook onder het leed en de beproeving der geloovigen, te juichen in het heil dat voor hen verkregen is en bewaard wordt.

Ik begrijp ligt hoeveel verdriet u het vertrek van den heer Budde

en van zoovele leden uwer vereeniging doet. De verantwoordelijkheid dergenen die de Landverhuizing zoo drijven, is groot. In menig opzigt is het nadeel voor Land en Kerk blijkbaar; doch ook hier kan welligt nog veel ten goede worden gekeerd, zoo er waarlijk eene Christelijk-Nederlandsche colonie gevestigd en met de Christenen hier te lande in naauwe betrekking kan worden gebragt. — Het Nieuwjaarsgeschenk van Ds. Scholte, ofschoon hier en daar ook tegen de Christenen hard en onbillijk, bevat evenwel, dunkt mij, menigen wenk die aller behartiging verdient.

Het stuk van Da Costa in de Vereeniging van Januarij las ik met groot genoegen en verblijd mij dat het vervolgd wordt.

Met de School der 1e kl. te Amsterdam gaat het al zeer langzaam. En dan met de Adressen van Z. M.!

Van het Weekblad de Landverhuizing en de Courant Amsterdam heb ik hier nog niets vernomen; doch het komt mij ontwijfelbaar voor dat er van die zijde tegenover het systeem, zoo het dus genoemd kan worden, van het Gouvernement, weldra eene meer krachtige houding en offensieve rigting moet worden verwacht. — Intusschen verheugen wij ons onderdanen te zijn van een Koning die over alle oppositie, waar het Hem behaagt, door zijn Woord en Geest triumfeert.

Van harte, met Christelijke heilbede,

Uw. Vr. en br.

's Hage, 3 Januarij 1847.

XXIII.

Amsterdam, 18 Februarij 1847.

*** Autorisatie voor de school te Amsterdam verleend. Bibliotheek van Christelijke onderwijzers.

HoogEdele Gestrenge Heer! De heer Teding van Berk-

hout meldt mij zoo even: — „Gisteren avond vernam ik van den heer Burgemeester, dat ons de autorisatie tot oprigting eener Bijzondere school der Eerste klasse is verleend."

De Heere zij gedankt, die ons deze vertroosting schenkt, tegen het advies van de school-commissie in....

Ik verzoek u thans de goedheid te hebben mij het door den heer Elout verzochte lijstje van Boekwerken, zoo mogelijk eenigzins spoedig toe te zenden; daar wij welhaast eene algemeene vergadering moeten hebben, en ik er prijs op stel, dat de eerste grondslagen der Bibliotheek goed gelegd worden. Wij hebben reeds eenige Boekwerken aangekocht, en onder de Christelijke Onderwijzers komt beweging; een hunner heeft ons onderstand gevraagd om op zijne school een geheel stel Christelijke Leerboeken in te voeren, en aan zijne school eene Christelijke bewaarschool voor den middenstand te verbinden.

Hoewel in haast, nogtans met de meeste hoogachting

UHEG. dw. Dr. en Br. in Ch.

Aan J. A. Wormser.

*** Antwoord.

Waarde Vriend en Broeder! Nu moet ik toch met eenige regels hartelijk danken dat ge mij zoo spoedig de blijde tijding medegedeeld hebt. De vergunning is èn op zich zelve, èn in verband tot de belangen van het geheele schoolwezen gewigtig. Het bevreemdt mij dat de School-Commissie ongunstig geadviseerd heeft; ik had goede geruchten daaromtrent vernomen. — Deze zegen op de getrouwe pogingen van onze lieve Amsterdamsche broeders is groot.

De opgave van boeken is nog al bezwaarlijk; vooreerst, omdat het getal werken die, uit een Christelijk standpunt, aanbevelens-

waardig zijn, niet groot is; ten anderen, omdat de keus afhangt van de meer bijzondere bedoelingen waarmeê de verzameling gevormd wordt. Ik heb sommige werken die ik hoog waardeer op nevensgaand lijstje gesteld.

De uitspraak van het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland zal u minder verwonderd dan geërgerd hebben [1]). — In het nieuwe concept van Strafregt zijn verscheidene punten voor den Christen zeer bedroevend. — Het ware, dunkt mij, te wenschen dat iemand zich belastte met in de Vereeniging een Maandelijksch berigt te geven van dergelijke zaken waarop de aandacht moet worden gevestigd en die dikwerf geen belangstelling wekken, om de zeer eenvoudige reden dat zij onbekend zijn.

Uw br. en vr.

's Hage, 21 Febr. 1847.

Aan J. A. Wormser.

Hooggeachte Vriend en Broeder! Hiernevens de stukken terug met onzen hartelijken dank. Elout en ik hebben er reeds gebruik van gemaakt, en ons op nieuw aan Z. M. geadresseerd. Zoudt gij deze stukken niet in de Vereeniging of in het Nym. Schoolblad plaatsen? het is zoo goed, dunkt mij, de meestmogelijke publiciteit aan de zaak te geven; en ook aan minbedreven Christenen op kleine plaatsen een model te geven voor hunne Adressen, die anders somwijlen zoo weinig doeltreffend ingerigt zijn. — Met de hartelijkste wensch en bede voor uw persoon en werk, ook in den nieuwen werkkring die u aldus geopend is geworden, verblijf ik

uw vr. en br.

's Hage, 27 Maart 1847.

---

[1]) Zie Het Regt der Hervormde Gezindheid, p. 8—11.

XXIV.

Amsterdam 7 Oct. 1847.

** Dankbetuiging voor Ongeloof en Revolutie.

Ik ben u grooten dank verschuldigd voor de vriendelijke toezending van een exemplaar van uw werk Ongeloof en Revolutie, dat ik met alle opmerkzaamheid en groote overeenstemming gelezen heb. Ik verheug mij hartelijk, dat onze goede God en Zaligmaker u in staat gesteld heeft om ook weder dit getuigenis tegen het ongeloof af te leggen, en bid Hem dat Hij daarover zijnen zegen verleene. Even als bij uw Handboek, heb ik ook thans weder moeten opmerken, dat ook vele mijner eigene denkbeelden ten aanzien van Historie en Staatsregt met revolutionaire bestanddeelen vermengd zijn, en dat het dus, ook voor hen, die de genade des Heeren deelachtig, maar in een revolutionair tijdperk geboren en opgevoed zijn, van het hoogste belang is door geschriften als het uwe te worden voorgelicht, en bij het valsche dier denkbeelden te worden bepaald. Ik heb u in het lezen doorgaande kunnen volgen en verstaan, maar dit neemt niet weg dat, waar mijne gevoelens somtijds door u werden overhoop geworpen, bij mij eene verwarring van het geheel ontstond, die nog niet is weggenomen, en welligt eerst bij eene tweede lezing en overdenking zal worden opgeruimd. Ik heb bij deze gelegenheid weder dikwijls aan ons lager schoolwezen en het Christelijk schoolonderwijs gedacht. In de jeugd, op de school, ontvangt men doorgaans de grondslagen der denkbeelden en beginselen, die ons gansche leven regelen en besturen, en die, zoo zij valsch geweest zijn, er niet dan met de grootste moeite weder uitgedreven kunnen worden. Deze overweging heeft mij versterkt in het besluit om, bij de vele werkzaamheden, waartoe de geloovigen elkander tegenwoordig opwekken, mijne geringe krachten hoofdzakelijk aan de bevordering van het schoolwezen te blijven toewijden, en die niet te zeer tusschen verschillende werkzaamhe-

den te verdeelen. Heden heb ik, namens het Bestuur onzer Vereeniging, den heer Teissèdre l'Ange, als schoolopziener, geïnsinueerd en gesommeerd om onze annonce tot oproeping van schoolonderwijzers in de Bijdragen te plaatsen; en hetzij nu die annonce opgenomen wordt of niet, wij hopen in den naam en de kracht van onzen Heer voort te gaan, en zoo het zijn moet, een proces af te wachten.

Ofschoon doorgaans gedrukt en eenigzins zwak, is mijne gezondheid toch iets beter; middellijkerwijze welligt ook ten gevolge van mindere inspanning met het hoofd, waarop ik mij heb toegelegd. De Heere onze God zij u goed en nabij; sterke en ondersteune u in uwe gewigtige werkzaamheden ten nutte van zijne Kerk, en doe u eenmaal hooren de woorden, die Hij tot zijne goede en getrouwe dienstknechten spreken zal.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

UHEG. dw. Dr. en Br. in den Heer.

1848.

XXV.

Amsterdam, 16 Februarij 1848.

** De Niet-gescheiden broeders in het Hervormde kerkgenootschap moeten zich meer als Gezindheid openbaren. Deze vergaderingen (volgens Gods Woord) moeten aldus tegen vergaderingen (die de Christen afkeurt) worden gesteld.

Veelgeliefde Broeder in onzen Heere Jezus Christus! Ik moet ditmaal, aan u schrijvende, beginnen met eene schuldbebelijdenis. Uwe uitnoodiging tot het geven van bijdragen voor het Parijsche Zendeling-genootschap, in de Vereeniging van Januarij ll., trok in zooverre mijne aandacht, dat ik het door u daaromtrent geschreven werkje [1]) wilde ontbieden om nader met de zaak bekend te worden. Van dat ontbieden kwam echter niets; doorgaans dacht ik er aan op ongelegen tijdstippen, bijv. des nachts, en had het des anderen daags weder vergeten. Eindelijk verhief zich de Redactie van de Amsterdamsche Courant in het nommer dat ik u toezond, tegen uwe pogingen, en hetgeen uwe broederlijke roepstem bij mij niet had uitgewerkt, werd nu te weeg gebragt door den tegenstand, dien zij van elders ondervond. Ik ontbood uw werkje, en doe u thans ook mijne geringe bijdrage toekomen ter instandhouding van het gemeenschappelijke werk, waarover de Heere verder genadiglijk

[1]) Het Parijsche Zendelinggenootschap, werkzaam in Zuid-Afrika, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard (1847).

zijnen Zegen gebiede, maar dat ik zoo gaarne ook voor ons Land van de Kerk zag uitgaan.

De reeks van artikelen over de Formulieren en het Regt der Hervormde Gezindheid, door u in de Vereeniging geplaatst [1]), heb ik steeds met aandacht, en doorgaans met overeenstemming gelezen, ofschoon onze arme Afscheiding daarbij niet gespaard is. Ik betwijfel zeer, hoe juist en klemmend de door u ontwikkelde gronden voor eene gemeenschappelijke zamenwerking ook zijn, of aan uwe opwekkingen daartoe eenig gevolg zal worden gegeven. En inderdaad, zoo er bij de geloovigen in de Hervormde kerk eenig waarachtig gevoel van de gemeenschap der Heiligen, zoo als die zich in het gemeentelijk leven moet openbaren, is overgebleven, geloof ik dat zij, bij het betoog van hun goed regt, zullen moeten voegen de dadelijke uitoefening daarvan. Ik bedoel dat de geloovigen, op plaatsen, waar de predikanten gewoon zijn het Evangelie te bestrijden of te verzwijgen, vooral ook op den Rustdag, afzonderlijk behooren te vergaderen, zonder zich af te scheiden, ja zoo noodig, met uitdrukkelijk protest dat zij zich niet afscheiden. Door zoodanige vergaderingen zou, naar mijne gedachten, omdat zij tot de verpligtingen der geloovigen behooren, juist de Hervormde gezindheid in het Hervormde kerkgenootschap openbaar, en een wettige strijd, die beslissende gevolgen zou hebben, geboren worden. Thans hebben onze niet-afgescheidene broeders ook hunne afzonderlijke vergaderingen, maar zonder uitwerking voor hen of voor de tegenstanders, omdat zij gehouden worden op eene wijze, als of men zelf gevoelde dat men iets misdadigs verrigtte. De een houdt vergadering des avonds zeer laat, wanneer de Rustdag voorbij is, om geen afbreuk te doen aan eene openbare godsdienst, die men zelf niet bijwoont, en die men anderen afraadt bij te wonen; — een ander durft, om geen aanstoot te geven, op den Rustdag niet, wel op werkdagen vergadering te houden, ofschoon men zelf hoogelijk verklaart dat er op den Rustdag

[1]) Eerst later, en met aanteekeningen uitgegeven, als afzonderlijk geschrift.

geen zielevoedsel wordt toegediend; — een derde durft niet gedoogen dat in de vergadering gezongen of iets verrigt worde, dat haar het aanzien eener kerkelijke vergadering zou geven.

Dergelijke zwakheid ergert ons Afgescheidenen zeer, en is een der voornaamste hinderpalen tegen de vereeniging van gescheidene en niet-gescheidene geloovigen in ons vaderland. Zoover ik uit de gesprekken met de best onderwezene Afgescheidenen oordeelen kan, zij zijn het eens dat, zoo er van de Hervormde kerk als kerk nog iets teregt komen zal, er moet gehandeld worden zoo als door u in de Vereeniging is voorgesteld. En toch, hoezeer door u al onze overtuigingen en al onze genegenheden worden gevangen genomen, blijft er bij ons eene soort van koud ongeloof over omtrent de opbeuring en herstelling van de Hervormde Kerk. En waarom dat? Omdat onze niet-gescheidene broeders, die de Hervormde gezindheid uitmaken, zich niet als gezindheid openbaren; binnen het genootschap wel belijdenis tegen belijdenis, getuigenis tegen getuigenis, verdediging tegen bestrijding, maar geene vergaderingen (volgens Gods woord) tegen vergaderingen (die zij afkeuren) stellen.

Zoo de geloovigen binnen het kerkgenootschap, op den Rustdag, op de gewone uren, openbaar, als getuigenis tegen de afwijking, vergaderen; wanneer die vergaderingen door het gebed geheiligd, door het gezang verlevendigd worden; wanneer geloovige predikanten der Hervormde Kerk in die vergaderingen van tijd tot tijd de Sacramenten bedienen, zal de wettige strijd terstond op alle punten van het kerkgenootschap ontbranden; kerkelijke en politieke vervolging zal zich dadelijk openbaren; de geloovigen zullen hunne krachten niet langer nutteloos verspillen; en de kerkelijke twist zal gebragt worden tot een staat van rijpheid om door de regterlijke magistraat te worden beslist; het Regt der Hervormde gezindheid, door u in zoo helder licht geplaatst, zal kunnen worden bepleit.

De politieke en kerkelijke overheerschers van het Hervormde kerkgenootschap koesteren hoegenaamd geen vrees voor de woorden,

de requesten, de vertoogen van de Hervormde gezindheid; en eigenlijk op hun standpunt te regt, omdat er wel individuen zijn, maar geene gezindheid. Maar zoodra de woorden het teeken worden om een corps, een ligchaam, eene gezindheid te formeeren, dat regten inroept, dat regten doet gelden, zal zich de vrees openbaren, zoo mogelijk door geweld, anders door inschikkelijkheid.

Ik heb eenige oogenblikken het voornemen gehad deze denkbeelden in de Vereeniging te ontwikkelen; maar de overweging dat Ds. Heldring, na de Afscheiding ten onregte in de Vereeniging te hebben aangevallen, hare verdediging door Ds. Brummelkamp niet heeft willen plaatsen, en dat andere broeders het ongaarne zien dat Afgescheidenen zich uitlaten over hetgeen Hervormden geloovigen te doen staat, heeft mij genoopt mijne gedachten liever aan u vertrouwelijk mede te deelen; ik weet dat ze door u met welwillendheid zullen worden ontvangen, ook dan wanneer ze niet door u mogten worden gedeeld.

Met de hartelijke bede dat de Heere uw werk, ten beste van zijne Gemeente verrigt, moge achtervolgen met zijnen zegen, blijf ik met Christelijke hoogachting,

HoogEdele Gestrenge Heer!

uw. Dw. Dr. en Br. in Chr.

XXVI.

Amsterdam, 10 April 1848.

** Het Nederlandsche Zendelinggenootschap. — Zie Brieven van Da Costa, I, 312. vgg.

Hoog Edele Gestrenge Heer! Met uitstekend genoegen heb ik uw belangrijk werk: „Het Nederlandsche Zendeling-genootschap" gelezen. Uwe tegenstanders zijn geheel wederlegd, en de strijd tegen de verkeerde rigting van het Zendeling-genootschap is

door u op waardige wijze aangebonden. Ik heb slechts ééne bedenking, die niet u w werk, maar de feestgave van Ds. Beets betreft, en die door uwe aanhaling weder bij mij is levendig geworden (blz. 56. 57). Het spijt mij dat Ds. Beets het woord v e r t r o u w e n gebruikt heeft, waar hij bijkans w a n t r o u w e n bedoelde. Mij dunkt, dat is niet de Christelijke eenvoudigheid, die het naast voor de hand ligt. Door zoo gekunsteld te spreken of te schrijven benadeelt men de goede zaak; vrienden ergeren er zich aan, omdat zij het woord vertrouwen niet weten te plaatsen; tegenstanders ergeren er zich aan, omdat de strijd bedekt gevoerd wordt. Het schijnt mij toe, dat, met eenige wijziging, op dit woordenspel van toepassing zou zijn hetgeen door u onderaan op blz. 117 en op blz. 118 gezegd wordt van het Bestuur.

Ik heb schrijven ontvangen van mijn vriend Budde uit Amerika. Hij heeft zich op een schoone hoeve, een half uur van Burlington, hoofdstad van Jowa, gevestigd; zijne hoeve met steenen huis, stalling enz. kost hem 2000 Dollars. In Burlington staat een godzalig predikant; mijn vriend is met zijn zoon, een godvruchtig jongeling van 18 jaren, reeds werkzaam op de Zondagschool, en houdt Catechisatie uit den Bijbel, met de mannen der Gemeente, zooals wij dit te Amsterdam gewoon waren. Alle zijne berigten zijn gunstig.

Ik moet eindigen; sedert bijna veertien dagen lijd ik hevige rhumatieke pijnen in den voet, zoodat ik niet dan met rijtuig uit kan; en tamelijk verzwakt ben. De Heere zij met u en uw Huis; Hij zegene uw werk, bekrachtige u in zijne dienst, en doe u blijmoedig voortgaan in den arbeid, ofschoon wij er helaas! verre af zijn van vruchten te zien.

Met christelijke hoogachting heb ik de eer te zijn.

uw HEdg. dw. Dr. en Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend en Broeder! Zoo even ontving ik een brief van Elout, waarin hij mij de wenschelijkheid voorhoudt om van onze wenschen over godsdienstvrijheid en onderwijs ook aan de Tweede Kamer te doen blijken. „Zoo gij het denkbeeld goedkeurt," voegt hij er bij, „zou ik u vragen dit dadelijk aan Wormser te berigten. Deze zoude dan wel de goedheid hebben dienovereenkomstig te handelen, de handteekeningen der Amsterdamsche broeders te vragen en het stuk vervolgens naar 's Hage te zenden. Welligt ware het genoeg copie van 't Adres aan Z. M. aan te bieden; ons daaraan te gedragen, met de verklaring dat wij daarvan de mededeeling noodzakelijk achten, omdat niet alleen sommigen tegen de vrijheid van Godsdienst en onderwijs zich hadden verklaard, maar dat zelfs de Synodale commissie, zonder last of bevoegheid, zich als orgaan der Kerk tegen die vrijheden had verzet."

Ik kan mij allezins met dat denkbeeld vereenigen, en vind het volkomen genoeg een afschrift van het Adres, door ons aan Z. M. ingeleverd, over te leggen. Ik vlei mij dat gij wel voor de zaak zult willen zorgen....

De tijdingen uit Parijs kunnen aan de bewonderaars van Lamartine wederom, zoo het noodig is, de voortreffelijkheid leeren der vruchten waarmeê hij zijn vaderland verrijkt heeft. Dat de vulkaan sedert Februarij heropend is, kan niet worden ontkend; maar tot dus ver blijkt het niet dat het een heilvulkaan is [1]).

Mogt Nederland zich spiegelen aan zoo treffende voorbeelden, en de ware vrijheid terugvinden door te steunen op Gods Woord!

Steenwijk, 27 Junij 1848.

---

[1]) Zinspeling op een woord van Lamartine. „La lumière que la révolution française fit jaillir d'un volcan sans doute, oui, mais d'un volcan de vérités."

„De heilvulkaan die, heeft ze vroeger vuur gebraakt,
Thans — tot beregening met enkel vrede ontwaakt." Da Costa.

1849.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Broeder in onzen Heer! Aangenaam was mij uwe goedkeuring van mijn geschrift en uwe belangstelling in mijne benoeming. [1]) Wees mijner steeds gedachtig, opdat ik, door de wenschen en gebeden van hen met wie ik in het geloof vereenigd ben, in de moeijelijke taak die mij wacht, moge worden ondersteund.

Met genoegen vernam ik de gunstige berigten omtrent de School. Eindelijk, na vijfjarig tobben, is ook hier de autorisatie verkregen, bij beschikking van Gedep. Staten. Ofschoon wij ons bij voortduring enkel op de bestaande verordeningen hebben gefundeerd, zal echter de Grondwetsherziening en vooral ook het gewijzigde personeel (een andere Gouverneur!) wel eenigen invloed hebben gehad. Ook de verordeningen, wij weten het immers, zien er zoo geheel anders uit, naarmate van het licht dat er op valt.

Heldring heeft groot gelijk gehad van zich tot u te wenden. Uwe Nota komt mij zeer gewigtig voor. Ik vereenig mij volkomen met de hoofdgedachten. Het is wenschelijk, het is noodig, dunkt mij, dat er voor zoodanige instellingen een waarborg zij van duurzaamheid, zoo in 't algemeen als bepaaldelijk ook ten aanzien van den geestelijken grondslag waarop zij gebouwd zijn. Ik zou ook tegen uwe verdere ontwikkeling en voorstellen geen bezwaren weten in te brengen.

[1]) Als lid der Tweede Kamer.

De Landverhuizing naar N. Amerika, mits onder behoorlijk bestuur en opzigt, zou misschien groot nut kunnen stichten. Het schijnt dat onze geloofsgenooten het, over 't algemeen, wèl hebben, en dat er werk en behoorlijk loon is voor een iegelijk die tot vlijtig arbeiden bekwaam en gezind is. Dit werd mij nog dezer dagen bevestigd door een lieven brief van Ds. van Raalte, dien ik hier bijvoeg, overtuigd dat gij dien met genoegen zult lezen. Wees zoo goed mij bij de terugzending te berigten of gij de Nota terug verlangt, dan wel of gij de goedheid gehad hebt dit afschrift veor mij te bestemmen. — Inmiddels wensch ik zeer dat uwe denkbeelden bij Heldring ingang mogen vinden, bepaaldelijk ook dat omtrent den geestelijken grondslag.

Meld mij vooral ook iets van uwe gezondheid. De mijne is vrij wel, alleen valt mij het schrijven (gelijk gij kunt bemerken) somtijds zeer moeijelijk. — Met Christelijke hoogachting en heilbede

uw br. en vr.

's Hage, 28 Januarij 1849.

Aan J. A. Wormser.

** Bijdragen voor de Amerikaansche armenzaak. Zie den volgenden brief.

Veelgeachte Broeder! Ik zend u hiernevens de lijst terug. Ik hoop nu dat, door de bijdragen van andere Steden, de vereischte som zal kunnen worden gecompleteerd. De zaak komt mij zeer gewigtig en, vooral op de door u voorgedragen wijs, in de tegenwoordige omstandigheden van het Vaderland zeer wenschelijk voor.

Buiten zijnde zou het mij moeijelijk vallen de ingeschrevene gelden te doen ophalen; maar ik geloof dat het goed zal zijn, de som eenmaal volgeteekend zijnde, niet te lang met de incasseering te wachten.

Regt aangenaam was het mij u onlangs te ontmoeten: ik zou

wenschen dat er meer gelegenheid was om van gedachten te wisselen over zoo menig punt dat ons ter harte gaat.

Geloof mij intusschen met ware achting en Christelijke heilbede

uw Vriend.

's Hage 30 Mei 1849.

XXVII.

Amsterdam, 4 Junij 1849.

*** Terugblik op eigen leven. — Discussien in de Tweede Kamer.

HoogEdele Gestrenge Heer en Veelgeachte Broeder in den Heere! Ik ben u veel dank verschuldigd voor uwe aanzienlijke bijdrage en voor de genomene moeite, ten behoeve van de Amerikaansch-armen-zaak . . . .

Mijne gezondheid is sedert eenige dagen aanmerkelijk beter; — in de afgeloopene week heb ik een hevigen aanval van rhumatiek aan den voet gehad, ten gevolge waarvan mijn gestel, gelijk doorgaans, frisscher en vrijer geworden is. Ik vier heden met blijdschap in den Heer mijn 42sten verjaardag. Eene bijzonderheid, die mij slechts korten tijd bekend is, draagt hiertoe bij. Ik ben één van tweelingen, en ten gevolge van een ongeluk aan mijn moeder overkomen, kwam mijn tweelingbroeder met een verbrijzeld hoofd ter wereld, doch ik werd gaaf en gezond geboren. Mijn geheele levensloop, die mij op dezen dag duidelijker dan anders voor den geest ligt, is de ontwikkeling van dit begin. Dikwijls was ik in de schaduw van den dood, ook door jeugdige onbezonnenheid; maar aan de uitredding ontbrak niets. En toen later (nadat ik op 23jarigen leeftijd, door den Heer gebragt was tot de gemeenschap zijns Zoons, en alzoo in waarheid van den dood tot het leven was overgegaan) meermalen de ondergang van mij en mijn gezin, ook om de belijdenis van des Heeren naam,

onvermijdelijk scheen, voerde Hij mij telkens van onder de baren en golven, die over mij waren heengegaan, zonder eenig letsel en zelfs met dubbelen, en driedubbelen voorspoed, weder uit, en betoonde Hij zich steeds mijn getrouwen God en Zaligmaker. Met hoeveel regt mag ik dan met den Psalmist (Ps. 71 : 6.) tot den Heer zeggen: „van mijn moeders ingewand aan zijt Gij mijn uithelper!" De verzen, die wij dezen morgen in de Huisgodsdienst zongen, Ps. 71 : 4. 5. 6, waren en zijn mij dan ook dierbaar; en ik houd mij verzekerd, dat deze uitweiding, het gevolg van een opgewekt gevoel van dankbaarheid aan den Heer, door u niet zal worden afgekeurd.

Ik heb mij zeer verheugd dat onze getrouwe God u genade en kracht verleent, om Hem, ook in uwe hoedanigheid van vertegenwoordiger des volks, te dienen en te belijden. Het door u gesprokene, vooral omtrent het regt van Vereeniging [1]) en de Verantwoordelijkheid der ministers, in verband met het zelfstandig gezag des Konings en de geschiedenis van Nederland [2]), heeft mij verkwikt, en somtijds gaat mijn gebed voor u tot den Heer op, opdat Hij u verder sterke en ondersteune in uwe gewigtige betrekking. Hij zij u en de uwen steeds goed en nabij, en doe u, onder het rustig voortgaan in uwen moeijelijken en vermoeijenden arbeid, veel van zijn verkwikkende en verfrisschende nabijheid en liefde in onzen Heere Jezus ondervinden. Eenmaal zullen wij Hem aanschouwen, die ons gekocht heeft met zijn bloed; dan zal de dood verslonden zijn tot overwinning, en wij zullen eerst regt zien hoe groot de almagt en hoe oneindig de liefde was, waardoor de Heer ons hier onder alle leed en druk heeft staande gehouden en bewaard.

Ik heb de eer met hoogachting en heilbede te zijn

UHEdg. dw. Dr. en Br. in Chr.

---

[1]) Adviezen, I, 396—409.

[2]) Adviezen, I, 198—206.

Aan J. A. Wormser.

*** In het Nijmeegsche Schoolblad van Aug. 1849, was een artikel van Wormser: Het openbaar Lager Onderwijs. Hiertegen verscheen in het September-Nummer een artikel van Mr. van der Brugghen: Gezindheidsscholen.

Waarde Broeder! Ik dank u hartelijk voor de belangrijke aanmerkingen over de Wet op het Onderwijs. Gij hebt er mij eene wezenlijke dienst mede gedaan. Het is u sedert lang bekend hoeveel prijs ik stel op uw oordeel, vooral omtrent eene zaak waaromtrent gij ons reeds meermalen behartigenswaardige opmerkingen hebt medegedeeld. Indien het mij mogelijk is op de aanstaande Vereeniging te Amsterdam een dag tegenwoordig te zijn, dan hoop ik zeer gelegenheid te hebben om, ook bepaaldelijk met u, over dit gewigtig onderwerp te spreken. — De lezing van het Nijmeegsche Schoolblad, gisteren door mij ontvangen, heeft mij inderdaad veel moeite gedaan. Het is te betreuren dat een broeder, dien wij zoo liefhebben en hoogachten, en die mij, in menig opzigt, door zijn ijver en zelfverloochening beschaamt, evenwel door zijne overhelling tot antikerkelijke begrippen, aan ons verlangen tot instandhouding of herstel, zoo menig, wel niet onoverkomelijk, zelfs niet altijd zeer gewigtig, maar toch zeer hinderlijk bezwaar in den weg legt. Hetgeen ik nog het meest in het Artikel tegen u bejammer is dat op die wijs alle geregelde voortgang der discussie onmogelijk wordt. Men dient, zoo wij tot eene uitkomst zullen geraken, eenigzins bekend te zijn met de zienswijze dergenen die men bestrijdt, en geen argumenten, weinig beteekenend en menigmaal wederlegd, telkens op den voorgrond te stellen, als of er nooit iets tegen ingebragt was. Hoe kan men bijv. het vermeende regt van elke Gezindheid op eene afzonderlijke Staatsschool, waarvan door ons geen gewag wordt gemaakt, verwarren met hetgeen wij beweeren, namelijk dat de Staat niet bevoegd is, op grond der scheiding van Staat en Kerk, uit de gelden der Natie, die uit de Gezindheden gevormd wordt, Staatsscholen onbruikbaar voor alle Gezindheden, dat is, voor de Natie zelve onbruikbaar, te stichten. Hoe kan men

ons toch zoo gedurig, in verband met deze questie, een overdreven particularismus verwijten? Het is, dunkt mij, duidelijk genoeg dat men, als Hervormde, ons gevoelen kan toegedaan zijn, zonder nog te beweeren dat het kind op de school in al hetgeen het Hervormde leerbegrip bijv. van de Luthersche Gezindheid onderscheidt, moet worden onderrigt. Bovendien valt het in het oog dat wij, sprekende van de aanstaande Staatsscholen, reeds zeer te vrede zullen zijn wanneer wij mogen behouden, op de gemengde School, wat den Christen tegenover den Jood en onchristen kenmerkt, en, bij de afscheiding hier en daar van roomschen en protestanten, wat aan de protestantsche Gezindheden, volgens hun belijdenisschriften gemeen is. Ik geloof dat de wederlegging van het Artikel niet moeijelijk zou zijn uit de verschillende opstellen door u in de Vereeniging en in het Nijmeegsche Schoolblad geplaatst; terwijl ook sommige argumenten reeds bij voorraad, indien ik mij niet bedrieg, beantwoord zijn in mijn Regt der Herv. Gezindheid, p. 147—157.

Is de memorie van toelichting van den Minister van Binnenlandsche Zaken u bekend? Daarin wordt uitdrukkelijk gezegd dat alle godsdienstig onderwijs aan het openbaar Schoolwezen vreemd behoort te zijn. Het spreekt van zelf dat er geenerlei gedachte is aan de heilzame uitzondering door u voorgesteld, en die het eenvoudig middel tot een geleidelijken overgang naar een beter systema zou kunnen zijn.

Ik heb niet zonder een glimlach de verwachting kunnen lezen in het Nijmeegsche Schoolblad dat de zaak der wet op het onderwijs reeds vóór de zamenstelling van het October No. zou afgedaan zijn. Wat men ook aan de 2e Kamer verwijte, een zoo verbazende snelheid van afdoening kan ons niet worden te laste gelegd, en de Redactie kan zeker zijn dat dit onderwerp nog jaren achtereen zal blijven aan de orde van den dag.

Ik zend u hiernevens, ter inzage, een no. van den Nederlander [1]) mij toegezonden, en waarin zich een opmerkelijk Art. over het Onderwijs bevindt.

Geloof mij van harte, met de beste wenschen

[1]) Toen nog het orgaan van Mr. van Hall, c. s.

*** Dubbel belangrijk is hier een brief van Van der Brugghen aan Wormser, de eenige, die in zijne nalatenschap gevonden is.

.... Ik moet zeggen dat ik twijfel of uw denkbeeld, om de openbare school geheel in gezindheidsscholen te mètamorphoseren, wel bij iemand, buiten eenige zeer weinigen misschien, ingang zoude vinden. Bij onze wetgevende magt zoude in elk geval dit gevoelen geen den minsten weêrklank vinden.

Ik voor mij moet ook bekennen, dat ik mij daarmede geenszins vereenigen kan, schoon dat in het minst geen reden zoude zijn, om uw zoo goed geschreven artikel niet volgaarne in het Schoolblad op te nemen.

Naar mijne wijze van zien is uw denkbeeld in het afgetrokkene waar, wanneer, hetgeen gij voor het KERKGENOOTSCHAP reclameert, als het regt der KERK wordt erkend, dat is der Kerk van Christus. Maar aan dat regt wordt voldaan, wanneer Christenen Christelijke scholen voor hunne kinderen hebben.

Zulk regt voor het Kerkgenootschap op de school kan ik onmogelijk evenzeer aanerkennen.

Maar al bestond dit regt ook in abstracto, dan zoude ik deszelfs toekenning, in den tegenwoordigen stand der zaken, als voor den Staat praktisch onmogelijk en ook, wat meer is, voor het onderwijs zelve als in 't geheel niet wenschelijk beschouwen.

De ontvouwing dezer stellingen, zoude de grenzen van eenen brief verre te buiten gaan. Alleen wil ik, met een enkel woord, omtrent die onmogelijkheid doen opmerken, dat de Staat van het beginsel uitgaat, dat hij zorgen moet, dat er voor alle ingezetenen, overal gelegenheid tot goed lager onderwijs zij. Daarmede is het beginsel, dat de gezindheidsschool, aan de Openbare School gesubstitueerd worde, practisch onvereenigbaar, omdat de Staat onmogelijk op alle plaatsen, scholen voor alle gezindheden kan onderhouden, die daarop allen evenveel regt zouden hebben.

En wat aangaat de wenschelijkheid, zoo houde ik het er voor dat ook de Christelijke School, niet minder dan de wetenschappelijke, met het kerkgenootschappelijk, Priester, Dominé's of Rabbijnen régime zeer slecht gediend zoude zijn. — Gezindheidsscholen zijn echter, noodzakelijk en par la force des choses, niets anders dan Priester-Dominé's- en Rabbijnen scholen.

Doch genoeg. Ook op dit gebied zij er, bij broederlijke eenheid des geestes, ook ruimte voor alle mogelijke verscheidenheid. — Met Christelijke groete en zegenwensch blijve ik

Uw liefhebbende Broeder

Dieden, 10 Julij 1849. VAN DER BRUGGHEN.

1850.

XXVIII.

Amsterdam, 22 Januarij 1850.

*** Over het wenschelijke van meer algemeene bekendheid met de Belijdenisschriften.

HoogEd. Gestr. Heer! Onder het schrijven over de onkerkelijke rigting van sommige geloovigen, komt het mij steeds meer wenschelijk voor dat de Gereformeerde gezindheid meer worde bekend gemaakt met hare Belijdenisschriften. Vroeger, als ouderling bij de Afgescheiden gemeente, is het mij gebleken dat verreweg de meerderheid der leden en zelfs der opzieners de Geloofsbelijdenis nooit gelezen had, en niet wist wat men door Dordsche Leerregels verstaat. Wij hebben getracht in dit gebrek te voorzien, maar daar Ds. Scholte in eene uitgave van de Leerregels afzonderlijk, de hand had, en eene uitgave van al de Belijdenissen der Kerk alleen bezorgde, was dit genoeg om wantrouwen omtrent de echtheid daarvan te verwekken. Dezelfde onkunde, waarvan ik zoo even sprak, treft men ook bij de Hervormde geloovigen aan. Beminnenswaardige en niet onkundige leden der Hervormde Kerk vragen mij wat ik toch eigenlijk met de Geloofsbelijdenis bedoel, en erkennen dat zij haar nooit hebben gelezen, en de Dordsche Leerregels nooit hebben gezien. Ik acht het daarom noodig, zoowel voor de Hervormden als voor de Afgescheidenen, dat de Belijdenissen der Gereformeerde gezind-

heid eene algemeene en zooveel mogelijk volkomen bekendheid erlangen; en voeg er schertsend bij, dat zelfs zij, die met die Belijdenis minder ingenomen zijn, daarin geen bezwaar kunnen hebben, omdat de Gemeente toch behoort te weten wat afgeschaft of gewijzigd zal worden. Ik zou gaarne zien dat de Geloofsbelijdenis, de Catechismus en de Dordsche Leerregels op nieuw werden uitgegeven, onder de volgende omstandigheden, die ik kortheidshalve slechts aanstip; in een goed, fiks formaat, — goede druk, — zeer lage prijs, — aankondiging in vele dagbladen en door billetten langs den weg, — uitnoodiging aan geloovigen ter verspreiding, en om aan leerlingen, die de scholen en catechisatiën verlaten, exemplaren ten geschenke te geven; — verspreiding bij christelijke huisbezoeken; — uitnoodiging aan twee Hervormde en aan twee Afgescheiden leeraars, die vertrouwen bezitten bij de Kerk, om de uitgave te bezorgen; — voorwoord van deze leeraars, waarin zij de echtheid en nauwkeurigheid der uitgave certificeren; — en tevens eene volledige en toch beknopte verklaring geven omtrent den aard, den oorsprong, het doel, de verbindende kracht der Belijdenissen; hoe zij niet, — hoe zij al moeten gebruikt worden; enz.

Gaarne zou ik omtrent dit denkbeeld uw gevoelen bij gelegenheid weten; en ook of UEdg. u met twee Hervormde leeraars omtrent de uitvoering zoudt willen verstaan, terwijl ik mij tot twee afgescheiden predikanten, (bijv. Brummelkamp en Gezelle Meerburg,) zou wenden.

Mogt het plan uwe goedkeuring wegdragen, en het u aan genoegzamen tijd ontbreken om aan de uitvoering daarvan persoonlijk deel te nemen, dan zou het mij aangenaam zijn, indien UEd. de goedheid geliefde te hebben daarover met een der Haagsche Broeders, die het kerkelijk standpunt vasthoudt, te spreken, en dezen uit te noodigen zich met mij omtrent dit onderwerp te verstaan.

XXIX.

Amsterdam 25 Januarij 1850.

*** Deze brief is een bewijs en model van christelijke kieschheid. Aan Wormser had ik een exemplaar van het uitverkochte Handboek gezonden voor zijn Docter, als bewijs mijner erkentelijkheid wegens de hem betoonde zorg.

HoogEdele Gestrenge Heer! Uw belangrijk geschenk van uw Handboek der Vaderlandsche Geschiedenis, dat mij ten hoogste verraste, heb ik met dankbaarheid, maar toch ook met eenig gevoel van verlegenheid ontvangen. Ik kan niet genoeg uitdrukken hoezeer uwe belangstelling en uw deelen in hetgeen mij betreft, en zoo ook in onze erkentelijkheid jegens mijnen Docter, ons heeft getroffen; en betuig u dus mijnen meest hartelijken dank voor het gezonden werk. Aan de andere zijde heb ik mij bezwaard gemaakt, of mijn vrijpostig verzoek om uwe medewerking ter bekoming van een exemplaar van het uitverkochte werk, ook eenigzins den schijn gehad kan hebben van een zijdelingsch verzoek om een geschenk. Van zoodanig eene handelwijs ben ik afkeerig. Om nu alles te vereenigen; uw geschenk als geschenk te waardeeren, en mijn gemoed te ontlasten, verzoek ik u de goedheid te hebben bijgaande coupon van $f 12.37^1/_2$, ten behoeve van het Parijsche Zendeling-genootschap aan te wenden, en nogmaals mijnen dank te ontvangen voor de gelegenheid om deze kleine offerande te doen.

Over de zaak der Belijdenisschriften hoop ik heden of morgen aan Ds. Brummelkamp te schrijven, en hem tevens een afschrift te zenden van eene Nota, waarvan ik de vrijheid neem ook u bij deze eene copij aan te bieden.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Ik heb treurige dagen gehad. Eergisteren kwam ik uit Groningen terug, waar ik mijne vrouw gebragt had, om den gevaarlijken toestand van haar moeder; lijdende aan een zeer smartelijke kwaal, maar nu, gelijk sedert jaren altijd, wenschende te berusten in den wil van Hem, wiens wil altijd goed is en ziende met kinderlijk vertrouwen op J. C. en dien gekruist. Ik vind mij hier terug, midden onder velerlei werk en zonder haar wier teedere zorg zoovele bezwaren voor mij uit den weg ruimt. — Ik heb u al lang dezen brief van Toorenenbergen willen zenden. Ik had aan hem en aan Barger gedacht. Meld mij eens bij de terugzending van den brief dien ik u vertrouwelijk mededeel, wat gij over de verschillende punten daarin aangeroerd denkt. — Uwe bestrijding der onkerkelijke rigting doet mij ongemeen genoegen. — Vergeef mijn kort en slecht geschrijf; mijne secretares is 60 uren van hier. — Als altijd

Uw dr. en br. in Chr.

's Hage, 7 Maart 1850.

XXX.

Amsterdam, 11 Maart 1850.

*** De vier uitmuntende artikelen over de onkerkelijke rigting, die zich bij vele geloovigen openbaart, waarvan in 1864 een afzonderlijke uitgaaf (Amst. bij Höveker) het licht zag, werden geplaatst in de Vereeniging, Oct. 1849. — Febr 1850. — De wensch naar eene populaire uitgaaf der Belijdenisschriften was hiermeê in verband.

Waarde Broeder in den Heer! De brief van Ds. v. T. heeft op mij een onaangenamen indruk gemaakt. Kortheidshalve heb ik mijne aanmerkingen puntsgewijze op een afzonderlijk papier geplaatst, dat ik de eer heb u bij deze te doen toekomen; de

brief van T. gaat mede hierbij terug. De overleggingen van mijn hart zijn verschillend. Somtijds denk ik, v. T. en B. zijn te jong, en ook te kort in de bediening, om genoegzame zelfstandigheid te hebbben tot het voorgestelde werk. Dan weder, het zoude goed zijn ook het oordeel van Barger te vragen, zonder hem de bezwaren van v. T. mede te deelen. Mijne hoofdgedachte is, de zaak voor het tegenwoordige te staken, omdat ik bij verreweg de meeste gegoeden en geleerden dezelfde voorzigtigheid en schroomvalligheid, dezelfde bedekte afkeerigheid en onwil verwacht, en de zaak zonder hartelijke medewerking van hen niet uitvoerbaar is. Het is mij niet onbekend dat de Belijdenissen gemakkelijk te bekomen zijn voor hen die ze verlangen, voor hen, wier aandacht er op gevestigd is. Maar het is mij juist te doen om ze in handen te geven aan zulke geloovigen, die er nooit aan denken, die ze niet kennen, die ze (de Catechismus uitgezonderd) nooit gezien hebben, en niet weten van wat men spreekt, wanneer men hen er tracht opmerkzaam op te maken. Ik weet niet hoe het in andere plaatsen gesteld is, maar in Amsterdam is de onkennis in dit opzigt onder middel- en lagere standen bijna algemeen. Ik houd mij overtuigd dat de meeste bekrompen belijders, die op de Formulieren aandringen, en de meeste hartstogtelijke liberalen, die hare verwerping vorderen, ze nooit gezien, veel minder gelezen hebben. Nu was het mijn wensch belangstelling bij de leden voor hunne Belijdenis op te wekken, des noods op voorbarige en ontijdige wijze; maar voor niet opregt deins ik terug, omdat het mij te kennen geeft dat er verdeeldheid onder de Belijders zelve is; dat de Belijdenis geen Belijdenis voor hen allen is gebleven.

Ik verzoek u, de goedheid te hebben mij bij gelegenheid wel uw besluit te willen kenbaar maken; en in geval ook gij van oordeel mogt zijn, dat de zaak thans niet uitvoerbaar is, mij tevens te melden op welke wijze ik dit aan DDs. Brummelkamp en Meerburg zal mededeelen.

Bij al de opgewektheid, die er bestaat, hebben wij nog niets

kerkelijks; geen school, geen tijdschrift, geen vereeniging, niets dat zich in verband verklaart met de Gereformeerde Gezindheid. Dit kan zoo niet blijven; de opwekking zelve zal ons duperen: daarom ben ik ernstig bedacht om te trachten iets in het leven te roepen, dat zich als gereformeerde instelling openbaren zou: daarop de krachten, die de Heere mij zal gelieven te verleenen, te besteden, en mij aan het onbestemd geloovige te onttrekken. Het meest denk ik aan eene 2e Bijz. School 1e kl. in een ander gedeelte der stad, daar onze bestaande school weldra geene kinderen meer zal kunnen opnemen. Kerkelijk gaat ons land dagelijks terug, door de wispelturigheid der geloovigen. — Dat mijne bestrijding der onkerkelijke rigting u genoegen doet, is mij aangenaam en bemoedigend; ik heb dit eenigermate durven verwachten, wegens de hartelijke overeenstemming, waarmede ik voortdurend uwe geschriften lees, die gij de goedheid hebt mij te doen toekomen, en waarvoor ik u bij dezen weder mijn dank betuig. De tegenstanders laten u weinig verpozing [1]). De Heere zij uwe sterkte en uwe ondersteuning in allen druk en smart. Het is mijn wensch en bede dat Hij ook spoedig en in gunst de oorzaak doe ophouden, die mevrouw Groen naar Groningen geroepen heeft, en dat gij uwe teedere hulpe spoedig weder tegenover u moogt hebben. Gen. II: 20.

Ik heb de eer met hoogachting te zijn

Uw HEd. dw.Dr. en Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Broeder! Vergeef mij, indien ik, te midden van drukke bezigheden, u doorgaans later en korter schrijf dan ik ver-

---

[1]) In en buiten de Tweede Kamer. Wormser doelt hier waarschijnlijk vooral op mijn strijd in de Verscheidenheden over Staatsregt en Politiek.

lang. Uwe brieven, zoowel als de Artikelen in de Vereeniging, zijn van dien aard dat ik veel liever met uitvoerigheid daarover in overleg met u zou willen treden. Het bevreemdt mij niet dat de letteren van onzen vriend een min aangenamen indruk op u hebben gemaakt. Misschien ook was zijn antwoord, in sommige uitdrukkingen althans, te weinig overdacht. Ik heb hem steeds beschouwd, en wensch hem nog te beschouwen, als een der meest opregte en ijverige voorstanders van die vasthouding aan het regt der gezindheid, waarvan ook door u op nieuw het pligtmatige met zooveel ernst en nadruk getoond is. Ik durf u geen bepaalden raad te geven omtrent hetgeen, in dezen stand der zaak, zou moeten worden verrigt. Misschien zou het best zijn, daar onze Vereeniging reeds zoo nabij is [1]) voor het oogenblik te wachten. Misschien zal er dan gelegenheid zijn, wel niet om officieel de zaak te bespreken, maar toch om in afzonderlijke gesprekken, te zien in hoever de verwezenlijking van uw plan wenschelijk gekeurd wordt. Inmiddels heb ik met groote belangstelling uwe wederlegging van den brief gelezen en overdacht. Ook betreur ik met u dat zoo weinigen het gewigt waardeeren der vraagpunten die door u, met onvermoeiden ijver, op het hart der Christenen worden gedrukt.

Wij mogen ons dankbaar verheugen in eenige hoop op beterschap van onze lieve moeder; en vooral in hare voortdurende onderwerping in een zeer smartelijk lijden.

Met onze hartelijke heilbede en u bekende gevoelens verblijf ik, als altijd,

uw vr. en br.

's Hage, 22 Maart 1850.

---

[1]) De Bijeenkomst der Christelijke Vrienden te Amsterdam.

XXXI.

Amsterdam, 11 April 1850.

Veelgeachte Broeder in onzen Heer J. C! De zamenkomst aan mijn huis is wel naar mijn genoegen afgeloopen. Door hare beknoptheid was de discussie gemakkelijk; alleen de heeren Hooft-Graafland, Bruinier, v. Toorenenbergen en Barger waren tegenwoordig. — v. T. heeft positief verklaard door de discussiën geheel overtuigd te zijn geworden van de wenschelijkheid van den voorgestelden maatregel. DD. Bruinier en Barger waren met de zaak nog geheel onbekend. De eerste scheen, door mijn uitgedrukt verlangen om de Belijdenissen op nieuw uit te geven, in den beginne eenigzins onthutst; ik ontving de gewone tegenwerpingen omtrent de oudheid van den vorm, het gebrekkige en onvolledige van de bewijsvoering, enz., die niet moeijelijk op te lossen waren. Bruinier is een fiksch en vurig man, die zelfs stoutmoedig is. Toen hij eenmaal de zaak gevat had, bragt hij zelf gewigtige argumenten ten voordeele van den maatregel in het midden; bijv. hij verklaarde een bepaald voorstander te zijn van gezindheidsscholen, en drukte op de wenschelijkheid dat gescheidenen en niet-gescheidenen zich, ook door zamenwerking en het gemeenschappelijk erkennen der Belijdenis, als ééne gezindheid in den lande mogten openbaren, ten einde te zamen bij de Regering op gezindheidsscholen aan te dringen, en op dorpen als ééne gezindheid te meer kracht te kunnen ontwikkelen. Eenmaal in die rigting zijnde, ging hij verder, en wilde hij op de nieuwe uitgave der drie Belijdenisschriften, als boekwerk, van het Provinciaal Kerkbestuur de kerkelijke approbatie vorderen! Het denkbeeld is dunkt mij origineel; ik maakte de opmerking dat men ons waarschijnlijk lang op die approbatie zou laten wachten; maar de heer Hooft-Graafland, die een uitmuntend Christen in stevige kerkelijke rigting is, wist daartegen raad. Hij wenschte het kerkbestuur, zoo de approbatie te lang uitbleef, geregtelijk te

doen somméren en in morâ te stellen, en de sommatie bij de Formulieren te doen drukken. — Ik twijfel niet of deze soort van ijver zal later wel bekoelen, en dit zal welligt goed zijn om bedaard en vast vooruit te dringen, om eindelijk terrein te winnen. — Barger scheen gedrukt, en bleef zoo den geheelen avond. Hij meeende dat de toestand der kerk van dien aard is, „dat niets zal baten." Echter heeft hij zich bereid verklaard de zaak in overweging te nemen. Bruinier heeft mijne nota mede genomen om die te copiëren; ik denk over eenige dagen zijn besluit te vernemen. Het zou mij aangenaam zijn, indien Bruinier en v. T. zich met de zaak wilden belasten; zijn naam en standplaats, ook zijn rijpere ouderdom zouden daaraan nog al gewigt bijzetten. Bruinier is zwager van den tegenwoordigen president der Synode, die volgens hem een kerkelijk en orthodox man is; voor Bruinier het middel was om hem de schadelijkheid van het liberalisme te doen inzien, maar nú oordeelt dat Bruinier te driftig en te stout is; — van het laatste kan wel iets waar zijn. Ik heb den broeders gezegd dat ik wenschte dat wij met de thans behandelde zaak eenvoudig en bedaard zouden voortgaan; dat men zich niet moest overhaasten, maar ook niet stilstaan; dat het zich eindelijk moet beslissen of de geloovige Hervormden de belijdenis willen of niet; dat de duizenden van geloovigen uit de lagere standen nog bijna in het geheel niet in aanmerking genomen zijn, enz. —

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn

UEdgeb. dw Dr. en Br. in Chr.

XXXII.

Amsterdam, 15 Mei 1850.

Waarde Broeder in den Heer! De boeten en kosten zijn door mevr. Zeelt betaald, toen zij met de inbeslagneming harer goederen werd bedreigd; ik heb haar die betaling aangeraden, uit-

hoofde van hare hooge jaren, en omdat ik vreesde dat een kort te voren ondervonden aanval van beroerte zich bij de executie, die ieder oogenblik verwacht werd, mogt herhalen.

Ten einde u beter in staat te stellen de zaak te beoordeelen, heb ik gisteren aan mevr. Zeelt om de quitantie en verdere stukken geschreven, die ik dan ook het genoegen heb u bij deze ter lezing te doen toekomen.

Mij zijn tegenwoordig geene bemoeijelijkingen van Afgescheidenen of van anderen om den godsdienst bekend. Ten aanzien van mevr. Zeelt, moet ik nog opmerken dat zich op Baambrugge geene Afgescheidene gemeente bevindt; dat ik mij niet herinner dáár ooit meer dan 4 afgescheiden huisgezinnen te hebben gekend, waarvan dàt van mevr. Zeelt er één uitmaakte; en dat de vergaderingen, waarop de boeten betrekking hebben grootendeels uit Hervormden bestonden; echter de voorganger (Ds. Zonne) was afgescheiden.

Gelief mijn haastig en oppervlakkig schrijven te verschoonen; ik ben heden met spoedvorderende bezigheden overstelpt. De Heere zij u goed en nabij en schenke u zijnen vrede.

Met hoogachting heb ik de eer te zijn,

uw HoogEdg. dw. Dr. en Br.

XXXIII.

Amsterdam, 31 Mei 1850.

** Onkerkelijke rigting. — Grondlijnen van het Geschrift: De Kinderdoop beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven; dat (1852 en 1853) in een reeks artikelen van De Vereeniging uitkwam.

HoogEdele Gestrenge Heer, waarde Broeder in Christus! Bijgaande heb ik het genoegen u mijne jaarlijksche

bijdrage van *f* 10.— ten behoeve van het Parijsche Zendeling-genootschap te doen toekomen. Ook betuig ik u mijnen hartelijken dank voor het toegezondene laatste stuk van uwe Politieke Verscheidenheden, dat ik met vernieuwd genoegen gelezen heb. Mij dunkt, de Souvereiniteit des konings kan niet duidelijker bewezen en in het licht gesteld worden, ook voor hen, die het gaarne anders hadden. Het toelichtend stukje van den heer Elout was mij mede regt aangenaam. Ik ben blijde dat de heer Mackay het kerkelijk standpunt ook in het Schoolblad heeft verdedigd; maar het antwoord van den heer v. d. Brugghen, dat mij inderdaad leed doet, heeft mij meer overtuigd dat de Gereformeerde Kerk in ons land een bepaald orgaan behoort te hebben. Met Ds. Bruinier en den heer Hooft-Graafland heb ik gepoogd eene Vereeniging tot bevordering van de belangen der Gereformeerde Gezindheid op te rigten. Wij met ons drieën zijn daarvan tot dusverre de eenige leden; want een paar dagen vóór onze eerste zamenkomst, waarin wij eenige regelingen en afspraken wenschten te maken, werd Ds. Bruinier ziek, en hij is nog ongesteld. Sedert is ook de heer Hooft-Graafland zoo ernstig ongesteld geworden, dat wij meenden hem te zullen verliezen. Hij is thans iets beter, maar uiterst zwak, en moet, zoodra zijne verplaatsing mogelijk is, eenige weken de buitenlucht gaan genieten. Het behaagt den Heere ons geloof in betrekking tot de Kerk zeer te beproeven. Hij schenke ons door zijn Geest vertrouwen en lijdzaamheid. De Heer is goed en getrouw; Hij zal met de verzoeking ook uitkomst verleenen. — De zaken van Ds. de Liefde [1]) in zijn nieuwe kerkgebouw gaan voorspoedig. Hij trekt veel volk, ook uit den deftigen stand. Zoo wordt de Kerk meer ontbonden; alle kerkelijke inrigting en instellingen meer uit de gemoederen weggenomen; en het verbond der genade, de vastheid en regel voor de gansche gemeente, uit het oog verloren, om plaats te maken voor individuele opvattingen en be-

[1]) Brieven van Da Costa, II, 9.

schouwingen, en voor allerlei individuele gemoedswerkzaamheden en onderhandelingen met God. De onkerkelijke rigting wast op denzelfden wortel, die aan de bekrompen rigting het aanzijn geeft. Ik voor mij zie echter geen heil dan in het genadeverbond, dat de gansche KERK omvat. Dan heeft de kinderdoop, waarvan de wettigheid hier te Amsterdam steeds door meerderen betwijfeld wordt, kracht en beteekenis, liefelijkheid en leven, ook als de grondslag van de huiselijke en de schoolopvoeding; dan ook eerst kan men dierbaarheid zien in Christen-staten en Christen-natien, en erkennen dat de Heere regtvaardig is, wanneer Hij zijne oordeelen zendt over volken, die grootendeels uit verbondbrekers bestaan, en bij welke het verbreken des verbonds stelselmatig geleerd en verdedigd wordt.

Uw HEd.g. dw. Dr. en Br. in Chr.

XXXIV.

Amsterdam, 13 Julij 1850.

*** Aanvankelijk overleg omtrent een Gereformeerd Seminarie. — Onbekrompen hulpvaardigheid van mevrouw Zeelt.

HoogEdele Gestrenge Heer, Waarde Broeder in Christus! Het is u bekend dat Ds. Brummelkamp sedert eenige jaren werkzaam is aan de opleiding van leeraren voor onze afgescheiden gemeenten. Zijne pogingen, hoewel afmattend voor hem, zijn door den Heer in vele opzigten met rijken zegen bekroond. Mij zijn een aantal jonge predikanten bekend, die hunne vorming aan hem te danken hebben, en die thans met veel vrucht en in eene zeer goede rigting werkzaam zijn. — In dit werk heeft Ds. Brummelkamp tot zijne blijdschap in den heer van Houten een medearbeider ontvangen, van wien hij zich veel goeds voorstelt. Maar, hoewel Ds. Br. bereid blijft om, gelijk thans reeds zoo vele

jaren achtereen, zonder eenige belooning werkzaam te blijven, behoorde er voor eenig traktement ten behoeve van den heer van Houten gezorgd te worden. — Ds. Br. die, behalve zijn onbezoldigden arbeid, nog tot vele opofferingen en bijdragen geroepen wordt, mogt, als vader van tien kinderen, zich niet jegens den heer van Houten, wat diens tractement aangaat, alleen verbinden. Hij had daarover een gesprek met mevr. Zeelt, en deze heeft dadelijk aan Ds. Br. eene waarde van ƒ 20.000— in Effecten, als geschenk ter hand gesteld, welke som onverminderd aan de Theologische School moet verblijven, en waarvan de renten in het traktement zullen voorzien.

Eenigen tijd geleden is te Amsterdam in publieke veiling aangeslagen de Salon du Vaudeville français op den Singel bij het Koningsplein. In de afgeloopen week ontving ik een bezoek van mevr. Zeelt. Zij zeide mij vernomen te hebben dat er een gebouw was aangeslagen, hetwelk geschikt zou zijn voor eene Kerk en Theologische School, en vroeg mij, met eenig vriendelijk verwijt, waarom ik haar dit niet gezegd en er niet naar onderzocht had: Ik heb haar geantwoord dat een denkbeeld van zoo uitgebreiden aard, vooral na het belangrijk geschenk, dat zij onlangs aan de school gedaan had, bij mij niet had kunnen oprijzen. Zij zeide: „Indien het toch noodig is, mogen wij het niet laten loopen"; en verzocht mij de zaak ter hand te nemen. Ik schreef aan Ds. Brummelkamp, die 's Vrijdags van de vorige week te Amsterdam kwam; zoodat wij het gebouw hebben bezigtigd en het voor ons doel uitmuntend geschikt hebben bevonden. Des anderen daags vertrokken wij naar mevr. Zeelt, die bereid was het perceel te koopen, en verlangde dat het niet op haar naam, maar op naam van de Theologische School, die dan (gelijk steeds onze wensch is) te Amsterdam zou gevestigd worden, zou worden gesteld. Laatstleden Maandag zou de publieke verkoop plaats hebben; wij stelden in concept eene acte van constitutie van een zedelijk ligchaam op, ten einde het gebouw te kunnen ontvangen. Mevr. Zeelt en Ds. Br. waren beiden te Amsterdam. De eerste gaf haren makelaar

last tot de som van *f* 25.600, voor gebouw en inventaris, (de laatste MOEST worden overgenomen voor *f* 8000). Doch de comedianten speelden comedie; de Salon heeft ongeveer *f* 90.000— schuld, waarvan *f* 33000— preferent; men wilde liquideeren, en hield ten behoeve van den preferenten crediteur, het gebouw met den inventaris ver boven de waarde, op, voor *f* 33000— (*f* 25000 en *f* 8000, zoodat men nu, na van de overtollige schuldeischers ontlast te zijn, de comedie weder wil voortzetten; hoewel ik onder het schrijven van dezen brief verneem dat daartegen belangrijke bezwaren bestaan, en dat alles uit de hand, doch niet beneden den opgehouden prijs, te koop blijft.

Van onze acte van constitutie, (waarvan copie hiernevens) is dus geen gebruik gemaakt; wij hebben ons niet geconstitueerd. Mevr. Zeelt bleef echter bereid, bij voorkomende gelegenheid, een gebouw voor de school aan te koopen. — Ds. Brummelkamp, mevr. Zeelt en ik waren het reeds vroeger eens de Haagsche Hervormde geloovigen uit te noodigen met ons te onderhandelen over het oprigten, door gemeenschappelijke krachten, onder gemeenschappelijk bestuur, en ten gemeenschappelijken nutte, van eene Theologische School. — De kleine inrigting, die thans ten huize van Ds. Br. bestaat, staat in verband met de Kerkelijke Provinciale Vergadering van Gelderland en Overijssel. — Dien ten gevolge is Ds. Br. niet vrij bepaalde voorstellen aan Hervormde geloovigen te doen; maar binnen weinig tijds moet de vergadering zamenkomen, en het lijdt geen twijfel of Ds. Br. zal gemagtigd worden in dien geest te handelen. Ik ben met Ds. Br. overeengekomen vooraf reeds, doch alleen in mijn naam, ter voorbereiding van de zaak, aan u de vorenstaande mededeeling te doen, en in verband daarmede, van u en uwe vrienden een vertrouwelijk antwoord te verzoeken op de volgende vragen:

1°. Zijn de Hervormde Broeders bereid met ons te onderhandelen over de oprigting van een Theologische School, die, als ligchaam op zichzelf, dienstbaar zal zijn om (in den gezonden zin des woords), Gereformeerde leeraars en zendelingen voor de Gere-

formeerde gezindheid in haar geheelen omvang, afgescheiden of niet, te vormen?

Zoo hiertegen onoverkomelijke bezwaren bestaan, dan

2°. zijn de Hervormde Broeders bereid om ons, Afgescheidenen, te helpen met raad en met geld, om eene Afgescheidene Theologische School op te rigten, met meerder en bekwamer onderwijzers, en op uitgebreider en solieder voet dan wij alléén het zouden vermogen?

Een gunstig antwoord op de eerste vraag zal ons het aangenaamste zijn. Ik had over de zaak nog veel te schrijven, maar vrees te uitgebreid te worden, en voeg er dus slechts nog de volgende opmerkingen bij:

1°. Mevr. Zeelt wenscht dat hetgeen zij voor de school gedaan heeft, niet in de wereld bekend worde.

2°. Uit de Concept-Constitutie blijkt dat wij getracht hebben, alles zoo in te rigten dat er, indien wij waren geslaagd, alle ruimte voor onderhandelingen met de Hervormde Broeders overbleef, om hun gelegenheid te geven van den aanvang af de grondslagen te helpen leggen van een Seminarium, waaraan ook zij welligt eenmaal groote behoefte zullen hebben.

3°. Ik vermoed dat het u welligt aan tijd zal ontbreken om de zaak zelf te behandelen, en zou in dat geval van u verzoeken de goedheid te hebben een der andere heeren uit te noodigen zich daarmede te belasten.

4°. de Hervormde geloovigen hebben behoefte aan zendelingen binnen- en buitenslands, en zouden voor de opleiding van dezen een onmiddelijk belang in de school kunnen nemen.

5°. Er zijn in ons land, te regt of te onregt, duizenden afgescheidenen; uit een Christelijk en nationaal oogpunt is het ook voor de Hervormde geloovigen van belang dat deze kundige leeraars hebben, en niet aan zichzelven worden overgelaten; meerendeels zijn zij arm, en doen boven vermogen.

6°. In Amsterdam zal het moeijelijk zijn, geschikte personen te vinden, die met ons willen handelen. De Hervormde geloovigen

uit de hoogere standen, met wie ik gesproken heb, keurden onzen arbeid goed, maar konden voor zich de Gereformeerde Belijdenis niet erkennen, en geloofden dat de Heere de Gereformeerde Kerk in Nederland niet weder wil hebben opgerigt. Ds. Br. en ik, toen wij raad noodig hadden tot den voorgenomen aankoop van het gebouw, liepen een geheelen dag in Amsterdam rond, als verlatenen, als vreemden, en waren des avonds afgemat nedergezeten, zonder iemand te hebben aangetroffen bekwamer dan wij, en eenstemmig met ons, — de heer Hooft Graafland was buiten.

7°. Het antwoord dat ik thans verzoek, zal natuurlijk niet beslissend behoeven te zijn, maar slechts voorbereidend, om te weten of er bereidvaardigheid tot onderhandelen bestaat;

8°. Ds. Schwartz, Zendeling te Amsterdam van de Vrije Schotsche Kerk, met wien ik gisteren avond ten huize van den heer Pierson, een belangrijk gesprek had, is bereid aan de zaak een werkzaam deel te nemen; de heeren Pierson en Oijens waren voor de zaak gunstig gestemd.

Ik heb mij over het verhandelde in de 2e Kamer met betrekking tot de Afgescheidenen [1]) en over den overgang der Redactie van den Nederlander in andere handen [2]) (onderwerpen waarover ik thans niet kan uitwijden) zeer verheugd. De Heere zij verder met u in al uwen arbeid. Gelief de goedheid te hebben aan de Broederen in 's Hage, die, zoo ik hoop, van dit schrijven zullen kennis nemen, de broedergroete over te brengen van Ds. Br. en mij, en mij steeds met hoogachting en heilbede te gelooven

uw HEd. Dw. Dr. en Broeder in den Heer

---

[1]) Adviezen, II, 285—290.

[2]) Brieven van Da Costa, II, 6.

Aan J. A. Wormser.

*** De Nederlander, sedert 1 Julij, orgaan der Anti-revolutionnaire rigting. — Verzoek om medewerking.

Geliefde Broeder! Ik heb met veel belangstelling uwe mededeelingen ontvangen. Het is eene zaak van het hoogste gewigt en waarbij dus, gelijk gij zelf te regt aanmerkt, bedaard overleg en rijp beraad vereischt wordt. En het is ook, helaas! maar al te waar, dat mij de tijd daarvoor bijkans ten eenemale ontbreekt. Ik zal er onverwijld met de vrienden alhier over spreken. Bij mij, gelijk gij weet, zou het denkbeeld eener inrigting voor de Hervormde Gezindheid in het algemeen op den voorgrond staan. Voorts zou eene dergelijke inrigting, reeds bij den aanvang, naar mij voorkomt, eenigzins op de hoogte der geloovige wetenschap moeten staan. Ziedaar een punt dat, wanneer het op de keus van personen aankomt, van den beginne af inzonderheid behartigingswaard is. Of de inrigting zal weinigbeduidend zijn, of zij moet, ook ter wetenschappelijke vorming, het onderwijs aan de godgeleerde faculteiten kunnen vervangen.

Dat de Nederlander thans naar onze beginselen geredigeerd wordt, wist ik dat u genoegen zou doen. Het is eene proefneming, en het zal nu moeten blijken of er in onze partij eenige veerkracht bestaat ter ondersteuning van haar eenig orgaan. Waren er vele menschen in geest van opoffering aan mevrouw Zeelt eenigermate gelijk, dan zou er in Nederland nog veel kunnen worden verrigt. Ik geloof dat een pas beginnend blad uitermate voorzigtig moet zijn in de keus zijner correspondenten, en juist uit dien hoofde is het dat ik, in naam der Redactie, waarmeê ik van nabij bekend ben, uwe ondersteuning verzoek.

Homogeneïteit in de hoofdzaak is onmisbaar; uwe beschouwingen, onder anderen over het gewigtig punt van het onderwijs in verband met de aanstaande wetgeving, zouden bij mij en bij velen hoog worden gewaardeerd. Geloof mij van harte

uw Vr. en Br.

's Hage, 14 Julij 1850.

XXXV.

Amsterdam, 22 Julij 1850.

*** Gereformeerd Seminarie.

Hoog-Edel Gestrenge Heer, Veelgeachte Broeder in Christus! Ik ben in het bezit van uwen brief van den 14en, en van dien van den heer Mackay van den 18en dezer. Ter geregelde beantwoording van beiden, zal ik aanvangen met den laatste. — Daartoe zou ik kunnen volstaan met eenvoudig te zeggen: uwe opvatting van mijne bedoeling is de juiste. De eerste vragen van Broeder Mackay copieer ik slechts als mijn antwoord: „Ik bedoel een gereformeerd, en geen afgescheiden Seminarie." Voor een afgescheiden Seminarie verzocht ik slechts in de tweede plaats de ondersteuning der Broeders, voor het geval zij meenen mogten dat er tegen een Gereformeerd Seminarie onoverkomelijke bezwaren bestaan. Onder een Gereformeerd Seminarie versta ook ik: „doortrekking der Historische lijn; de Gereformeerde Kerk in haar geheel, met hare Belijdenis, Catechismus en regelen; de Gereformeerde kerk in en buiten de Afscheiding." Zelfs, zonder het oog te hebben op het Seminarie, is bij mij de Afscheiding slechts een noodzakelijk kwaad, „en het blijven in de bestaande kerk (zoo men werkzaam is, en niet werkeloos) geen ontrouw, geene misdaad;" — ik meen, dat ieder hierin zijne overtuiging moet volgen. Gescheidene en niet gescheidene geloovigen waren het altoos eens in hunne oppositie tegen den afval van het Evangelie in de Hervormde kerk; zij verschilden alleen in de wijze van strijdvoeren. De geloovigen kunnen bij oppositie alléén niet leven, en daarom heeft mijn voorstel meer betrekking tot onze gemeenschappelijke positie als discipelen des Heeren.

Op de vraag naar den zin der bijvoeging van het woord Christelijk bij dat van Gereformeerd, kan ik antwoorden dat wij aan den naam: Het Christelijk Gereformeerd Seminarium, gevestigd te Amsterdam, zoo weinig hech-

ten, dat wij dien gaarne voor iederen beteren zullen loslaten. Die naam werd door mij uitgedacht, op het oogenblik dat wij, niet weinig door vele overleggingen geperst, nogtans dadelijk beslissend moesten handelen, ten einde, indien de aankoop van het gebouw gelukt ware, gereed te wezen om het gekochte te aanvaarden. Bij het aannemen van den naam, wilden wij de mogelijkheid openhouden om met de Hervormde Broeders te handelen, en daarom mogt in dien naam niets doorstralen wat op de afscheiding wees. Aan de andere zijde moesten wij zorg dragen de gevoeligheid der afgescheidenen niet op te wekken, door in dien naam iets op te nemen, dat bij sommigen het denkbeeld kon doen ontstaan, als of het een Seminarie der Hervormde kerk (in ongunstigen zin) ware. Ik heb daarom getracht een naam te vinden voor een zedelijk ligchaam, dat, zelfstandig staande tusschen het ligchaam der Hervormde kerk en het ligchaam der afgescheidene, die beiden zou omvatten, zonder door een van hen te worden overheerscht. Christelijk Gereformeerd was de naam, die de Afgescheidenen zich oorspronkelijk gaven, toen zij nog vasthielden aan het bewustzijn van de Historische kerk te zijn; die naam werd hun door koning Willem I betwist, en is, bij de erkenning, door hen met die van Afgescheidenen verwisseld. Ik meende dat Christelijk Gereformeerd een gepaste naam was tusschen Nederlandsch Hervormd en Christelijk Afgescheiden; doch geef het voor beter.

Voor het overige is het mijne bedoeling: „dat het karakter der school zoodanig zal zijn, dat gij u niet aan ons, maar dat wij ons onderling aan elkander aansluiten; dat wij, Afgescheidenen, niet, ook voor u leeraren vormen, maar dat wij ze te zamen vormen voor de Gereformeerde kerk, afgescheiden en niet afgescheiden. Ik zou broeder Groen en Singendonck (en Mackay) of Pierson en Oyens, of anderen, (mits zij niet gelooven en belijden dat de Gereformeerde Belijdenissen zichzelve hebben overleefd) zeer gaarne in de acte van constitutie opnemen, en eenen van Toorenenbergen of Beets of anderen gaarne als leeraren toelaten." — Het is juist dit, wat wij bij het ontwerpen van de acte van constitutie hebben

gewenscht, en waarom Lothes [1]) en ik, (die onze namen slechts leenden) ons hebben gereserveerd voor anderen af te treden. Op den Vrijdag, die aan den Maandag, waarop de verkoop moest plaats hebben, voorafging, proponeerde Ds. Brummelkamp mij, des namiddags zamen naar 's Hage te vertrekken, en aan de Hervormde Broeders het voorstel te doen, de acte van constitutie te ontwerpen en te teekenen, en het medebestuur der school te aanvaarden. Ik heb dit afgeraden, omdat ik niet mogt veronderstellen, dat de Herv broeders eene geheel nieuwe zaak, bijna zonder de mogelijkheid van grondige overweging, dadelijk zouden aanvaarden; en heb toen den titel, waarvan ik boven schreef, uitgedacht, om de zaak in haar geheel te houden en de mogelijkheid voor rijpe overweging te bewaren.

Het schijnt mij toe: „dat het niet onmogelijk is dat bij zoodanige vereeniging het punt der afscheiding, ook praktisch, geen beginsel, maar eene zienswijze zoude blijven, zoodat men daarin zich wederzijds zoude eerbiedigen;" ofschoon ik de mogelijkheid voorzie dat de studenten onderling de Afscheiding somtijds tot een onderwerp van ernstige debatten zullen maken.

In ieder geval moet ik de broeders opmerkzaam maken dat onze correspondentie nog altoos slechts voorbereidend is, om, zoo ik hoop, binnen weinige weken door regtstreeksche onderhandelingen te worden achtervolgd; en dat ik altoos nog alléén op mijn eigen naam de begeerde blootlegging van bedoelingen geef, zonder gemagtigde te zijn uit naam der afgescheidenen, of van die hunner op wier medewerking ik prijs stel, te spreken. Zoo ben ik wel, het met uwe letteren van 14 Julij geheel-eens, „dat eene dergelijke inrigting, reeds bij den aanvang, eenigzins op de hoogte der geloovige wetenschap zal moeten staan," enz.; maar, wanneer wij het omtrent het wenschelijke en mogelijke der zaak in het algemeen, geheel eens zullen zijn, zal zich ten onzen aanzien menig vraagpunt opdoen, waarvan de oplossing hoogst moeijelijk zal wezen,

[1]) Lid van het Gezelschap. Door regtschapenheid en helder verstand, het na vertrek van Budde (p. 91 hem geschonken vertrouwen allezins waard.

maar dat ons, daar wij op den Heer wenschen te vertrouwen, niet mag doen terug deinzen. De afgescheidenen zijn door de afscheiding niet erger geworden; hunne gebreken, verkeerde hoedanigheden, vooroordeelen bragten zij mede uit de Hervormde kerk. Vooronderstel dat allen, die aan de Gereformeerde kerkleer verbonden maar niet afgescheiden zijn, thans door eene nieuwe afzonderlijke scheiding kerkelijk verbonden werden, de aanzienlijken met de geringen, — en ik ben zeker dat geen der ellenden, die thans bij afgescheidenen worden gezien, zou achterblijven. Daarenboven, de tegenwoordige afgescheidenen maken door hun groot aantal een belangrijk gedeelte der Hervormde gezindheid en van de Nederlandsche natie uit, en al hunne gebreken staan met den algemeenen ongunstigen toestand der kerk in dit land, in onmiddellijk verband. En nu wordt er gezorgd voor ontslagene gevangenen; voor publieke vrouwen; en er zijn vrienden Israëls. Ook de afgescheidenen, die mij weinig reden hebben gegeven om hun lofredenaar te zijn, mogen niet aan hun lot worden overgelaten. Maar om hun nuttig te zijn, zal men hun toestand en behoeften naauwkeurig behooren te bepalen; en als eene van de vele vragen, die mij voor de aandacht zijn, werp ik daarom voorloopig slechts deze op: Hoe zal men de Theologische school, die ik erken dat, reeds bij den aanvang, eenigzins op de hoogte der geloovige wetenschap zal moeten staan, en die ik niets minder zou wenschen, toegankelijk maken voor afgescheiden jonge lieden; die inderdaad vele goede hoedanigheden bezitten, als uitstekende godsvrucht, voorbeeldigen ijver, gezond oordeel; maar die daarbij arm zijn en door hunne kerkelijke gemeenten ter volbrenging van hunne stüdiën sober worden onderhouden; die slecht schrijven en niet eens goed Hollandsch kunnen spellen; met één woord, dikwijls boerenknechts, die geen behoorlijk lager onderwijs hebben ontvangen, maar die door hun ijver en uitstekende gaven veelal spoedig uitmuntende vorderingen maken, en voortreffelijke predikers worden? Met den inhoud der brieven van u en van den heer Mackay ben ik geheel vereenigd; de meest degelijke wetenschappelijkheid acht ik wenschelijk; maar hoe zal men de school in

verband brengen met den toestand en met de behoeften der afgescheidenen, opdat ook deze van goed onderwezen leeraars voorzien mogen worden? In de voldoende beantwoording van deze en dergelijke vragen, zie ik wel geen onoverkomelijk, maar toch grooter bezwaar, dan om tot overeenstemming in de te leggen grondslagen te komen met de Haagsche broeders. Ter bevordering van de zaak in het algemeen, zou ik meenen dat het thans noodig is dat zij nadenken over deze vragen:

1°. Of zij tot de zaak in het algemeen kunnen toetreden?

2°. Zoo ja, op welke beginselen en onder welken naam, Hervormden en afgescheidenen naar hun meening, te zamen zouden kunnen werkzaam zijn?

Zoodra wij het daaromtrent eens zijn, zullen wij, naar het mij voorkomt, tot de overweging van de practische zijde der zaak kunnen overgaan.

Gaarne ben ik bereid te trachten de Redactie van de Nederlander met mijne zwakke pogingen te ondersteunen. Zoo de blijken daarvan eenigen tijd mogten uitblijven, gelieve zij te bedenken, dat mijne gezondheid steeds zwak ik; dat mij het schrijven veelal moeijelijk is, en dat ik met velerlei arbeid overladen ben ....

Aan J. A. Wormser.

Waarde Broeder! Ik zend u hiernevens in dank terug de stukken betrekkelijk mevrouw Zeelt. Het verheugt mij dat de zaak der Afgescheidenen, ook in de Tweede Kamer, meer dan tot dusver, blijken van sympathie gehad heeft. Het gaat mij tegenwoordig weder, gelijk ook u dikwerf; ik ben met bezigheden overladen. Dit en de afwezigheid van sommige vrienden is oorzaak geweest dat er omtrent de bewuste zaak niet zooveel als ik zou hebben gewenscht, onderling overleg plaats gehad heeft. Ik mag u evenwel niet ontveinzen dat er dezerzijds vele bezwaren die mij, ge-

deeltelijk althans, niet onjuist voorkomen, bestaan. Vrees dat het personeel hetgeen nu kan worden geleverd, niet met het gewigt eener dergelijke instelling overeenkomt. Dit geldt, onder ons, inzonderheid X, mij onbekend, doch die, naar het gevoelen ook van welwillende beoordeelaars, volstrekt niet berekend is voor hetgeen hier redelijkerwijs zou mogen en zou moeten worden verlangd. Vrees om de Afscheiding meer te consolideren dan ons, naar het standpunt dat wij gekozen hebben, vergund is. Vrees om onzen eigen invloed, tot gemeenschappelijk nadeel van de Afgescheidenen en van ons, in de waagschaal te stellen, door te verrigten dat minstens den schijn van inconsequentie en van weifeling hebben zou. Vooral ook de overtuiging dat, terwijl uwerzijds op de ondersteuning van de kern der Afscheiding, van de meest waardige voorgangers, rekening zou kunnen worden gemaakt, die rekening aan onzen kant, voor als nog ten minste, op volslagen misrekening uitloopen zou.

Geloof mij met de meest hartelijke gevoelens

Uw vr. en br.

4 Aug. 1850.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Gij hebt mij grootelijks verblijd door uw uitmuntend artikel [1]). Ik hoop dat 't binnen kort zal kunnen worden geplaatst. Misschien is het beter nog eenige dagen te wachten, omdat de aandacht die ik er zoo gaarne op vestigen zou, op dit oogenblik bij vele lezers door het fraaije kieswerk ten eenemale geabsorbeerd wordt.

De brief, dien ik u laatstelijk over de bewuste zaak schreef, was eigenlijk niet meer dan een, zonder overleg met de vrienden, vertrouwelijke mededeeling aan u van mijne eigene zienswijs om-

[1]) Zie p. 134.

trent de wel niet onoverkomelijke, maar toch voorzeker niet geringe bezwaren die zich thans nog tegen de zamenwerking opdoen.

Ik ben niet vreemd aan de gedachte dat welligt, zonder opzettelijk overleg, de loop der kerkelijke gebeurtenissen, in de tegenwoordige gesteldheid van Kerk en Land, een weinig vroeger of later, onze hereeniging op kerkelijk-historischen bodem te weeg brengen zal.

Liefst had ik dat er bij voortduring uwerzijds over deze zaak met den heer Mackay gecorrespondeerd werd; omdat ik, ofschoon ze ook mij zeer ter harte gaat, door bijkans al te veel bezigheden, thans dikwerf tot eene beantwoording, met het gewigt van het onderwerp overeenkomstig, in de onmogelijkheid ben.

Geloof mij steeds, met de hartelijkste heilbede,

Uw vr. en br.

Oud-Wassenaar, 16 Aug. 1850.

XXXVI.

Amsterdam, 6 September 1850.

*** Over het eerste artikel van Wormser in de Nederlander, Het Openbaar Lager Onderwijs.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik dank de Redactie van de Nederlander voor hare opmerking omtrent het mogelijke of niet-mogelijke van gezindheidsscholen welke zij aan mijn opstel over het onderwijs vooraf deed gaan [1]). Zij heeft mijn

[1]) De Nederlander No. 58 — «Welligt moet de slotsom der even scherpzinnige als gemoedelijke voorstelling (het oprigten van Gezindheidsscholen) in verband met de opmerking »la loi doit être essentiellement pratique" worden verstaan. Wij althans bepalen ons, voor als nog, om de bezwaren der toepassing, bij de volgende hoofdlijnen. In het onderwijs moet de Staat, verre van willekeurig en oppermagtig te beschikken, in overleg treden met de Kerk. Dus zooveel mogelijk Gezindheidsscholen. In den regel scholen, waarbij voor

gevoelen juist uitgedrukt, gelijk ik het reeds vroeger in de Vereeniging te kennen gaf. Ik heb thans meer op het beginsel zelf gedrukt, maar hoop later, zoo de Heer genade en kracht gelieft te verleenen, regtstreeks over de toepassing van het beginsel te schrijven. — Inmiddels heb ik het genoegen u hierbij een opstel over de Vrijzinnigheid [1]) te zenden, dat mede voor de Nederlander bestemd is, zoo het daarvoor wordt geschikt geacht. — Ik zal trachten mijne opstellen voortaan wat korter te maken,

---

eene opvoeding overeenkomstig het geloof der Gezindheden, worde gezorgd. Een louter burgerlijk-maatschappelijk onderrigt, waar het volgen van dien regel onoverkomelijk bezwaar heeft. Een openbaar Schoolwezen, dat niet, onder den naam van nationaal, met de wenschen en behoeften en regten eener Christelijke natie in strijd en, in den meest verderfelijken zin, revolutionair zij.»

[1]) De Nederlander van 18 September No. 69.

De Redactie schreef: »De wenken in dat opstel zijn, in elke Gezindheid, voor ieder die op positief geloof prijs stelt, gelijkelijk behartigenswaard. Wij veroorloven ons de aandacht daarop te vestigen van die leeraars en herders in de Hervormde Kerk die, langzamerhand, naar wij ons vleijen, overtuigd worden dat de prediking van het Evangelie, meer dan tot dusver, met de geheele inrigting van Staat en Maatschappij in verband moet worden gebragt. Dat zij zich, met het oog op eigen roeping en verantwoordelijkheid, afvragen of

1°. de Godsdienst zonder invloed op de Staatkunde behoort te zijn.

2°. De Kerk niet meer is dan eene Secte die van Staatswege, zoolang en in zoo ver men het oorbaar acht, geduld wordt.

3°. In de Volksschool eener Christelijke Natie alleen die negatieve eerbiediging van Godsdienstbegrippen, welke met positieve uitsluiting gelijk staat, te pas komt.»

In het opstel zelf leest men o.a. «De kracht der revolutie is gelegen in die soort van vrijzinnigheid, welke den invloed der godsdienst van de staatkunde weert. Indien zij de godsdienst opregtelijk erkende ook bij de regeling van de aangelegenheden van den Staat, zou zij ophouden revolutionair te zijn, omdat zij daardoor haar verstorend en omkeerend vermogen zou verliezen. Thans is zij de moeder en de kweekster der revolutie, en juist omdat velen door haar ter goeder trouw worden medegesleept, zonder deze verderfelijke strekking te vermoeden, is het pligt en noodzakelijkheid, voortdurend op de anti-godsdienstige strekking der revolutie-vrijzinnigheid, als op een haar nimmer ontbrekend kenmerk, te wijzen. Oproer en omwenteling, en al de onheilen, die ze vergezellen, zijn niets anders dan het gekraak van de ineenstortende Maatschappij, wier fondamenten reeds vooraf, langzaam en onmerkbaar, door de vrijzinnige leerstellingen zijn ondermijnd.»

ofschoon dit veelal moeijelijk is om een onderwerp tamelijk volledig te behandelen. Bij nadere overweging heb ik het beter geacht mijn naamcijfer weg te laten, 1°. omdat het publiek niet noodig heeft te weten van hoevele personen de Redactie medewerking ontvangt; 2°. om der Redactie gelegenheid te geven in mijne opstellen, zoo zij dit noodig acht, wijzigingen aan te brengen, daar ik volstrekt niet tegen ben, omdat het mij om de zaak, die ons allen ter harte gaat, te doen is.

Ik heb bij Schooneveld gezonden om het nommer, waarin het opstel over het onderwijs is opgenomen; hij kon geen losse nommers verkoopen. Echter zou ik gaarne mijne stukken bezitten. Zou ik van u mogen vergen de goedheid te hebben aan de Redactie te verzoeken dat zij mij Nummers toezendt waarin stukken van mij geplaatst zijn [1])? Bij den stilstand van de regtspraktijk convenieert het mij niet de Nederlander alleen na te houden: ik lees hem slechts met anderen.

De Heere zij met u; in het belang van Staat en Kerk zou ik u gaarne in de 2e Kamer zien; doch zoo de Heere anders heeft besloten, het is goed; er zal wel iets anders voor u te doen zijn.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn

UHEG. dw. Dr. en Br. in Christus.

XXXVII.

Amsterdam, 23 September 1850.

HoogEdele Gestrenge Heer, Waarde Broeder in Christus! Bijgaande heb ik het genoegen u weder een opstel over de school voor de Nederlander te doen toekomen [2]) altoos met vrijlating aan de Redactie om daarin, zoo zij dit noodig acht, wijzigingen

---

[1]) Een niet onbescheiden verzoek! Zie p. 137 ook p. 140.

[2]) De Nederlander No. 82. Openbare Gezindheidsscholen.

»Het regt der onderscheidene gezindheden op de positieve eerbiediging van hare

te maken. De Redactie heeft de beleefdheid gehad mij vijf exempl. te doen geworden van het Nummer, waarin mijn laatste opstel is opgenomen. Dit was mij aangenaam. Ik heb vier exemplaren gebruikt om het blad meer bekend te maken bij den ordentelijken middelstand, als winkeliers, werkbazen enz., die de Nederlander nog slechts bij gerucht kenden, maar waarvan sommigen besloten hebben het Handelsblad af te schaffen, en de Nederlander te lezen. Ik waardeer het allezins dat de hoogere standen goed worden ingelicht, maar stel er ook veel belang in dat de in waarheid nog zeer groote schaar van geloovigen uit de middel- en lagere standen worde bemoedigd, opgewekt, bevestigd. De Handwijzer is daarvoor niet in alle opzigten geschikt; men gevoelt dit, en zegt dat hij ten opzigte van de Kerk naar alle zijden wijst, en daardoor zijne lezers in het onzekere laat.

Ik ben regt verheugd over uwe verkiezing voor de Tweede Kamer, en hoop dat de Heer u nog een medgezel toevoegt. Dit zien wij doorgaans in de Schrift: Mozes en Aaron; Elias en Eliza; Paulus en Barnabas; de discipelen twee en twee. Nu, de Heere zal het wel maken. Uw en ons oog zij op Hem te midden van den strijd. Bij de waardeering van uwen arbeid, doe Hij ons ons vertrouwen op Hem stellen, en van Hem voor u genade en kracht be-

---

godsdienstige beginselen bij de regeling van het onderwijs, is sedert meer dan een halve eeuw onbetwistbaar, en thans bovendien bij de Grondwet gewaarborgd.

Maar, zegt men, de toepassing van dat regt is aan zoo vele bezwaren onderhevig! — Niemand is daarvan meer overtuigd dan wij; maar wij weten tevens, dat die bezwaren, welke bij een langer uitstel om aan de Kerk regt te doen wedervaren, steeds grooter zullen worden, vooralsnog wel verre zijn van onoverkomelijk te wezen. Het grootste bezwaar was tot dusverre gelegen in den onwil van de zoogenaamde vrijzinnigen, die in den Staat en in de Kerk den boventoon voerden; daarna bij de welgezinden, in de niet genoegzame waardeering van een regt, waarmede het aanwezen, de zelfstandigheid, het leven en de bewustheid van iedere Kerk in het naauwste verband staan, en in de geringschatting van alle positieve geloofsleer, waarmede een aanzienlijk gedeelte der Natie, bij langdurig gebrek aan leiding en onderwijs, is besmet geworden; met een woord, in de onkerkelijkheid van vele Kerken.»

Vergelijk het artikel van Wormser (30 Junij 1849) Het Openbaar Lager Onderwijs in De Vereeniging Christelijke Stemmen, t. a. p. 35–96.

geeren om te staan voor de eer van zijn naam en het welzijn van Land en Kerk.

Gelief mij steeds met de meest hartelijke gevoelens te gelooven

uw HEdg. dw. Dr. en Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Ik dank u zeer voor uwe beide laatste artikelen; ze zijn mij, èn om de belangrijkheid van het onderwerp, èn om den aard der bewerking, zeer aangenaam. Ik mag niet te veel van u vergen; anders zou ik telkens schrijven: „het smaakt naar meer". Uwe aanbeveling van de Nederlander doet mij ook veel genoegen: te meer omdat er nog vrij wat ondersteuning noodig zal zijn om de instandhouding van het blad, zonder zeer aanzienlijke schade voor den uitgever, mogelijk te maken. Ik zou met u wenschen dat de Handwijzer in het kerkelijke meer positief was; anders vind ik over 't algemeen dat er veel goeds en nuttigs in voorkomt. Zeer bezwaarlijk zal het altijd blijven in de Nederlander te vereenigen hetgeen in de tegenwoordige omstandigheden vereischt wordt, ook voor de meerdere politieke ontwikkeling van het beschaafde gedeelte der natie, met het populaire element, waardoor de courant ook voor de mindere standen nuttig en aangenaam zou kunnen worden gemaakt.....

's Hage, 24 September 1850.

*** Niettegenstaande zijn onkerkelijkheid was de bestrijding van de Revolutie door De Liefde, op zijn geniaal-populairen trant van veel waarde. — Een onafhankelijk bondgenoot, zooals hij zelf schrijft:

«Men noemt ons blad een orgaan van den heer Groen, en een orgaan van de partij van den heer Groen. Het eerste is geheel en al onwaar. De heer Groen staat hoegenaamd in geene betrekking tot ons blad, noch ons blad tot tot hem. Wel slaan wij meestal op hetzelfde aanbeeld, waarop ook de heer Groen zijne suffisante wapenen tegen ongeloof en revolutie smeedt, maar daarom staan wij nog niet in zijne dienst, nog zelfs in eenig contract hoegenaamd, ten aanzien van de leverantie der materialen of anderzins.

«Maar het Handelsblad noemt ons een orgaan van de partij des heeren Groen. Indien het Handelsblad dit zóó verstaan wil hebben, dat de redactie van de Handwijzer tot die menschen behoort, die het met den heer Groen in de hoofdzaken eens zijn, dan willen wij er niet tegen protesteren, maar dan protesteren wij toch tegen de uitdrukking orgaan. Een orgaan is een zeker instrument, b. v. een trompet of bazuin, waardoor men blaast, om een hoorbaar geluid en eenen verstaanbaren toon voort te brengen. Naar deze beteekenis van het woord zou ons blad dus zulk eene bazuin moeten zijn, waarachter de partij des heeren Groen zit te blazen, hetzij een triumftoon, hetzij een klaagtoon, grof en fijn, al naar gelang de tijdsomstandigheden het vereischen. Deze voorstelling is echter volstrekt onjuist, en zij is zelfs vernederend, wanneer men daarbij van den rijkdom dier partij spreekt, en het dus doet voorkomen, alsof de redactie van de Handwijzer door de partij van den heer Groen bezoldigd wordt.... Of de partij van den heer Groen rijk is, hebben wij nooit onderzocht, maar zooveel is zeker, dat wij niet ophouden zouden hare grondbeginselen toe te juichen en hare zaak te bepleiten, zelfs al moest zij met Job op den mesthoop vernachten, want die grondbeginsels zelve zijn een rijkdom die ons vrij wat meer waard is, dan het leven en al wat het leven begeerlijks aanbiedt. De eere Gods, het regt van den koning en het heil des volks zijn zaken, die ons hart raken, en het hart, mijne Heeren van het Handelsblad! vraagt niet, wie rijk of wie arm is, maar voegt zich ook zonder bezoldiging, met geestdrift in de gelederen, die voor deze regten den strijd voeren. En daarom hebben wij goeden moed en geven 't niet op, ofschoon wij weten, dat onze tegenstanders èn in rijkdom èn in aantal ons verre overtreffen. Want, hetzij wij dan leven, hetzij wij dood op het slagveld overblijven, onze zaak is reeds meer dan overwinnaar — want het goud moge eene magt zijn, en er moge sterkte zijn in tal van strijderen, maar de arme eenzame waarheid is nog sterker, en er is er geen, die haar kan overwinnen.»

Aan J. A. Wormser.

Hooggeschatte Vriend!.... Eerstdaags komt in de Nederlander een stuk aan u gerigt. [1]) Ik hoop dat gij het eenigzins

---

[1]) Onder de initialen V. W. (Van Woelderen.) De Nederlander van 15 Oct. — Door Wormser beantwoord in de Nederlander van 23 Oct. en 3 Nov.

Van Woelderen tot 1853 kostschoolmeester te Velp; voor deze praktische taak bij uitnemendheid berekend. Later rijksontvanger. Tegenstander van het Nuts- of Wekker-Christendom. Voorstander van „de openbare school voor de Gezindheden bruikbaar." — Van de vier punten in de Nederlander als programma

spoedig zult beantwoorden; zonder in veel ontwikkeling te treden; vermits ik geloof dat wij te doen hebben met iemand die nog al lang van stof is. Er waren redenen waarom ik de plaatsing niet kon weigeren, maar anders heb ik ongaarne dat men in onze eigen courant tegen ons polemizere. Ik blijf rekenen op uwe hooggewaardeerde hulp.

Van harte met heilbede,

Uw vr. en br.

's Hage, 9 Oct. 1850.

XXXVIII.

Amsterdam, 10 October 1850.

Waarde Broeder in den Heer! Met het schrijven van het bijgaande opstel voor de Nederlander [1]), heb ik, behalve het doel daarin uitgedrukt, ook het oogmerk om meerdere vereeniging en zamenwerking tusschen de Bijzondere scholen der 1e en 2e klassen te bevorderen. Over eenige dagen hoop ik u een vervolg te zenden.

Ik dank de redactie zeer dat zij mij sedert 1o October een exemplaar doet toekomen. Ik hoop echter dat zij in mijne overtuiging zal willen berusten, dat ik dit niet geheel gratis mag ontvangen, en dat zij dus, te zijner tijd en zoolang de uitgave opofferingen vereischt, het geldelijk bedrag, dat ik anders tot dusverre voor het lezen betaalde, van mij zal willen ontvangen [2]).

Ik ben u ook veel dank verschuldigd voor het toegezonden

---

gesteld (Narede op vijfjarigen strijd, p. 36) schreef hij: »Voor het Nederlandsche Schoolwezen acht ik dit zeer belangrijk. Om de redactie; er is geen woord in of het is juist en goed gekozen. Voornamelijk om den inhoud.

Zijne ietwat uitvoerige polemiek in de Nederlander is allezins merkwaardig. De bekwaamheid van dezen welmeenenden tegenstander stelt des te meer het zeldzame van Wormser's kunde en scherpzinnigheid in het licht.

[1]) Bijzondere Scholen der 2e kl. — De Ned. van 21 Oct. en 31 Oct.

[2]) Na de leverantie van onbetaalbare hulp!

exemplaar van uwe Adviezen; te meer daar ik die nog niet verder dan door de extracten in de Amsterdamsche Courant kende.

De benoeming van de heeren Mackay en van Lijnden doet mij, ook om uwentwil, groot genoegen [1]). De Heer onze God heeft ons waarlijk in de laatste weken veel tot bemoediging en vertroosting gegeven. Onze hope zij verder op zijne magt en getrouwheid.

Eergisteren heh ik een bezoek gehad van Ds. Brummelkamp en twee andere Afgescheiden leeraars. Ik had een paar dagen te voren mevrouw Zeelt bij mij gehad. Zij wenscht de Theologische School, zoo mogelijk nog bij haar leven, daargesteld te hebben. Ik heb namens haar weder last gegeven naar eenig groot gebouw uit te zien. Er is nu bepaaldelijk besloten de school te Amsterdam te vestigen, onder den naam van Christelijk Gereformeerd Seminarie. Zonderling genoeg ben ik, die van een wetenschappelijke opleiding zelfs geen begrip heb, door gebrek aan wetenschappelijke personen, mede tot Curator benoemd. Ik heb aangedrongen op het uitgeven van een programma, opdat men het standpunt der school zou kennen. Het stellen van het programma is mij opgedragen. Ik hoop dat het mij door u zal worden vergund het u toe te zenden; niet om uwe werkzaamheden te vermeerderen, maar om door u te worden opmerkzaam gemaakt op hetgeen er in mogt voorkomen dat later aan de aansluiting van Hervormde geloovigen zou kunnen in den weg staan. Ik wensch den weg tot hereeniging zooveel mogelijk open te houden; langzaam en van den Heer afhankelijk te werken; te trachten de Afscheiding weder op het regte standpunt van Gereformeerde kerk terug te brengen, en zal u dus met het Programma niet spoedig lastig vallen.

Ik bid dat de Heer u en uwen menigvuldigen arbeid zegene. Uwe aanduiding van het opstel, aan mij gerigt, dat eerstdaags in de Nederlander zal worden opgenomen, deed mij denken aan Gelderland [2]). Ik zal trachten het spoedig te beantwoorden....

---

[1]) Brieven van Da Costa, II. p. 18, en hierboven p. 137.

[2]) Aan het Nijmeegsch Schoolblad en van der Brugghen.

Aan J. A. Wormser.

Hooggeachte Vriend! Gij doet mij veel dienst door uwe uitnemende stukken. — Eerstdaags zult gij in de Nederlander een brief vinden van van Woelderen, eigenlijk aan uw adres. Hij verbeeldt zich dat gij geene discussie verlangt. Voorloopig heeft de redactie er een woordje bijgevoegd.

Ook zult gij, volgens uw verlangen, spoedig een wenk vinden omtrent het Tijdschrift op kerkelijk-terrein. Het zou, dunkt mij, wel goed zijn, als gij, naar aanleiding hiervan, per ingezonden stuk of briefsgewijs aan de redactie, uwe denkbeelden ontwikkeldet omtrent aard, stelling, inrigting van zoodanig Maandwerk.

Van harte en met broederlijke heilbede,

uw Vr.

's Hage, 27 October 1850.

XXXIX.

Amsterdam, 31 October 1850.

** Programma van het Tijdschrift de Vereeniging.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik dank u voor uwe vriendelijke mededeelingen van den 27sten dezer. Zoo het mij eenigzins mogelijk is, sluit ik bij deze nog eenige regelen in over den heer van Woelderen, om, onder uwe goedkeuring, onder de Correspondentie te worden opgenomen [1]); — maar ik ben heden zeer bezet.

Laatstleden Vrijdag ontving ik een bezoek van ruim twee, bijna drie uren, van Ds. Heldring. Hij was verschrikt door het gerucht dat wij een Theologische School wilden oprigten. Hij meende als Hervormd predikant „ons zulke reuzenstappen niet te mogen laten doen,

[1]) De Nederlander N°. 110.

terwijl de Hervormde Kerk slaapt, en die kerk te moeten wakker maken." Ik heb hem gezegd dat wij niets liever dan het ontwaken der Hervormde kerk verlangen, maar dat ik hem altoos zou raden ons niet door onbedachtzaamheid de wereldlijke magt op den hals te zenden. Hij is geheel gerustgesteld, en wij hebben zeer belangrijke gesprekken gehad. Onder anderen heb ik hem gewezen op de jammerlijke onvaste rigting van het Tijdschrift de Vereeniging, met dit gevolg dat mijn zegepraal grooter is geworden dan in het belang van standvastigheid en duurzaamheid welligt wenschelijk is. Er is besloten dat de Vereeniging voor Godsdienst en Kerk zal worden wat de Nederlander voor de Politiek is; er zal een bondgenootschap van beginselen bestaan. Het Tijdschrift zal bepaald kerkelijk, bepaald Gereformeerd worden. Ds. Heldring verzocht mij het programma te stellen; de verandering zou aanvangen 1° Januarij. — Dien ten gevolge verzoek ik u de goedheid te hebben het bijgaande programma te resumeeren, met het potlood in de hand, en mij vooral uwe aanmerkingen mede te deelen. — Ik heb mij geheel verplaatst op het standpunt van Heldring als Hervormd predikant, en kan dit in goeden gemoede doen, wanneer men regt staat [1]). — Voor het overige heb ik van de zaak geen groote gedachten; ik weet niet of Ds. H. het programma zal wijzigen; ik weet niet of hij kracht zal hebben er aan getrouw te blijven. — In ieder geval, de zaak kan een goede uitwerking hebben; vele broeders beginnen omtrent het kerkelijk standpunt gunstiger te denken. Misschien schrikken sommigen van Ds. Heldring ten goede [2]), gelijk ZEd. van ons geschrikt is. Daarom wensch ik de zaak eenigzins stil te houden en het programma onverwacht te laten verschijnen [3]). Ik heb de heeren Mac-

[1]) Waarschijnlijk bedoelt Wormser zijn eigen standpunt. Aldus. «Ik kan dit, omdat mijn overgang tot de Afscheiding geen blind veroordeel was, en ik mijne liefde tot de Hervormde Kerk behield.»

[2]) Ook eenigzins raadselachtig. Misschien: «Waar zelfs H. zoo sprak, zullen zij het schrikverwekkende van den toestand leeren inzien.»

[3]) De Redactie aan de lezers van het Maandschrift. (Januarij 1851) is door Wormser gesteld. De Toelichting niet.

kay en Elout, die ik schrijven moest, met een woord van de zaak kennis gegeven. Zoo het programma met 1° December geplaatst wordt, zullen wij Heldring voor het nommer van Januarij welligt met opstellen moeten helpen, om aan den gang te komen.

Ik acht het goed dat de Nederlander het verlangen naar een Tijdschrift op kerkelijk terrein openbaart.

Ik had nog veel te schrijven, maar de verkiezingen en de Regtbank roepen. De Heere zij u goed en nabij.

Uw liefh. Br. in Christus.

Aan J. A Wormser.

Veelgeachte Vriend! Zooeven ontvang ik nevensgaanden brief van van Woelderen. Ik zou die ongaarne in de Nederlander plaatsen. Mij dunkt de discussie zou dan òf gestaakt worden, òf een geheel ander karakter aannemen dan voor de goede uitkomst wenschelijk is. Kent gij het werk van van Woelderen over Kerk en School? [1]) Ik heb verzuimd het te lezen. Het komt mij echter ook uit dezen brief voor dat wij hem in meer dan één opzigt tot bondgenoot hebben. Ik geloof dat het best ware, indien gij de goedheid hadt den brief vriendelijk te beantwoorden; zóó, dunkt mij, dat de belangrijke discussie kon voortgezet worden; althans zóó dat zijn misnoegen ophield. Gij zoudt hem kunnen berigten dat de Redactie u den brief vertrouwelijk heeft medegedeeld, en u verzocht heeft hem tevens uit haar naam te willen berigten dat zij met het voorzeker slechts op de wenschelijkheid der discussie gedoeld heeft, en voorzeker niets heeft willen schrijven dat aan den heer v. W., wien zij hoog acht, onaangenaam zou kunnen zijn [2]).

Van harte blijf ik altijd

uw Vr. en Br.

---

[1]) De betrekking tusschen Kerk en School. Amst. 1849.

[2]) De Nederlander N°. 110. Correspondentie.

«De geëerde Schrijver gelooft, dat het doel, door ons beiden wenschelijk geacht

145

Aan J. A. Wormser.

*** Weifelend karakter der Vereeniging omtrent het Kerkelijk vraagstuk.

Veelgeachte Vriend! De regels voor den heer van Woelderen heb ik onmiddellijk naar Utrecht gezonden, en ben zeer benieuwd of de belangrijke discussie zal worden voortgezet. Ik vlei mij daarmeê, om de wijs waarop gij uwe mededeeling ingerigt hebt [1]).

Zeer belangrijk was mij het berigt omtrent uwe conferentie met Ds. Heldring. Het hiernevens teruggaand stuk komt mij allezins

---

met inachtneming der tegenwoordige Grondwet te bereiken is, en meent dat ik daaraan wanhoop. Ik kan het laatste niet toegeven, maar zal gaarne bekend gemaakt worden met de beginselen, zoowel als met de middelen, die de Schrijver tot bereiking van ons gemeenschappelijk doel wenscht aangenomen te zien. Indien daarbij de werkelijke godsdienstige toestand der natie in acht genomen en geen fictieve schoolgodsdienst tot grondslag gelegd wordt, en men dan bovendien het voorloopig «louter burgerlijk, maatschappelijk onderrigt» op sommige plaatsen, kan ontbeeren, zal ik, en welligt ook de Redactie van De Nederlander, met blijdschap de voortreffelijkheid van des Schrijvers stelsel erkennen, en dat zooveel mogelijk ondersteunen.

«Gaarne zal ik dus eene nadere uiteenzetting van des Schrijvers denkbeelden te gemoet zien.»

[1]) De Nederlander 5 Nov. — Zeer tot gedachtenwisseling uitlokkend:

«Wat zou het baten, zoo ik een volledig plan tot regeling van het openbaar onderwijs leverde, en het mij gelukte alle daartegen in te brengen bezwaren op te lossen, en men mij ten slotte zeide: ««het is wel; maar wij willen geen gezindheidsscholen, wij willen geen secteschoolen?»»

«Op dit pnnt heeft de Schrijver zich tot dusver niet uitgelaten. Wij zijn het eens, dat de openbare scholen geen «kweekscholen van ongeloof en socialismus» mogen worden. Beiden zien wij «in de echt godsdienstige, in de positief Christelijke opvoeding der natie het eenige redmiddel tegen den alles verwoestenden geest der Revolutie.» Beiden verlangen wij dus Christelijke scholen. Maar zeker geen Christelijke scholen ook voor de Israelieten? En zoo komen wij van zelven weder tot het beginsel van scheiding van datgeen wat niet te vereenigen, wat niet te vermengen is.

«De geeerde Schrijver gelooft, dat het doel, door ons beiden wenschelijk geacht, met inachtneming der tegenwoordige Grondwet te bereiken is, en meent dat ik daaraan wanhoop. Ik kan het laatste niet toegeven, maar zal gaarne bekend gemaakt worden met de beginselen, zoowel als met de middelen, die de Schrijver tot bereiking van ons gemeenschappelijk doel wenscht aangenomen te zien.»

doeltreffend voor. Het potlood is daarbij niet te pas gekomen dan voor twee of drie bedenkingen van grammatikalen aard. Heldring zelf heeft mij in denzelfden zin en geest vertrouwelijk geschreven als hij met u sprak. Ik heb hem spoedig geantwoord en ook herhaaldelijk mijn gevoelen kenbaar gemaakt dat spoedige verandering in het weifelend karakter van de Vereeniging ten aanzien van het kerkelijk standpunt wenschelijk is. De individualiteit van Heldring is ook, naar mij voorkomt, het grootste bezwaar. Somtijds is hij kerkelijk; somtijds ook onkerkelijk, zelfs wanneer hij meent bij uitnemendheid kerkelijk te zijn. Om het scheepje vasten koers te doen houden zou ik meenen dat er eene meer vaste hand vereischt werd. Ik zou u niet alleen het finaal arresteren van het programma willen opdragen, maar ook het toezigt over de wijs waarop het ten uitvoer gelegd wordt. Doch er is een hollandsch spreekwoord, men moet roeijen (voor het oogenblik althans) met de riemen die men heeft; en ik weet dat ook gij geen overvloed van tijd hebt. Het zou voor de beginselen die wij voorstaan eene belangrijke winst zijn, indien de Vereeniging en de Handwijzer op het gewenschte terrein konden worden gebragt.

Van harte, als altijd,

Uw vr. en br.

's Hage, 3 Nov. 1850.

XL.

Amsterdam, 8 November 1850.

*** De Bijbelgenootschappen in verband tot de Hervormde Kerk.

Hooggeachte Broeder in den Heer! Het bijgaande opstel [1]) is, behoudens uwe goedkeuring, voor de Nederlander

[1]) De Nederlander, N°. 118.

«De toenemende overeenstemming van de Bijbelgenootschappen met de Histo-

bestemd. — Men zal zich welligt beleedigd achten. Omtrent het Nederlandsch Bijbelgenootschap heb ik opzettelijk gunstig gesproken, omdat ik niet met alles bekend ben, en toch reeds eenige goede dingen gezien heb. Tegenspraak op het door mij gestelde beginsel zou mij hoogst welkom zijn.

Het schrijven van den heer van Woelderen in het nº. van heden heb ik bij een voorloopige lezing niet al te wel kunnen vatten [1]). Ik

---

rische Kerk, dat is, met de Kerk, die een eigen en zelfstandige ontwikkeling en een wettigen regtstoestand, (hoe ook aangevallen) bezit, doet de verwachting koesteren, dat de eersten meer en meer in staat zullen zijn, in de behoeften van de laatste te voorzien, door niet alleen Bijbels en Testamenten, maar vooral ook Kerkboeken, te verschaffen, die, zoowel door het bevatten van den gewonen inhoud als door het verschijnen in den gebruikelijken vorm, zoo wel voor Kerkelijk als huisselijk gebruik geschikt zijn.

Een algeheele overeenstemming van de Bijbelgenootschappen met de Kerk is ten hoogste wenschelijk. Nog bestaat er in ons Vaderland tusschen het Volk en zijn Kerk een innige, een alles doordringende betrekking, die door de grootspraak en sofisterijen der vrijzinnigheid slechts van levendigheid is beroofd.

Zal de Natie met positief-Christelijke beginselen worden bezield, dan moet haar betrekking tot de Kerk worden verlevendigd en verfrischt. Zal de Kerk haar onmisbare diensten aan den Staat bewijzen, dan moet zij zich kunnen openbaren in haar eigenaardigheid en in dat karakter, welke de vrucht zijn van haar geschiedenis. Zullen de Bijbelgenootschappen en andere godsdienstige inrigtingen inderdaad Bondgenooten zijn van de Kerk, dan moeten zij haar erkennen in hare regten, en in alles wat zij is en bezit, en haar niet zijdelings trachten te stuiten in den loop van hare ontwikkeling, door haar eigen kleur en karakter te verbergen, en haar leer en belijdenis in vergetenheid te brengen.»

[1]) Onderwijs. — De Nederlander, Nº. 113. Aldaar leest men o.a.:

«Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven.» De schrijver zal wel, even zoo min als ik, bezwaar hebben tegen de open en ronde verklaring van den heer Groen en de oplossing van het daartegen gemaakt bezwaar in de Nederlander van 16 en 21 Aug. Nº. 41 en Nº. 45.»

In Nº. 41 is de verklaring aan de kiezers opgenomen in de Adviezen, II, p. 14.

In Nº. 45 wordt het bezwaar vermeld dat de heer Groen gerekend wordt een weinig Paapsch te zijn.

Het overzigt mijner veeljarige Paapschgezindheid eindigt met 1849.

„En is het uit het allerlaatste jaar dat men eene wederlegging der aanklagt begeert? dan beroepen wij ons op de discussie van December 1849, toen de klagt der

zal bij nader onderzoek zien of ik er zoo op antwoorden kan, dat de discussie weder meer over de hoofdquaestie loopt.

Het woordje in de Nederlander over de Vereeniging was mij regt aangenaam. Bij den Boekverkooper heeft het goed gewerkt. Het programma is Maandag aan Ds. Heldring verzonden; ik heb nog niets vernomen. Mij dunkt, voorloopig moet ik in de Nederlander niet op een kerkelijk Tijdschrift terugkomen, maar aan de vrienden eerst tijd van beraad laten. Ik vrees dat de geldquaestie in die beraadslagingen het zwaarste zal wegen; maar het kerkelijk beginsel dringt thans genoeg door om een omwenteling van het Tijdschrift raadzaam te maken. Indien ik over meer tijd te beschikken had, zou ik gaarne mij met het Tijdschrift meer bemoeijen; maar ik zou mij zelven toch niet kunnen aanbieden, en ook welligt het Tijdschrift in den grond rigten, zoo men wilde voortgaan Nos. te leveren, die er zoo deerlijk uitzien als weder het laatste. — De Handwijzer zal voorloopig op den ouden voet blijven bestaan; men tracht 30 aandeelen à *f* 100,— te plaatsen, om De Liefde een wekelijksch honorarium van *f* 30,— te verschaffen.

Ik heb den brief voor Ds. Nentjes een dag opgehouden, en toen aan hem verzonden. Hij is mij geheel onbekend; volgens bekomen informatiën behoort hij tot de vrienden van Ds. van Velzen. Van die zijde heb ik de uitmuntendste getuigenissen ontvangen omtrent den teederen godzaligen wandel van Ds. Nentjes [1]). Met den inhoud van uw schrijven aan hem ben ik geheel vereenigd.

Roomschgezinden over ongelijke verdeeling van ambten en waardigheden in de Tweede Kamer ter sprake gebragt werd.

Voorzeker wij zullen niet ontkennen dat de heer Groen bij die gelegenheid, overeenkomstig zijn wensch, gesproken heeft in conciliatoiren geest; maar toen hij, tegenover den hoogen toon der wederpartij, met een enkel woord gewag maakte van de mogelijkheid om ook dezerzijds snaren te doen trillen, die weêrklank zouden vinden bij de bevolking, toen, dunkt ons, had zijne rede een protestantsche tint.

[1]) Wiens gansche leven († 1872) op zijne belijdenis den stempel gedrukt heeft.

Mevrouw Groen heeft mij en mijne vrouw een uitstekend genoegen verschaft door de toezending van het uitmuntend portret van een uitmuntend broeder in den Heer, wiens arbeid door ons beiden zoo geheel wordt gewaardeerd. Het was ons een regt aangename verrassing, voor welke wij HEd. onzen innigen dank betuigen.

Ontvang te zamen ons beider groete in den Heer, en gelief mij steeds met hoogachting en heilbede te gelooven.

Uw liefh. Br. in Christus.

XLI.

Amsterdam, 8 Nov. 1850.

Ook ik acht den brief van den heer v. Woelderen niet geschikt om in de Nederlander op te nemen. Ik ben niet ongenegen om hem te schrijven, doch vrees dat het niet doeltreffend zal zijn. Dezen zomer reed ik met N. voorbij de woning van den heer v. Woelderen. — N. maakte mij daarop opmerkzaam; ik weet niet meer met juistheid wat hij van hem zeide, maar het kwam hierop neder dat hij een lastig en warrig mensch is [1]). Ik heb het werk van den heer v. W. niet gelezen; maar, zoo mijn geheugen mij niet bedriegt, werd het in het Handelsblad gunstig beoordeeld, behoudens een paar aanmerkingen. De heer v. W. antwoordde daarop in de Amsterdamsche Courant door een geteekend opstel op eene wijze, die niet malsch was. Ik kan met den heer v. W. geen discussie over het onderwijs in het algemeen, wel wat het godsdienstig beginsel betreft, doorstaan. In het schrijven gevoel ik gedurig het gebrek, dat ik geen wetenschappelijke vorming ontvangen heb; maar ik geloof toch niet zoo verward, zoo onduidelijk te zijn of de heer v. W., indien hij met de Christelijke

[1]) Elk heeft zijn schaduwzij, maar ook v. W. was een zeer bescheiden en verdienstelijk man.

beginselen evenzeer ingenomen was als wij, zou mij genoeg kunnen begrijpen om de invoering van gezindheids-scholen regtstreeks en zonder zooveel wetenschappelijke omwegen, goed- of af te keuren. Zoo hij een bondgenoot is, vrees ik dat hij meer last dan genoegen zal aanbrengen, en ik verwacht dat hij ten slotte met een fictief schoolchristendom zal aankomen.

Indien ik hem schrijf dat zijn brief mij vertrouwelijk is medegedeeld, verwacht ik een knorrige bui, en een openbaren aanval van zijne zijde op de Redactie en mij in het een of ander dagblad; dan zou het mededeelen van zijn brief ten kwaadste worden uitgelegd en de Nederlander worden gecompromitteerd.

Daarom stel ik u voor liever bijgaand antwoord op zijn laatste opstel te plaatsen [1]). Ik zal trachten in zijne rigting te blijven, tot dat de oplossing komt. Ik heb doen gevoelen dat ik niet tot de schoolmannen behoor, en dus zijne meerderheid erken. Ik heb een noot van de Redactie er bijgevoegd, die ik aan uw beter oordeel onderwerp. De bedoeling is natuurlijk niet dat ik van uwe ondersteuning afzie; integendeel ik verzoek die dringend, maar in dit geval niet als afkomstig van de redactie [2]). Ik verzoek

---

[1]) De Nederlander van 12 Nov.

«Mijn schrijven over ‚Openbare Gezindheids-scholen vloeide voort uit belangstelling in het tijdelijk en geestelijk welzijn van het opkomend geslacht; uit overtuiging dat het geluk der huisgezinnen, de instandhouding en de bloei der Kerk, en het waarachtig heil van den Staat met een positief Christelijk schoolonderwijs in een onverbrekelijk verband staan. Alleen uit dit oogpunt heb ik, ook ten gevolge van kerkelijke bediening, sedert eenige jaren mijne aandacht aan het lager onderwijs gewijd. Een goed maatschappelijk onderwijs wordt door mij zeer gewaardeerd; maar ik acht mij door maatschappelijken stand en betrekking onbevoegd over leermethoden en stelsels van onderwijs eene discussie te voeren met iemand, die daarvoor zoozeer berekend is als mijn broederlijke tegenpartij blijkt te zijn. Het zal mij daarom aangenaam wezen, indien de geachte schrijver onze tegenwoordige discussie gelieft te beperken tot deze voorschriften der Grondwet.»

[2]) Het is ons gebleken, dat onze opmerkingen omtrent de opstellen der schrijvers, waardoor wij alleen bedoeld hebben onze belangstelling in de voortzetting der discussie te kennen te geven, aanleiding gegeven hebben tot misverstand. Wij zullen daarom de verdere discussie over dit onderwerp, die door ons zeer wordt begeerd, aan de geachte schrijvers alleen overlaten. DE RED.

regtstreeks in het stuk (en zoo in alle stukken, ook in het dezen morgen gezondene over de Bijbelgenootschappen) te veranderen; waar ik zwak of onduidelijk ben, door meer geschikte woorden te versterken of te verduidelijken. Op die wijze zullen wij met v. W. geloof ik het best aan een eind komen. Door zijne meerderheid in het algemeen te erkennen, en de discussie tot de godsdienstige begrippen te beperken, vertrouw ik dat hij ten laatste tot eene verklaring omtrent de gezindheids-scholen zal moeten komen [1]).

Mogt het echter door u beter geoordeeld worden dat ik aan v. W. particulier schrijf, gelief dan de goedheid te hebben mij zijn brief terug te zenden.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn,

Uw liefh. Br. in Chr.

*** In het opstel over de Bijbelgenootschappen leest men: (De Nederlander van 8 Nov.)

«Om de Bijbelgenootschappen te midden van Christelijke bevolkingen hun eigenaardigen werkkring en volle ontwikkeling te doen erlangen, is het dan ook volstrekt noodzakelijk, dat zij zich erkennen Bondgenooten te zijn van de Kerk met haar historische ontwikkeling en wettigen toestand.

«Partijdigheid toch, en geen openbaring van bondgenootschap met de Kerk, was het, dat sommigen de Kerken hebben overstroomd met Bijbels en Testamenten, waarin, tegen het gewone gebruik, geloofsbelijdenis, catechismus, liturgie, gelijkluidende teksten en beknopte inhoud der hoofdstukken waren weggelaten, als of de Kerk een Kerk ware zonder geschiedenis en ontwikkeling, en zonder zelfstandigen toestand en standpunt; — of liever, als of er geen Kerk bestond.

In dit opzigt heeft het Nederlandsche Bijbelgenootschap eenigermate een gunstige uitzondering gemaakt, en ook andere Bijbelgenootschappen hebben aangevangen aan de bestaande Kerken regt te doen wedervaren.

De invloed der vrijzinnige begrippen heeft zich vooral ook hierin doen gevoelen, dat men gepoogd heeft en somtijds geslaagd is, om de Kerk te berooven van de vruchten van haar langdurig bestaan met strijd en ontwikkeling, door haar stilzwijgend en zijdelings hare Belijdenis afhandig te maken, en den invloed van die Belijdenis op hare kerkelijke instellingen, te vernietigen.

XLII.

Amsterdam, 14 November 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Het bijgaande opstel is voor de Nederlander bestemd [1]). Indien het voor een politiek dagblad wat veel Theologie mogt bevatten [2]), gelief dan de goedheid te hebben het eenvoudig ter zijde te leggen. De twee dichtregelen zijn genomen uit het 1e vers van de 2e Berijming der artikelen des geloofs, die achter de Psalmen staat. — Indien het u niet te lastig is, zou ik gaarne bijgaande aanwijzing van drukfeilen in de Nederlander hebben opgenomen.

De Amsterdamsche Courant van heden maakt kortelijk melding van eene belangrijke prijsvraag, die door curatoren van het Stolpiaansch legaat aan de Leidsche Hoogeschool is uitgeschreven: „Welke zijn naar Christelijke beginselen de regten en pligten van ouders, kerk en staat ten opzigte van onderwijs en opvoeding." Het onderwerp is uitmuntend; hoe jammer dat onze predikanten en schoolmannen zich de zaak zoo weinig aantrekken! — Zou het niet goed zijn dat de Nederlander de attentie op deze

---

[1]) Ongelijkheid der Standen is het opschrift:

«Het zou den arme, die bij harden arbeid dikwijls onder beproevingen gebukt gaat en zijn huisgezin gebrek ziet lijden, op gronden eener bloot menschelijke wetenschap, vooral wanneer die gepaard gaat met de leus van vrijheid, gelijkheid en broederschap, hard vallen onderwerping en lijdzaamheid te oefenen. Maar er is te rekenen op zijn trouw, braafheid en gehoorzaamheid, wanneer hij op grond der Openbaring weet, dat God om zijns Zoons wil zijn Vader zal zijn, zijn smart zal genezen, hem het noodige goed zal schenken, het kwade dat hem op aarde ontmoet, zal doen ten beste keeren, en hij uit een geloovig en verzekerd gemoed met de Kerk kan zingen:

«Dat wou Hij, als mijn Bondgod zweeren,
Dat wil Hij, als mijn Vader doen.»

Dan verkrijgt de ongelijkheid in stand en bedeeling, de armoede, de arbeid, de afhankelijkheid, het gehoorzamen, een geheel ander aanzien en karakter.

Ook de arme heeft zijne wetenschap.»

[2]) Voor een Christelijk Dagblad is eene Theologie als die van Wormser onmisbaar.

prijsvraag vestigde, ook door breedvoeriger overneming dan dit in de Amsterdamsche Courant is geschied? De Redactie zal de uitschrijving waarschijnlijk in het een of ander dagblad wel in haar geheel aantreffen.

Met broederlijke heilbede en hoogachting heb ik de eer te zijn

Uw liefh. Br. in Christus.

XLIII.

Amsterdam, 18 Nov. 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik ben door bezigheden van spoedvorderenden aard volstrekt buiten staat u behoorlijk te schrijven. Mijn gevoelen zou zijn, niet met den heer v. W. in correspondentie te treden anders dan door de toezending van een brief in den derden persoon, geschreven door een vreemde hand, en van inhoud ongeveer gelijk aan het bijgaande concept. Ik vrees dat v. W. ons altoos met bijzaken zal ophouden; ik huiver voor zijne geregelde discussie, en ben bang dat hij, wanneer ik regtstreeks, gelijk ik gewoon ben, op de hoofdzaak toetreed, mij zal toeroepen: niet uit het gelid! Dit een en ander doet het mij nuttig achten hem steeds te laten voorgaan, en de discussie zóó te leiden dat hij ten slotte zich zal moeten verklaren.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn,

Uw liefh. Br. in Chr.

*** In de Nederlander v. 22 Nov. is een artikel van Wormser: Gemengde Staten-vergaderingen. Gemengde Scholen. In de Staten-Vergaderingen (Gelderland, Friesland) was het gebed afgeschaft, omdat men in eene gemengde Vergadering niet bidden kan.

«Indien men mogt beweeren, dat ook op gemengde scholen het onderwijs gegeven kan worden onder den heilzamen en heiligenden invloed van de godsdienst, wij zullen regt hebben te wijzen op de Geldersche Staten, wier meerderheid bij herhaling heeft verklaard, dat eene gemengde Vergadering, ook dan wanneer zij alleen uit Christenen bestaat, ongeschikt is om een gebed op te zenden tot

God. Wij zullen niet beweeren dat die meerderheid gelijk heeft, maar uit haar voorbeeld aantoonen, dat het beginsel van vermenging, gelijk het voortspruit uit ongeloof, ook waar men dit niet verlangt, uitloopt op Godverzaking; en dat het ignoreeren der verschillende gezindheden de verschillende gezindheden omtrent elkander in de scherpste tegenstelling plaatst, en de onverdraagzaamheid tot hare hoogste ontwikkeling voert, door alle openbaring van godsdienst, om de godsdienst zelve, onmogelijk te maken en te vernietigen.»

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Zoo even ontvang ik nevensgaande brief en artikel van v. W. Wat dunkt u? Het is bezwaarlijk, naar mij voorkomt, om dit artikel niet te plaatsen; maar wat zullen wij doen in het vervolg? Indien v. W. aldus met het ontwikkelen zijner denkbeelden voortgaat, zendt hij ons eerstdaags ter plaatsing een foliant[1]). Denkt gij dat de discussie op dien voet wenschelijk is? en zoo niet, kan er dan op een beleefde wijs een einde aan worden gemaakt? Ik zie wel dat het een goede regel s dat de polemiek tegen ons in eene andere Courant dient te worden geplaatst. Zend mij s.v.p. de stukken spoedig terug; ik durf met het opnemen van dit artikel niet te lang wachten. De man schijnt wel wat susceptibel te zijn.

Van harte,

's Hage, 22 Nov. 1850.

XLIV.

Amsterdam, 26 Nov. 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik heb de beide hiernevens teruggaande opstellen van v. Woelderen met opmerkzaamheid

[1]) Het gezondene was een begin! Niet slechts drie (zie den volgenden brief), maar ZES nummers van De Nederlander werden ter plaatsing vereischt. Door Wormser in 1851 beantwoord.

gelezen. Ik durf nog niet voorspellen tot welke conclusie zijne lange redeneringen hem brengen zullen; maar ik meen dat deze artikelen meer voor dan tegen ons zijn. Ik zou adviseeren het thans door hem geschrevene in drie nummers van de Nederlander te plaatsen. Mijn voorgenomen antwoord tusschen zijn 1e en 2e art. vervalt thans. Op zijn 1e art. zou ik eenige korte aanmerkingen gemaakt hebben, die ik welligt opneem, als hij uitgesproken heeft. In het 2e en 3e art. levert hij ons belangrijke wapenen, door zijn zonderlinge lust tot uitpluizen. Het weifelachtige in de handelingen van Regering en Kamers komt door deze opstellen op eene gewenschte wijze in het licht, en, zoo v. W. ons ten slotte mogt ontvallen, is dit van veel belang bij de verdediging van ons stelsel. Ik zou te meer voor de plaatsing zijn, omdat de wet nog lang kan uitblijven, ieder van zijne artikelen niet zoo heel lang is; de plaatsing de zaak levendig houdt, en ook mij weder stof tot schrijven zal geven, waaraan ik thans eenigzins gebrek heb.

Ik denk de opmerkingen van de Nederlander omtrent een kerkelijk tijdschrift en volks-weekblad te ondersteunen; maar wacht nog tot dat de Vereeniging van December in het licht is. Ds. Heldring heeft een uitgebreid artikel gezonden. Het vangt aan met zijn reis naar Duitschland, doet verslag van vergaderingen tot opbeuring van de Duitsche Gereformeerde Kerk; neemt omtrent dit onderwerp een brief en het programma van een Duitsch Kerkelijk Tijdschrift op, en dàn mijn programma (met opschrift en onderteekening: de Redactie), hetwelk hij zegt hem door eene vriendelijke hand, een milden en vasten Gereformeerde, te zijn toegezonden, en zegt dan dat hij, hoewel hij zich met alles kan vereenigen, toch somtijds anders zou geschreven hebben, maar dat hij de lezers er over laat nadenken! Nadat Höveker er hem over geschreven had, heb ik mijn programma voorop gezet, geteekend Redactie; en het overige als Toelichting van het programma geplaatst, geteekend Heldring. Wat er verder van worden moet, weet ik niet.

Na hartelijke groete in den Heer, heb ik de eer te zijn

uw liefh. Br. in Chr.

XLV.

Amsterdam, 3 December 1850.

Geliefde Broeder in den Heer! Gisteren avond hebben wij in publieke veiling voor *f* 10750.— gekocht een aanzienlijk gebouw op den Ouden Zijds Voorburgwal, met oogmerk om daarin de Theologische School van Arnhem over te brengen. Er zal nog ongeveer *f* 9000.— aan vertimmerd moeten worden.

Gaarne zou ik zien dat de Nederlander het ingeslotene onder hare gewone binnenlandsche nieuwstijdingen opnam. Ds. Brummelkamp draagt daarvan kennis. Het berigt is reeds vóór drie weken gesteld geweest, en thans door den aankoop slechts gewijzigd.

Mijn oogmerk is:

de afgescheidenen aan een onbekrompen standpunt te gewennen;
hunne aanmerkingen, die velen zullen zijn, te vernemen;
de zaak fiks ter sprake te laten komen, om naderhand minder ellende te hebben;
te vernemen wat de Hervormde predikanten zullen zeggen;
hen waakzaam en werkzaam trachten te maken;
het Gouvernement te toetsen of het van voornemen is, ons hinderpalen in den weg te stellen.

Het spreekt van zelf dat ik gaarne aan de Redactie vrijlaat de Hervormde leeraars te wijzen op het gevaar dat de Herv. Kerk dreigt, indien de predikanten zoo laauw blijven. Gaarne zou ik dit echter liefst in een volgend nommer zien.

Van de bekrompen rigting in de Afscheiding verwacht ik hevigen tegenstand tegen het toelaten van Hervormden tot de Sacramenten. Die rigting doet pogingen om zich met ons te vereenigen; ook daarom wensch ik dat zij wete en overwege wie zij in ons zal hebben. — Ik heb den vorm van zedelijk ligchaam voor de school verkozen, om niet door vereeniging en nieuwe schorsing,

alles kwijt te raken, en in handen der doode regtzinnigen te zien overgaan.

Steeds van harte

Uw liefh. Broeder.

Aan J. A. Wormser.

Geliefde Vriend! Ik feliciteer u met den gedanen koop, en wensch u zegen op het voorgenomen gewigtige werk. Het berigt zend ik heden avond naar Utrecht. Ik las het met ongemeene belangstelling. Ik acht dat gij daarbij positie neemt op uitmuntende wijs. De scheiding zou geheel andere gevolgen gehad hebben, indien men van den aanvang af, en met volharding, op die wijs te werk gegaan was.

Uw raad om de art. van v. Woelderen op te nemen was zeer goed. Ik heb een 4e artikel ontvangen, waarin vrij wat voorkomt dat door ons allezins kan worden beaâmd.

Ik ben thans in overleg met Kemink omtrent het voortzetten van de Nederlander met 1 Januarij. Ik zend u zeer vertrouwelijk ter inzage de rekening en verantwoording over het 1e kwartaal met twee briefjes van Kemink daartoe betrekkelijk. Ik wilde u eens op de hoogte van de zaak stellen. Niet dat ik mij aan opofferingen, al zijn die groot, zou willen onttrekken; maar omdat het toch goed is de mate der algemeene, ook der Christelijke belangstelling te kennen; in verband ook met de eventuele instandhouding of uitbreiding van soortgelijke ondernemingen, zooals bijv. de Handwijzer, de Vereeniging, enz.

Ik ben zeer benieuwd naar het December-nommer van de Vereeniging en vrees een weinig dat Heldring voor uwe Entschiedenheit teruggedeinsd is.

Van harte

Uw Vr. en Br.

XLVI.

Amsterdam, 6 December 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik dank u voor het vertrouwelijk toezenden van de hiernevens teruggaande stukken.

Volgens gerucht bestaat de Redactie van de Nederlander uit de heeren Groen, Mackay en Singendonck, doch zou de eerste, volgens den stijl, er het meest in schrijven. De stand der zaak is mij thans gebleken. Ik acht de werkzaamheden der Redactie voor één persoon veel te zwaar. Dit punt kan echter alleen door u beslist worden. De opvolging van de wenk van den heer Kemink om sommige ingezonden stukken op de 1e blz. te plaatsen, zou misschien eenige verligting kunnen aanbrengen.

Het finantieel bezwaar weegt bij mij minder, ofschoon ik de opofferingen van u en den heer Kemink zeer op prijs stel. Er is raad om daarin te gemoet te komen [1]). Indien ik van u daartoe de vrijheid ontving, zou ik gaarne pogingen in het werk stellen. Ik acht intusschen beter dat dit nog niet geschiedt. Daarentegen zou ik het goed vinden dat de hh. Kemink & Zoon in de Vereeniging van Januarij weder op deelneming aandrongen. Diezelfde heeren konden een brief schrijven bijv. in Amsterdam aan hh. Mr. H. J. Koenen, Mr. J. J. Teding van Berkhout, J. L. Gregory Pierson en Ds. Bruinier, (vier verschillende omgevingen van menschen) met verzoek de Nederlander bij hunne vrienden te bevorderen. Zoo ook aan Ds. Brummelkamp te Arnhem, met verzoek dat hij zijn gewezen leerlingen uitnoodigt de Nederlander in hunne verschillende standplaatsen aan te bevelen. —

[1]) Financiëele bezwaren, waar zij overkomelijk zijn, vallen niet zwaar, als men voor een gewigtige taak zedelijken steun vindt. — «Ik had gemeend, op grond van hetgeen zoo dikwerf door onze vrienden omtrent de onmisbaarheid van een eigen orgaan gezegd was, aan Kemink eenig uitzicht te kunnen openen op vermeerdering van abonnementen, ten gevolge der aansluiting van onze partij; maar tot dusver heeft dit uitzicht gefaald.» — Brieven van Mr. Isaac da Costa, II, pag. 10.

Ik vraag doorgaans aan de menschen, met wie ik in aanraking kom „leest gij de Nederlander?" Twee Medicinae doctors hebben mij dezer dagen beloofd haar met Januarij te nemen; een metselaarsbaas zeide mij dezen morgen er dadelijk werk van te zullen maken. — De courant is onder onze menschen nog niet genoeg bekend; de Hollanders moeten dikwijls aangespoord worden. Hierin heeft de heer Kemink gelijk, dat de opinie voor de Nederlander zeer gunstig is, en ik twijfel geen oogenblik of haar debiet zal steeds vooruitgaan, en zij eerlang hare eigen kosten dekken. — Zoo het met de werkzaamheden vol te houden is, is het mijn stellig advies om voort te gaan. Het blad doet ongeloofelijk veel nut.

Ik begrijp niet te wel welk verband er door u gesteld wordt tusschen de Nederlander en de Vereeniging en Handwijzer, ten zij door ondersteuning en verdediging van de gemeenschappelijke beginselen. Zoo de Vereeniging niet beter wordt, waaraan ik twijfel, zal er een nieuw Tijdschrift moeten zijn. In dat geval zou de heer Kemink de regte man zijn als uitgever, de heer Mackay als (niet bekende) redacteur. De Vereeniging werpt goede voordeelen af, en zoo konden tijdschriften en dagblad elkander schragen. Over een Volksblad moet ik nog denken; ik heb wel een Christelijke Nieuwsbode, of een Kleine Nederlander in mijne gedachten, maar door de vele werkzaamheden ben ik verhinderd hierop door te denken.

Ik hoop niet dat de Nederlander zal ophouden te verschijnen; anders zou ik nog al wezen voor een maandschrift, dat Staat, Kerk en School zou omvatten.

Ik dank u voor uw bemoedigend schrijven omtrent de Theol. School, en voor het spoedig plaatsen der mededeeling. De zaken gaan goed. Ik hoop alles zoo te kunnen inrigten en de grondslagen zoo breed te leggen, dat de Hervormde vrienden ieder oogenblik kunnen mededoen. De heer da Costa heeft mij gisteren avond bij zich gevraagd. Wij hebben een paar uur regt goed gesproken over de School, de Nederlander, de Vereeniging, de Handwijzer, enz. enz. Hij is met Nederlander en

School regt te vreden, met Vereeniging en Handwijzer niet. De avond was mij aangenaam.

Ik had gehoopt mevrouw Groen eenige letteren te schrijven, maar de tijd ontbreekt. Mag ik u verzoeken de goedheid te hebben, HEd. te verzoeken om een afdruk van uw portret voor mevrouw Zeelt, die het bij mij zag hangen, en er ook wel gaarne een zou hebben. Ik heb onderzocht of het in den handel is, omdat ik ongaarne onbescheiden ben. Mevrouw Zeelt wordt den 14den dezer 70 jaren; stelt hoogen prijs op uwe werkzaamheden. Het zou mij aangenaam zijn indien ik HEd. namens mevrouw Groen een afdruk op haar geboortedag kon aanbieden. Zij is eene achtingswaardige vrouw. De processen, die zij vroeger met haren echtgenoot gevoerd heeft, spreken van „dweepzucht", en dergelijke zaken. Haar man had haar gaarne krankzinnig verklaard gezien. Hij heeft ten huwelijk slechts schulden aangebragt. Toen het huwelijk gesloten zou worden, maakte hij haar wijs dat de acte van huwelijksvoorwaarde eerst na het huwelijk kon worden opgemaakt. Toen het huwelijk voltrokken was, zeide hij dat hij zich vergist had. Ik kan daarover niet meer schrijven; zij heeft, als ieder, hare gebreken; maar het zijn gebreken van iemand, die van hare jeugd af eene voorbeeldige Christin was, maar zich meer schaarde bij arme, dan bij aanzienlijke menschen.

Ik eindig eenigzins in haast, maar met hoogachting en heilbede, en ben steeds

Uw lief h. Br. in Christus.

XLVII.

Amsterdam, 10 December 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Het berigt omtrent het Seminarie, in de Nederlander werkt goed door[1]).

[1]) Door Wormser gesteld. De Nederlander, No. 136. «Wij vernemen van eene welonderrigte zijde, dat bij de Afgescheidenen het voornemen bestaat tot het op-

Sommige zeggen dat wij de Dordsche leerregels niet willen.

Anderen dat de hh. Groen en Mackay in 's Hage, de oprigting van de School zullen beletten uit staatkundige oogmerken!!

Weder anderen, dat wij ondersteund worden door de Amsterdamsche predikanten Kortenhoef-Smith, Mackay en Bruinier!

Broeders uit den aanzienlijken stand verwachten tegenkanting van de Hervormde Synode.

Alle omstandigheden zamen doen mij blijde zijn dat wij het gebouw eerst met Mei in handen krijgen; dat wij dan nog moeten timmeren, en dus tijd hebben gemoederen en zaken voor te bereiden.

Mijn naaste vrienden zijn het met mij omtrent de beginselen, die op nevensgaand papier geschreven staan, eens.

Om geen verwarring te veroorzaken hebben zij mij de vrije hand gelaten om te publiceren wat en zoo als ik het goed vind. Zij zullen niet schrijven.

Eerlang moeten er onder de afgescheidenen vergaderingen plaats hebben, met oogmerk om al de verschillen op te heffen. Brummelkamp heeft de met hem vereenigde provinciën en gemeenten aangeschreven tegen 7 Januarij.

Ter voorbereiding van de gemoederen, en ook om de grond-

---

rigten eener Theologische School, aan welke de leeraars Brummelkamp en van Houten en nog twee andere geleerden zullen werkzaam zijn. Tot dit oogmerk hebben eenigen hunner zich dezer dagen vereenigd tot een zedelijk ligchaam, onder den naam van het Christelijk Gereformeerde Seminarie, gevestigd te Amsterdam, en bereids in die stad een gebouw aangekocht.

«Dit plan schijnt in verband te staan met eene poging, om de afscheiding terug te brengen tot haar oorspronkelijk standpunt, als scheiding, niet van de Hervormde Kerk, maar van de in 1816 ingevoerde Kerkelijke organisatie. Men wenscht alzoo, gelijk in Schotland de vrije Schotsche Kerk, aan de afscheiding een meer nationaal karakter te geven, en haar van het sectarisch voorkomen, dat zij in de laatste jaren heeft aangenomen, weder te ontdoen. Dientengevolge zou men, als niet gescheiden van de Kerk, maar van het Kerkbestuur, al de leden der Hervormde Kerk, tegen wier belijdenis en wandel geen bepaalde bezwaren bestaan, ook zonder dat zij afscheiden, tot het ontvangen der Bondzegelen voor zich en hunne kinderen toelaten.»

trekken te verkrijgen voor mijn concept-programma, zou ik gaarne het bijgaande opgenomen zien in de Nederlander:

Niet als ingezonden stukken; onder de nieuwstijdingen of anders in ééns, of van tijd tot tijd bij gedeelten. Ik geloof dat het best zal zijn nº. 1 en 2 tegelijk onder elkander, nº. 3 eenige dagen later; de Redactie is aan den vorm van mededeeling of aan de uitdrukkingen niet gebonden.

Indien omtrent de gestelde beginselen door u in ons gemeenschappelijk kerkelijk belang wijziging mogt worden verlangd, zal ik daarover gaarne vóór de plaatsing met u in overleg treden. Al de zaken op de papieren vermeld, zijn door mij met mijne vrienden besproken en door hen goedgekeurd, maar voor het overige meer wenschen van ons, dan regels door de Afgescheidenen aangenomen.

Uwe voorlichting en aanmerkingen bij het leggen der grondslagen zullen mij dus hoogst welkom zijn. Ik wensch met de Hervormde Kerk volkomen éénheid, behalve in het bestuur.

Ik denk er aan om later een artikel over de Afscheiding in verband met deze beginselen, als ingezonden stuk en geteekend een Afgescheidene te zenden, en Ds. van Toorenenbergen particulier uit te noodigen mij voor de Hervormde Kerk te antwoorden, met de teekening een Hervormd predikant. — Het schijnt mij toe dat dergelijke discussie nuttig kan zijn, en ook aanleiding kan geven tot vermeerderend debiet van de Nederlander bij kerkelijke personen.

De heer v. W. maakt het mij gemakkelijk, nu ik met andere zaken nog al bezigheid heb. Zijn laatste artikel vooral bevat veel goeds; schoon ik niet zonder vrees ben dat hij tracht onder onze handen weg te komen; en de gezindheidsschool goedkeurt, om te eindigen als lofredenaar van het gemengd Christelijk onderwijs. Doch het kan zijn dat mijn vrees ongegrond is.

Met de meeste hoogachting en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Christus.

[1]) XLVIII.

Amsterdam, 11 December 1850.

Mevrouw en veelgeachte Zuster in den Heer! Mijne vrouw en ik zeggen UEd. hartelijk dank voor het gezonden portret, dat wij, zoo de Heer wil, Zaturdag zelve namens u aan mevr. Zeelt hopen te overhandigen. Van uw vriendelijk aanbod maak ik gaarne en met dankbaarheid gebruik; een exemplaar voor den heer J. W. Luuring, een mijner beste vrienden in Amsterdam, en een voor mijn broeder H. Wormser, ouderling in Overijssel, zouden mij zeer verblijden. Beiden zijn getrouwe discipelen van den heer Groen, door ijverige bestudering van zijne werken.

Het was ons zeer aangenaam, mevrouw! uit uw schrijven te vernemen hoe uw hart zich in den Heer en in zijne trouw en waarheid versterkt bij den strijd dien de heer Groen en zijne vrienden te strijden hebben. Ik geloof niet dat in vele jaren de gebeden van Gods volk zoo algemeen en zoo hartelijk zijn opgezonden, als thans voor onze drie broeders, die in de Kamer zitting hebben.

De Nederlander gaat mij zeer ter harte; het doet mij altoos leed dat ik niet meerdere bekwaamheid en talenten bezit om den heer Groen, ook in dezen arbeid vooral, te kunnen ondersteunen, en dat ik mij bijna uitsluitend tot de Kerk en de School moet bepalen.

Het heeft mij veel genoegen gedaan dat de Nederlander de verklaring van Ds. Van Velzen reeds heden heeft overgenomen [2]). Discussie met hem acht ik thans nog niet doeltreffend. Ik

[1]) Aan mijne Echtgenoote.

[2]) «Tot inlichting van de belangstellenden verklaren wij, dat wij geheel vreemd zijn aan het voornemen tot oprigting der Theologische school, waarvan in het Handelsblad en in de Amsterdamsche Courant van den 6en dezer melding gemaakt wordt. Tevens verklaren wij, naar aanleiding van hetgeen verder bij dat berigt in laatstgenoemde Couraut, overgenomen uit de Nederlander, voorkomt, dat de afscheiding onder ons niet van haar oorspronkelijk standpunt is afgegaan, en dus ook niet van een aangenomen sectarisch voorkomen behoeft ontdaan te wor-

wensch eerst onze beginselen geheel bekend te maken, en daardoor de mogelijkheid van toenadering tusschen Afgescheidenen en Hervormden te doen zien. De verklaring van Ds. van Velzen werkt in zijne gemeente reeds tegen hem.

De acte van afscheiding waarop van Velzen zich beroept, is in haar geheel opgenomen in het allereerste nommer van de Reformatie blz. 28, bij een stuk, dat nog door den heer van Hall [1]) geschreven is. Door beiden wordt ons standpunt, misschien niet de consequentie, bevestigd.

Gelief de groete in den Heer te ontvangen van mijne lieve vrouw, en mij steeds met hoogachting en heilbede te gelooven,

UEGeb. dwDr. en Br. in Christus.

---

den. De acte, die van het begin der scheiding af, door iedereen, bij de aansluiting aan de gemeente, onderteekend is geworden, is zelfs letterlijk onveranderd gebleven. Zoolang wij echter in gemoede deze afscheiding voorstaan, worden geene personen, buiten de gemeente, tot de bondzegels onder ons toegelaten. Wij wenschen zeer alle vereeniging te bevorderen, die met waarheid en goede trouw overeengebragt kan worden. Gaarne nemen wij een ieder aan, die zich in opregtheid bij de gemeente voegt. Maar wij wenschen anderen niet behulpzaam te zijn in tegenstrijdige handelingen. Wij leenen de hand niet aan eene vermenging van kerkgenootschappen, noch aan de dadelijke verwerping van kerkbesturen, van welke men zich niet begeert te scheiden. Een ieder behoort overeenkomstig zijn geweten de godsdienst te kunnen uitoefenen. Doch, om niet meer te zeggen, zoo zeer wij dit beginsel voorstaan, zoo afkeerig zijn wij om verwarring, wanorde, of willekeur te bevorderen.

«De Kerkeraad der Christelijk Afgescheiden Gemeente
te Amsterdam, den 9 December 1850:
S. VAN VELZEN, v. D. M. Praeses.
A. MULDER, Scriba.»

[1]) Mr. A. M. C. v. Hall. — Brieven v. Da Costa. I. p. 46.

[1]) XLIX.

Amsterdam, 16 December 1850.

Mevrouw en veel geachte Zuster in den Heer! Bij de menigvuldigheid der zaken, waarin ik mij in deze oogenblikken gewikkeld zie, kan ik niet dan kort en afgebroken schrijven.

Wij deelen zeer in den arbeid en moeite van den heer Groen. Niemands arbeid welligt wordt in ons land zóó gewaardeerd als de zijne; voor niemand wordt zooveel tot den Heere gebeden als voor hem. Het zaad is en wordt rijkelijk door hem gestrooid, en de felle tegenstand van sommigen bewijst dat dit niet te vergeefs geschiedt. De zaak, door ZEd. voorgestaan, gaat merkelijk vooruit, al is het ook niet bij hen, bij wie wij het zouden wenschen en verwachten.

Mijn antwoord op uw aanbod tot toezending van de schriften over den heer Groen is tweeledig:

1°. Ik heb van den Heer eenige middelen ontvangen om zijne zaak te bevorderen. Daardoor ben ik staat mijne vrienden en bekenden de schriften van den heer Groen enz. te doen lezen, — Ik ben zeer afkeerig van den arbeid en lasten alleen op anderen te laten drukken, en in dien zin zeg ik: „Zend mij niets: ik zal mij wel redden".

2°. Ik heb onder mijne vrienden kantoorbedienden, boekhouders, winkeliers, werkbazen; deze zijn, om het zoo eens te noemen, mijne zendelingen; — knappe, vaste menschen, die door hunne gesprekken met patroons en anderen veel goeds doen, maar van hun schraal inkomen niets kunnen afzonderen om boeken te koopen; zij hangen veelal af van hetgeen ik hun in handen geef. Daarom zeg ik: „Zend mij, s. v. p. alles wat door u niet dadelijk geplaatst kan worden en ongebruikt zou blijven; bij mij brengt het binnen een paar dagen vruchten voort onder de middelstanden". Toen ik nog wei-

[1]) Aan mijne Echtgenoote.

nig bezat, heb ik reeds gestudeerd in de schriften van den heer Groen, die het eigendom waren van den heer Floris van Hall [1]). Zoo stel ik er thans anderen toe in de gelegenheid, en de heer Groen leert, wordt gelezen, sticht nut, dáár waar ZEd. het welligt zelf niet zou vermoeden; de vruchten worden eerst later gezien. Ik zelf was reeds ten volle discipel van den heer Groen, vóór dat ZEd. misschien wist dat ik bestond.

Er is veel beweging, maar de zaken behoeven tijd om te rijpen.

Het is u bekend dat er in Amsterdam eene Vereeniging bestaat tot verbreiding van de Christelijke waarheid. Zij bestaat uit ongeveer 300 leden, met brei- en Zondagscholen, en bibliotheek.

Ik heb de werkzaamheden van die vereeniging steeds geprezen, maar haarzelve, als niet-kerkelijk, tegengestaan en bestreden.

Dit was op den duur pijnlijk; — reeds sprak men van het aannemen van het Gereformeerd standpunt, en het programma van het Tijdschrift de Vereeniging schijnt een heilzame schok gegeven te hebben. Ten minste ik ben heden uitgenoodigd om in den loop dezer week met Bestuurders dier vereeniging eene conferentie te hebben, ten einde eene verandering in de Statuten voor te bereiden, zoodat men de Gereformeerde Belijdenis als grondslag aanneemt.

Indien dit gebeurt, denk ik met al mijne vrienden tot die Vereeniging over te gaan.

Veertig kloeke mannen van die Vereeniging hebben zich dezer dagen verbonden om als zendelingen gratis armen te bezoeken, die in onwetendheid voortleven.

Exemplaren van het Regt der Hervormde Gezindheid, van de Maatregelen tegen de Afgescheidenen; van adressen aan Synode en Gemeente (zoo ze bij u ongebruikt voorhanden zijn) zou ik aan deze mannen gaarne in handen geven.

Ds. Heldring heeft mij heden geschreven, en mijn oordeel gevraagd over den verderen gang van de Vereeniging. Dit is

---

[1]) Bij wien Wormser vroeger werkzaam was.

het eerste berigt dat ik van hem ontvang, nadat ik hem het programma zond.

De maand is te ver gevorderd dan dat ik een hoofdartikel, namens de Redactie, kan gereed krijgen.

Höveker is mij komen raadplegen; wij zullen thans een stuk van Ds. Molenaar (alleen om den Gereformeerden naam dien hij heeft) aan het hoofd plaatsen. Ook komt in het Januarij-nommer een recensie voor van Ds. Barger. Was ik vroeger geraadpleegd, ik zou getracht hebben het nommer behoorlijk in te rigten. Thans moest ik afwachten wat men zou doen; ik mogt mij niet opdringen.

Voortaan zal Ds. Barger meer in de Vereeniging werken.

Ik ben met Höveker afgesproken, dat Ds. T. zal worden uitgenoodigd tegen honorarium geregeld een hoofdartikel te leveren, zonder dat zijne teekening er onder komt.

De Handwijzer blijft onkerkelijk; ik ben met Höveker en Looman in onderhandeling over een nieuw weekblad.

Ik verzoek UEd. de goedheid te hebben den heer Groen te zeggen dat ik de artikelen van den heer v. W. thans als gesloten beschouw, en er op bedacht ben hem te antwoorden met bedaarden spoed.

Van Brummelkamp heb ik nog geen nader berigt. Het zal mij aangenaam zijn indien de Nederlander, in het belang der Hervormde Kerk op het gedrukt berigt wegens den aankoop van het gebouw, voortredeneert. Ik zelf moet nog stil zitten; doch zal Brummelkamp schrijven.

Indien Kemink in de Vereeniging op meerder deelneming aandringt, denk ik mij met hem, tengevolge daarvan, in aanraking te brengen, en middelen voor te stellen om het debiet van Nederlander te bevorderen.

Ik zal de vrijheid nemen mijne brieven voortaan, volgens uw verlangen, niet te frankeeren, maar verzoek den heer Groen ook zoo te doen. Ik mag de lasten niet alleen door andere geloovigen doen dragen.

Mijne vrouw verzoekt hare groete aan UEd. Gelief de goedheid te hebben ook den heer Groen van ons te groeten in den Heer.

Wij bevelen u beiden in Gods genade. Hij zij voortdurend uwe sterkte, licht en vertroosting, en doe ons alleen vrede en blijdschap smaken te midden van velerlei moeite en kommer.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn

Mevrouw!

UEdgeb. dw. Dr. en Br. in Christus.

L.

Amsterdam, 25 December 1850.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u een klein opstel voor de Nederlander te doen toekomen.

De inhoud beteekent niet veel. Het stuk moet beschouwd worden als een inleiding tot mijn antwoord aan den heer v. W; een opruiming, een terzijdestelling van bijzaken, om tot het hoofdonderwerp te komen.

Aan het antwoord zelf ben ik bezig; inmiddels kan de heer v. W. zien dat ik de zaak niet wil laten rusten.

Van de Redactie heb ik alleen gesproken, om de lezers te herinneren, dat de Nederlander niet tweederlei gevoelen heeft; — aan den heer v. W. heb ik herinnerd, dat hij eenigzins te uitvoerig was.

De regels in nº. 152 over het Seminarie las ik met groot genoegen. Zij kunnen zeer tot opheldering en rijpwording van de zaak strekken [1]).

Het is vreemd dat mijne Afgescheiden vrienden buiten Amster-

---

[1]) «Wij hebben de oprigting van het Christelijk Gereformeerde Seminarie gevestigd te Amsterdam, beschouwd als „van groot belang voor het regt en de toekomst der Hervormde Gezindheid.

Vooral omdat in het berigt zelf het bewijs lag eener wenschelijke toenadering van hen die, in of buiten het Kerkgenootschap, aan de eigenaardigheid van het kerkgeloof getrouw zijn.

Het was te voorzien dat dit berigt tegenspraak ontmoeten zou bij die rigting onder de Afgescheidenen, welke de afscheiding als schibboleth en het strij-

dam nog zoo weinig van de zaak begrijpen, ofschoon die dikwijls het onderwerp van onze gesprekken en briefwisseling was.

Ook mijn vriend Ds. de Moen in Overijssel is door de tegenspraak van Ds. van Velzen verschrikt. Hij heeft mij uitvoerig geschreven en uitvoerig antwoord ontvangen.

Men begrijpt maar niet dat de Afscheiding, gelijk ik vroeger schreef, is in een fuik geloopen.

De omstandigheden des tijds zijn intusschen hoogst belangrijk, en mijne verwachting neemt toe dat de Heer uit alles heil en verlevendiging voor de Hervormde Kerk zal doen ontstaan.

Ik had deze week weder een belangrijk gesprek met den heer da Costa. Hij is vol moed ten aanzien van het Seminarie, en niet vreemd van de gedachte om van het gebouw gebruik te maken om ook voor het volk op vastgestelde tijden de Schrift te verklaren. Dit kan uitnemend werken, zoodra Hervormden en Afgescheidenen zich weder als ééne gezindheid erkennen.

Ds. Bruinier heeft laatstleden rustdag in den openbaren godsdienst krachtig gebeden voor die volksvertegenwoordigers, die in de Staten-Generaal de regten en belangen van de Kerk zoo getrouw mogelijk voorstaan, en daarbij zooveel tegenstand en miskenning ondervinden.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Christus.

De heeren Hooft-Graafland en van Eelden hebben mij beloofd van tijd tot tijd in de Nederlander te zullen schrijven.

---

den voor de leer, wanneer dit in het Kerkgenootschap geschiedt, als pligtverzaking beschouwt.

Verdere gedachtenwisseling zal, hopen wij, twee punten in het licht stellen, waarvan de wederzijdsche erkenning, ter zamenwerking, op verschillend terrein, uit één beginsel en naar één doel, vereischt wordt.

a. De Afgescheidenen, die de historische eigenaardigheid der Kerk ten grondslage van kerkgemeenschap hebben gesteld, zijn geene sectarissen, maar leden der Hervormde Gezindheid.

b. De leden der Hervormde Gezindheid door wie, in het Kerkgenootschap, voor die eigenaardigheid strijd gevoerd wordt, zijn niet ontrouw.»

1851.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Broeder! Met groote belangstelling las ik uw antwoord aan v. W. — Hiernevens ter lectuur een brief uit Friesland; onder anderen om hetgeen daarin voorkomt over een toevoegsel aan de Nederlander; ook dit bevestigt mij in de gedachte dat een populair weekblad, waarover gij mij onlangs schreeft, met de Nederlander homogeen, zeer wenschelijk wezen zou. Ik ondervind maar al te zeer de juistheid uwer aanmerkingen dat het leveren der politieke artikels eigenlijk voor één persoon veel te zwaar is, en tevens ben ik overtuigd dat het deelen der taak met anderen, bij de onmisbaarheid van gedurig overleg, verschil in nuances enz., het werk nog vermeerderen zou. Men heeft hier, over 't algemeen, niet het minste begrip van hetgeen ook door u zoo levendig gevoeld wordt, de omvang en moeilijkheid van dusdanigen arbeid.

Met groote inspanning tracht ik te voldoen aan den eisch der rigting waarin ik de courant schrijf; maar bij velen, van wie ik meer belangstelling zou hebben verwacht, vind ik bijkans enkel den wensch dat de Nederlander, politieke Courant en Volksblad, en alles te gelijk, mogt zijn [1]). Het is mij onmogelijk iets meer

[1]) De Nederlander is, naar den wensch der Redactie althans, eene politieke Courant... Zij kan niet Volksblad te gelijk zijn. (De Nederl. van 12 Nov.)

op mij te nemen; maar, indien gij kans ziet om iets van dien aard tot stand te brengen, dan zou ik dit, in de tegenwoordige omstandigheden, van zeer groot belang achten. Het is hier ook wel „de arbeiders zijn weinige." Des te meer waardeer ik uwe mij, vooral ook in den laatsten tijd, zoo dikwijls gebleken hulp. Bij den aanvang van het jaar zij u van ons op het hartelijkst toegewenscht, Gods zegen voor uw persoon en huis, en werk.

's Hage 3 Januarij 1851.

Uw vr. en br.

Aan J. A. Wormser.

's Hage 5 Januarij 1851.

Veelgeachte Broeder! Ik dank u weder voor het 3e Art. aan van Woelderen. Ik ben overtuigd dat deze gedachtenwisseling ons eenige schreden verder op de moeilijke baan der voorbereiding van de wet gebragt heeft. De brief van Ds. B. gaat hierbij terug. Het verheugt mij dat hij toch een weinig moed heeft gevat. Ik heb nr. 1 en 2 onmiddelijk naar Utrecht gezonden. Mij dunkt dat er ook in nr. 3 niets is waartegen hij bezwaar hebben kan; maar ten overvloede zend ik het u nog hier ter nadere inzage. — Nog moet ik u lastig vallen met de nevensgaande missive van den heer Ruys, die ik niet gaarne beantwoorden zou zonder uw praeadvies. Met beider hartelijke groet.

—

** De drie artikelen Openbare Gezindheidsscholen vindt men in de Nederlander van 2, 4 en 9 Januarij.

I. De Nederlander van 4 Januarij.

In het verschil is ook overeenstemming openbaar.

«In het algemeen is de heer v. W. van de openbare gezindheidsschoo niet afkeerig. Hij wenscht haar ingevoerd te zien „naar gelang der omstandigheden:" Wij, waar hare invoering geen „onoverkomelijk bezwaar ontmoet".

Waar de omstandigheden niet gunstig zijn, wordt door ons het behouden van „het louter burger-maatschappelijk onderrigt," — door den Heer v. W. „de gemengde Christelijke School" voorgesteld.

Daar in de steden tegen de invoering van gezindheidsscholen gewoonlijk geen onoverkomelijk bezwaar zal worden aangetroffen, is door mij ten aanzien van kleinere plaatsen voorgesteld, dat tot de oprigting van gezindheidsscholen zou worden overgegaan „naarmate de verschillende plaatselijke Kerkbesturen zich deswege onderling en met de gemeentebesturen, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, volgens vaste regelen, zullen verstaan;" terwijl de heer v. W. daarentegen de beslissing tusschen de gemengde School en de Gezindheidsschool overal wenscht overgelaten te zien aan „de vrije keus der (burgerlijke) gemeente."

Het schijnt dat de heer v. W. onder het schrijven een voorgevoel heeft gehad omtrent den uitslag van die «vrije keus der gemeente.» Bijna uitsluitend heeft hij zijne aandacht gewijd aan de inrigting van de gemengde School, gelijk hij zich die als eene Christelijke School voorstelt; terwijl hij daarentegen bij de verdere ontwikkeling zijner denkbeelden de gezindheidsschool bijna geheel heeft uit het oog verloren.

Ik vrees, dat bij de aanneming van het stelsel van mijne geachte wederpartij, deze neiging, die in verband staat met de tegenwoordige onverschilligheid omtrent verkregen regten in het algemeen, en omtrent de zelfstandigheid der kerk in het bijzonder, zich bijkans overal zou openbaren, en dat de gezindheidsschool, ofschoon door velen begeerd, overal zou worden afgestemd en nergens zou worden ingevoerd.

Dit zou te erger zijn, omdat de heer v. W. zich als gemengde Christelijke School niet slechts een ideaal heeft voorgesteld, dat zóó nooit en nergens zou worden verwezenlijkt; maar dat, bovendien, zoo het te verwezenlijken ware, nog verwerpelijk zou zijn.

De opstellen van den heer v. W., ofschoon zij het opschrift dragen van Openbare Gezindheidsscholen, bevatten inderdaad eene aanprijzing van de gemengde school; en daarom zal de laatste, door welke de aanspraak der eersten op invoering en handhaving wordt in de schaduw gesteld, meer bepaald het onderwerp van onze discussie behooren uit te maken.

II. De Nederlander van 9 Jan.

„Kunnen en mogen de gemengde scholen volgens de Grondwet christelijk zijn?"

Nadat de schrijver aan de Israeliten reeds afzonderlijke scholen heeft toegekend, verklaart hij nog en teregt: „Het moeijelijkste van het vraagstuk is, hoe de gemengde school te gelijk godsdienstig en onergerlijk voor Protestanten en Roomschen te maken?"

Wanneer de heer v. W. zoo ver gevorderd is, dat hij zegt: „Ik geloof — dat wij zoodanige school reeds eene christelijke zullen mogen heeten; „laat hij er onmiddelijk op volgen: „maar voldoend lager onderwijs wordt er dan nog niet gegeven,"

Maar, waarom dan toch niet, daar zijne gemengde school thans het toppunt van volmaaktheid heeft bereikt, waarvoor zij vatbaar is?

De schrijver zelf zal het ons zeggen: „want de geschiedenis van het Nieuwe Verbond, noch die van het Vaderland, worden er onderwezen, en het Protestantsche kind leert er den Bijbel niet kennen."

Waar en wanneer zal het kind van de gemengde school dan dit onderwijs ontvangen?

Des Zondags op eene gezindheids-school!

„Dit alles," zegt de schrijver, „moet des Zondags geschieden; de gemengde school moet in een naauw verband staan met eene Zondagsschool voor iedere gezindte afzonderlijk, en deze moet aanvullen wat de dagschool te kort schiet, en onder dadelijk beheer en toezigt staan van den eigen herder of opzigter der gemeente."

Het zou mij moeijelijk geweest zijn het onvoldoende der gemengde, en het onmisbare der gezindheidsschool zóó voldingend te betoogen als dit door den schrijver onwillekeurig in deze weinige volzinnen is gedaan.

Wel zegt de schrijver: «Zoo geloof ik te hebben aangetoond, dat de gemengde school christelijk kan zijn met eerbiediging van ieders Godsdienstige begrippen, en zoo dat voldoend onderwijs kan worden gegeven;» maar hierin vergist hij zich, dat hij aan zijne gemengde school toekent wat aan de Zondags-gezindheids-school behoort. Alles wat hij op de Zondagsschool wil onderwezen hebben, strekt tot veroordeeling van zijne gemengde school, omdat het dáár ontbreekt. Hij moest niet bewijzen, dat het mogelijk was dit ontbrekende des Zondags op eene gezindheidsschool te onderwijzen, maar dat de gemengde school, zonder gezindheidsschool, voldoende, is. Anders toch, kan men zelfs eene Joodsche Synagoge wel tot eene Christelijke Kerk maken, wanneer men slechts de hoorders op andere tijden, op andere plaatsen, en door andere personen deugdelijk onderwijs verschaft in alles, wat in de Synagoge ontbreekt om haar een Christelijke kerk te doen zijn.

LI.

Amsterdam, 6 Januarij 1851.

** Over het al dan niet voortzetten van De Nederlander.

Hooggeachte Broeder in den Heer! Ik dank u voor uwe goede wenschen, en voor de mededeeling van den brief van Ds. de Vos.

Over het financieel belang wend ik mij thans tot de heeren Kemink, ten einde u moeite te sparen.

Onze kerkelijke zaken gaan goed. Wel neemt de verwarring hand over hand, vooral ook bij de geloovigen, toe, zoodat het niet te doorzien is hoe uit alles weder orde en eenheid zal ontstaan; maar de Heer regeert. De verwarring zelve is het bewijs dat er leven in de doodsbeenderen komt; de regelmatigheid van dood en graf wordt verstoord. De ziener en de zijnen merken het op.

In dezen toestand geloof ik, dat het voor als nog onmogelijk is een algemeen plan om de zaken te regelen aan te geven.

Maar des te meer noodzakelijk is het, te midden der algemeene verwarring, waarvan ik toeneming verwacht, eenige vaste stellingen in te nemen en te handhaven.

Daaronder reken ik:
het bezit van een dagblad: de Nederlander;
het bezit van het Christelijk Gereformeerd Seminarie.

De Nederlander is goed, is uitnemend. De golven van den tegenstand breken op haar, als op een rots. Ook de wenschen en aanmerkingen van vrienden mogen haar niet uit hare plaats bewegen. In hare inrigting behoort, naar mijne gedachten, niets wezenlijks veranderd te worden. Het lijdt bij mij geen twijfel, of zij zal, door volharding op haar standpunt, een uitgebreid debiet erlangen, en tot veel zegen zijn, ook in de ontwarring der kerkelijke aangelegenheden. Door te willen haar alles te doen zijn, zou zij ons als vaste stelling ontvallen.

Echter ik houd het voor bijna onmogelijk dat de redacteur zijne taak, zoo als die nu is, op den duur volbrenge. Evenzeer ben ik overtuigd dat zamenwerking met anderen de werkzaamheden vermeerdert. In het algemeen ben ik geen voorstander van het: „Wees u zelven genadig." Er kunnen echter omstandigheden bestaan, waarin dit noodig is, en die zijn, naar ik meen, hier aanwezig. Ook van onze krachten zijn wij slechts rentmeesters, en ik wenschte dat ik zelf dit beter in het oog gehouden had. Wij behooren onze krachten zoo aan te wenden, dat het fonds zelve niet worde uitgeput; dat wij werkzaam kunnen blijven. Uit dit oogpunt en in onze omstandigheden, neem ik de vrijheid u in

ernstige overweging te geven den arbeid der redactie, voor zooveel het schrijven betreft, tot op een derde, altans tot op de helft te verminderen. Ik neem de Nederlander van heden, no. 160 tot voorbeeld. Zij bevat, behalve de Nieuwstijdingen, bijna acht kolommen arbeids van de redactie en van anderen. De vraag is niet, wat ons als lezers aangenaam is; maar of de redacteur dit volhouden kan en moet. Op beiden zeg ik neen. Dagelijks, zesmaal in eene week, ruim driehonderd maal in een jaar, het genot van zeer vaste spijs hebbende, behoeft voor ons publiek de tafel niet altoos overladen te zijn met keur van geregten. Daarom ben ik van oordeel dat de redacteur in deze eenige zeemanschap moet gebruiken. Een of twee kolommen van de redactie is genoeg; — vooral in een nummer waarin een ingezonden stuk van eenig belang voorkomt. Ik druk er zeer op dat dan toch dagelijks onderwijs in de goede beginselen ontvangen zal worden.

Ds Scholte was alleen redacteur van de Reformatie. Sommige maanden had hij veel opgewektheid en schreef hij veel; en hoe ik hem ook aanraadde iets tot de volgende maand te bewaren, het hielp niet; het moest alles gedrukt worden; en de volgende maand, bij minder tijd, minder lust, minder kracht, waren wij zeer verlegen om het nommer vol te krijgen.

Ik heb het Handelsblad zien op touw zetten; ik heb de Noordstar zien schrijven; aan de Reformatie heb ik veel mede gearbeid; eenigzins kan ik dus beoordeelen hoeveel meer inspanning de Nederlander vereischt. Dit doet mij de vrijheid nemen u het vorenstaande in overweging te geven.

Het Christelijk Gereformeerd Seminarie, waarvan het gerucht reeds goede diensten bewijst, is of zal, hoop ik, worden onze tweede vaste stelling. Het was mij aangenaam uit den bijgaanden brief van Ds. de Vos te zien, dat hij zoo goed begrijpt dat gescheidene en niet-gescheidene Gereformeerden één zijn. Dit beginsel moet doordringen, opdat gescheidenen en niet-gescheidenen vereenigd worden tot ééne nationale kracht, die overal, ook op den Staat, haar invloed doet gevoelen.

Daarom wensch ik dat het Seminarie zich langzaam, maar met vastheid en statigheid verheffe, en een steunpunt worde tot oprigting en vereeniging van allen die de Gereformeerde kerk liefhebben.

Mij dunkt, ik zie hoe dat Seminarie te midden der toenemende verwarring zijn en werken moet, om als een vuurtoren op een rots te staan. Maar mijn maatschappelijke positie is te gering om den noodigen invloed uit te oefenen, en de vrienden in de vereischte rigting te houden. Uw zedelijken invloed en dien van nog iemand uit uwen stand acht ik volstrekt onontbeerlijk om het Seminarie te verheffen tot een vast punt voor de Gereformeerde gezindheid.

Andere vaste stellingen weet ik niet, dat wij voor als nog hebben.

Daarom geloof ik, dat zich onze beste krachten vooreerst tot de Nederlander en het Seminarie behooren te bepalen; — dat wij omtrent andere inrigtingen en periodieke geschriften welwillend kunnen zijn, maar, bij de erkentenis dat die niet tegen, mede is, ook de waarheid telkens moeten doen gevoelen dat die niet meê is (met de Kerk) tegen is; om de vrienden zóó te nopen hunne valsche positie te verlaten.

Wat het Tijdschrift De Vereeniging wil worden moet thans door ons worden afgewacht. De heer Teding van Berkhout, die mij in de afgeloopen week een bezoek bragt, scheen niet ongenegen de redactie van het eerste gedeelte op zich te nemen. Hij zou met Höveker spreken; maar Ds. Heldring is nog al wantrouwend en duldt niet gemakkelijk zelfstandige personen naast zich.

Ik vroeg den heer Teding van Berkhout of hij genegen was met mij een Volks-weekblad te schrijven. Hij sloeg dit af, en zeide dien toon niet te kunnen vatten.

Eenige weken geleden vroeg Höveker mij voor zich en den heer Looman belet, om over de uitgave van zulk een blad, en om met nog anderen over het aannemen der Formulieren door de Vereeniging tot Bevordering der Christelijke waarheid [1]) te spreken.

[1]) Vereeniging ter verbreiding der Waarheid.

Ik was dadelijk bereid, en stelde alle avonden open. Eenige dagen later ontving ik, op mijne aanvrage berigt dat men de conferentie om het Kersfeest en het nieuwe jaar eenigen tijd wenschte uit te stellen. Sedert heb ik niets vernomen.

Een afzonderlijk, maar met de Nederlander homogeen, volksblad is eene volstrekte behoefte; doch het alleen te schrijven is mij geheel onmogelijk. Ik behoef u mijne werkzaamheden niet op te noemen. Wij moeten, bereidvaardig tot medewerking, die zaak aan den Heer overlaten. De Kerk is zijn eigendom; Hij zorgt voor haar, en zal dit te zijnen tijd betoonen. Indien men niet vooruit wil, zal het over eenigen tijd welligt niet kwaad zijn n de Nederlander Christelijke boekverkoopers en schrijvers op deze behoefte onbewimpeld en met nadruk opmerkzaam te maken. Wélligt zal een inmengsel van eigen belang het gebrek aan Christelijke veerkracht aanvullen.

Onder het schrijven ontving ik uw geëerde van den 5en. Het berigt voor de Nederlander kan, dunkt mij, geplaatst worden [1]).

De zaak van Kampen is mij volledig bekend. Er bestaat daar eene lieve, maar hoogst bekrompen gemeente. Zij behoort bij eene derde fractie van de Afscheiding, zoo als die te Amsterdam onder Kloppenburg. Zij heeft regt, in zooverre zij nooit vrijheid en erkenning heeft willen vragen. Zij heeft onregt, omdat men zich op zeer onregelmatige wijze van leeraars heeft voorzien, en allen die gezond Gereformeerd stonden gewelddadig heeft verdreven. Die rigting kan, naar mijne gedachten, niet aangemoedigd worden. Welligt is het gedeelte, waarvoor de heer Ruys zich interesseert, door de gebeurtenissen eenigzins wijzer geworden. Mijn raad aan u zou zijn, niet diep de zaak in te treden; den heer Ruys hoofdzakelijk naar Ds. Brummelkamp te verwijzen, ten einde, terwijl men de zaak in provisioneelen toestand houdt, tot geregelde bediening van het Woord en de Bondzegelen te geraken. De heer Ruys zou kunnen gewezen worden op het Seminarie en de berigten in de Nederlander; op de pogingen om de Afscheiding in ver-

[1]) Zie de Nederlander van 9 Jan. — Nieuwstijdingen over het Seminarie.

band met Historie en Hervorm de kerk te organiseeren. De gemeente te Kampen is, als Gereformeerde kerk onder 't Kruis, zeker niet erkend, en het gebouw staat dus zeker niet op haar naam. Zoo zij volstrekt een naam moet hebben, zal het best zijn die van Christelijke Gereformeerde Gemeente te Kampen. Zij staat dan in verband met het Seminarie, en ik wensch dien naam weder te doen aannemen. Zoolang men geen erkenning vraagt en geen vaste goederen bezit, is in het aannemen van dien naam geen bezwaar. Ik geloof dat men verstandig doet met de school te wachten. — Mijne vrouw voegt hare groet en zegenbede voor mevrouw Groen en u bij de mijne.

Uw liefh. br. in Chr.

*** In de Nederlander van 11 Jan. schrijft Wormser: «De oprigters van het Christelijk Gereformeerd Seminarie gevestigd te Amsterdam, hebben verklaard, dat zij bevorderlijk willen zijn aan de belangen van de Gereformeerde gezindheid «in haar geheelen omvang.» Omtrent den zin van deze woorden wordt ons gemeld, dat men in de eerste en voornaamste plaats zou bedoelen, de bestaande afgescheiden gemeenten van wetenschappelijk gevormde leeraars te voorzien; maar dat men overigens, wel verre van omtrent de Hervormde Kerk vijandig gezind te zijn, niet zoo zeer en in ieder geval het afscheiden, als wel het algemeen verkondigen der waarheid overeenkomstig de Gereformeerde Kerkleer, ook in den boezem van de Nederlandsche Hervormde Kerk zelve zou verlangen te bevorderen. In verband daarmede zou men wenschen, dat de afgescheiden leeraars en de getrouwe predikanten in de Hervormde Kerk niet wierden gerekend tegenover maar naast elkander te staan, en dat zij elkander als ambts-broeders van dezelfde gezindheid mogen beschouwen. Maar daarentegen zou men tevens het voornemen hebben, om, door zamenwerking met niet-gescheidene vrienden, overal waar Hervormde leeraars, ten gevolge of door misbruik van het verbindingsformulier, de Gereformeerde kerkleer verzwijgen of bestrijden, de gelegenheid tot het behoorlijk houden van openbare godsdienstoefening en het ontvangen der Bondzegelen te verschaffen.»

Aan J. A. Wormser.

10 Januarij 1851.

Veelgeachte Vriend! Slechts een enkel woord om u te

danken voor uwe letteren, ook voor uw goeden raad omtrent de Nederlander. Ik voel er de juistheid van; ik mag mij niet te veel vergen, en toch is het, als wanneer men zich te midden van een strijd bevindt. De polemiek, van zoodanige Courant onafscheidelijk, vergunt niet met naauwgezetheid te berekenen of men nog kracht genoeg heeft. De vijand is daar, en verdediging of aanval is pligt. De menigvuldigheid der belangrijke onderwerpen die aan de orde van den dag zijn, deed mij somtijds bejammeren dat ik in de beschikbare ruimte zoo beperkt was. En toch is al hetgeen gij zegt, en hetgeen ik u schreef, behartigenswaard. Ik gevoel dat de Courant te veel een individueel werk is. Aanvankelijk geloof ik best te doen met stillekens voort te gaan, naarmate mij gelegenheid en krachten worden verleend; doch tevens inzonderheid ook met u te overleggen, of er middelen te vinden zijn, waardoor, als het wezen moest, de Nederlander, ook zonder mijne medewerking, een tijdlang in denzelfden gang en geest zou kunnen voortgaan. De speciale belangrijkheid moest niet enkel in de politieke artikels bestaan. Veel zouden wij gewonnen hebben, indien de redactie der nieuwstijdingen, naar onze beginsels, eenigermate met die fiksheid plaats kon hebben waardoor de Haarlemsche Courant zich onderscheidt. Maar, wanneer ik aan de abonnenten en advertentiën van die Courant denk, mag zoodanig uitzigt voor ons onder de luchtkasteelen worden geteld.

Met hartelijke heilbede.

*** In De Nederlander van 22 Januarij verscheen een vierde en laatste artikel van Wormser tegen van Woelderen. — Vooral, ook nu, tegen het denkbeeld eener gemengde niet-godsdienstlooze school voor Protestanten en Roomschen met de Zondagschool als appendix.

Het moeijelijkste van het vraagstuk, heeft de heer v. W. teregt gezegd, is, hoe de gemengde school tegelijk godsdienstig en onergerlijk voor Protestanten en Roomschen te maken.

Bovendien behoort er gewaakt te worden tegen de voortplanting, (door middel van de school) van pantheistische, socialistische, communistische en andere dwaalbegrippen, wier verbreiding Maatschappij, Staat en Kerk in hunne grondvesten aantasten zou.

Tot afweering van deze bezwaren en gevaren, omtrent wier bestaan het uitnemend betoog van den schrijver eene herlezing overwaardig is, doch die allen door de invoering van gezindheidsscholen zouden wegvallen, stelt mijn geachte weêrpartij voor:

«dat de fundamentele beginselen bepaald worden, waarvan niet mag afgeweken worden;

dat ieder openbaar schoolonderwijzer eene belofte zal onderteekenen van geene andere leerstellingen op de gemengde school te verkondigen, dan die alle christelijke gezindheden gemeen hebben;

«dat regering en vertegenwoordiging — bij de wet op het onderwijs — eene juiste omschrijving zullen vaststellen der leerstukken, die op de gemengde school moeten beleden worden;»

terwijl hij ten slotte zelfs in het algemeen verklaart dat «de bepaling dier dogmas, naar zijne gedachten, de hoeksteen is, daar het middelbaar en lager onderwijs op moet gebouwd zijn.»

Ik ben niet uitermate bezorgd dat dit voorstel van den heer v. W. zal aangenomen worden. Eene juiste omschrijving door de Regering van de dogma's, die door de Protestanten en de Roomschen, volgens de maatstaf van hun kerkleer, gelijkelijk voldoende en onergerlijk zal worden geacht, schijnt mij toe onmogelijk, en, zoo zij ook mogelijk ware, onwettig te zijn. Eene poging daartoe zou ik anders, in onze tegenwoordige omstandigheden, niet onaardig achten, omdat zij, door het spreken van Regering en Vertegenwoordiging, eene schoone aanleiding zou geven om onzen Nationalen godsdienstigen toestand te peilen.

Ik verwacht echter niet dat het Gouvernement zich op dit glibberig terrein zal wagen, en vooral niet dat het de Tweede Kamer, waar nog onlangs de vrees voor de schimmen der Dordsche Vaderen sommigen verbijsterd deed zijn, in een Synode zal veranderen, om haar, met behulp ook van den Israëliet, eene juiste omschrijving te doen vaststellen van de leerstukken, die alle christelijke gezindheden gemeen hebben, en welke op de gemengde school beleden mogen en moeten worden.

Ik wil den inhoud niet eens onderzoeken van eene Belijdenis, die den hoeksteen zou moeten uitmaken van eene gemengde school, waar, volgens de eigen woorden van den schrijver, «de geschiedenis van het Nieuwe Verbond, noch die van het Vaderland zouden worden onderwezen, en waar het Protestantsche kind den Bijbel niet zou leeren kennen.» De Belijdenis voor zulk eene School zou onmogelijk rijk van inhoud kunnen zijn, en inderdaad wezen de Belijdenis, of gelijk de schrijver vroeger heeft gezegd, de godsdienst van niemand.

De zaak is, dunkt mij, zeer eenvoudig; de moeijelijkheden van het oogenblik zijn

alleen het gevolg van de langdurige miskenning van de Kerk, van hare regten, en van hare diensten aan de Maatschappij en den Staat. Door gemengde scholen zal men die moeijelijkheden niet te boven komen, maar bestendigen.

De regten van de Kerk zijn even zelfstandig als die van den Staat. Verlangt men hare diensten, dan moet men haar regt op de handhaving van hare Belijdenis niet verkrachten, maar eerbiedigen. Het regt op hare Belijdenis is het regt op haar leven.

De Kerk, het is zoo, is gehouden te blijven binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat Maar de Staat is niet bevoegd, de regten van de Kerk te vernietigen, en willekeur te verheffen tot wet en regt. De Kerk ontleent het regt op haar aanwezen niet van de gratie en de vergunning van den Staat. Zij bezit hare regten niet omdat en zoolang de Staat haar die vergunt. Zij is niet in zooverre en tot zoo lange KERK als daaromtrent door de wetten van den Staat niet anders wordt beslist. Integendeel, zij omvat de geheele Natie, den geheelen Staat, in de betrekking van beiden tot God.

Daarom staat onze Regering niet in eene vijandige houding tegenover de Natie, wat hare Kerkelijke betrekking aangaat. De Regering erkent de Natie, zoo als die zich in Kerkgenootschappen, welke zij beschermen moet en wil, openbaart.

De Regering rigt geene scholen op voor zichzelve, maar voor het Volk. Wanneer er dus, volgens de Grondwet, sprake is van voldoend onderwijs; en voldoend onderwijs, ook volgens den schrijver, niet te denken is, zonder godsdienstig onderwijs; en dat godsdienstig onderwijs, weder volgens den schrijver, zijn grond moet vinden in de geloofsbelijdenissen der verschillende Kerkgenootschappen; kan de Regering niet volstaan met het doen van een willekeurige greep in de Belijdenissen der Natie, om die door de meerderheid der Vertegenwoordiging aan de minderheid en aan de Natie te doen opdringen tot wet.

Aan J. A. WORMSER.

*** Voortzetting van het debat over de Gezindheidsschool.

Veelgeachte Vriend! Ik zend u hiernevens ter inzage een brief van v. Woelderen. Het schijnt dat hij den strijd niet opgeeft. Het doet mij veel genoegen, omdat deze strijd ons aanvankelijk tot niet onbelangrijke resultaten geleid heeft. Ik verlang weder iets van u te vernemen: welken loop het nader overleg met Brummelkamp gehad heeft, of gij in de Vereeniging naauwgezetheid

bij de ten uitvoerlegging van het programma te gemoet ziet? Waarschijnlijk komt Heldring binnen korte dagen hier. Misschien was het wel goed dat ik te voren omtrent uwe verhouding tot hem eenigzins nader onderrigt was.

Van ganscher harte als altijd

uw vr. en br.

's Hage, 26 Jan 1851.

LII.

Amsterdam, 29 Januarij 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik heb er geen bezwaar in, dat mijn brief aan den heer Mackay vertrouwelijk worde medegedeeld. Om goed te arbeiden is het noodig dat men het terrein goed kent. Ik geloof inderdaad dat Ds. Hasebroek omtrent de geringe waardeering der formulieren door vele regtzinnige predikanten de waarheid heeft gezegd. Anders komt het mij onbegrijpelijk voor dat de meesten zoo koud en onverschillig zijn. Ik denk mij van alle regtstreeksche medewerking aan het Seminarie te onthouden, zoo het uitsluitend in handen der afgescheidenen komt. Maar in het algemeen belang schijnt het mij te zijn dat de afgescheidenen, hoe bekrompen zij dikwijls ook zijn, voor als nog de gelegenheid hebben met de Hervormde Kerk te concurreeren. De pogingen die tot oprigting van het Seminarie werden aangewend, bragten Hasebroek te Amsterdam; thans spot hij met onzen arbeid. Ik neem hem dit volstrekt niet kwalijk, omdat ik weet hoeveel er noodig is om zich aan de overblijfselen der vrijzinnige begrippen te onttrekken. Maar ik begin het noodig te achten dat onze bevriende predikanten in den arbeid der Afgescheidenen nog een prikkel hebben om meer naar de bereiking van een kerkelijk standpunt uit te zien. Anders verwacht ik van die zijde eene nieuwe, ofschoon gewijzigde reeks van ketterijen.

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

*** Hier volgen de berigten omtrent eene gevaarlijke krankheid.

Merkwaardig. Ter waardeering van hetgeen, in de vuurproef ook van stervens- en scheidensure, Wormser, en voor Wormser zijne echtgenoote geweest is.

Amsterdam, 6 Febr. 1851.

Mevrouw en waarde Zuster in den Heer! Regt verkwikkend waren ons beiden uwe aangename letteren: volgaarne voldoe ik aan uw verlangen, om u iets van mijnen lieven lijder te melden, hoewel zelf nog zoo zwak zijnde dat ik haast niet kan opzitten.

Hij heeft een benaauwden nacht doorgebragt, de kramp op de borst blijft aanhouden, de koorts verlaat hem geen oogenblik, en er komt geen slaap in de oogen, de docter zal genoodzaakt zijn, door bedwelmende middelen, hem te doen slapen; daarbij doodelijk zwak.

Mogt de Heere de middelen zegenen en de gebeden verhooren.

Eenigzins gevoel ik wat de Kerk nog aan hem zou missen, maar wat ik, met mijne vier kinderen, in hem zou verliezen, laat zich beter gevoelen, dan beschrijven; de band is zoo teeder en zoo hartelijk, als zij op aarde maar kan gevoeld worden.

Doch ik mag nog al stil zijn, en zeggen: De Heere regeert; mogt ik maar niet willen regeren en het Lam volgen door bezaaide en onbezaaide wegen. Een groot voorregt: in zulke omstandigheden geen vrees voor dood of eeuwigheid te hebben, en vast te mogen gelooven dat wij geen kunstig verdichte fabelen navolgen.

Heden morgen hebben wij een kort bezoek van Ds. Heldring gehad; er mag anders niemand met den zieke spreken, hij heeft een kort doch hartelijk gebed gedaan, dat ons regt goed was

Gelief de goedheid te hebben den heer Groen namens mijn man te groeten en zijt te zamen den Heere bevolen door uwe liefh. Zuster in onzen Heer.

J. WORMSER geb. VAN DER VEN.

Amsterdam, 7 Februarij 1851.

WelEdele Mevrouw en geliefde Zuster in onzen Heer! Met een bedroefd hart, geef ik u eenig berigt aangaande mijnen lieven lijder. De nacht is benaauwd geweest, met den avond verheffing van koorts, en gedurig ijlen. Thans is hij iets kalmer, en spreekt woorden van gezond verstand niet alleen, maar van gezond geloof, en zegt mij zelf dat de dierbare waarheden hem zoo helder zijn, dat, zoo het hem niet aan krachten ontbrak, hij wel zoo zou kunnen schriftverklaren, zooals hij sedert jaren, Zondags gedaan heeft.

Zaturdag 12 uren. De afgeloopen nacht is niets beter geweest dan de vorige, daar hij nu nog gedurig verwarde taal spreekt. Indien het den Heere behaagde eene spoedige verandering te geven, dan is er hoop; maar ik kan ook wel aan den docter merken dat hij niet lang zulke koortsen kan weerstaan.

Waarde Mevrouw! ik kan niet langer, ik heb tot nog toe geheel alleen mijnen levensgezel opgepast, de twee laatste nachten bij hem gewaakt, en ik mogt ondervinden dat Israëls Wachter niet slaapt; maar het eene oogenblik zou ik wel den 91^{en} Psalm kunnen zingen en als ik den band gevoel welke ons te zamen bindt en ik denk aan scheiden, dan is het schrik van rondom. Nu, de Heere make het wel.

Gelief de goedheid te hebben den heer Groen van mijnen lieven zieke te groeten, en zijt beide minzaam gegroet van uwe in Christus verbondene Zuster.

Amsterdam, 9 Februarij 1851.

WelEd. Mevrouw en geliefde Zuster in Christus! Regt verkwikkend is ons ulieder hartelijke belangstelling. Zaturdag middag, bij het ingaan van den achtsten dag, begon de crisis; de docter verlangde naar transpiratie, en die heeft de Heere gegeven, waardoor dan ook de nacht minder benaauwd doorgebragt is; de steek in de borst is ook verdwenen, hoewel de krampaandoening gedurig hoesten veroorzaakt, en hij niet zonder koorts en meest altijd verward is. Maar, is hij bij kennis, dan is het ook zoo helder, dat hij mij zelf verzocht heeft aan UEd. te schrijven dat het transpireren voortduurt en zijnen hartelijken groet te doen toekomen.

Thans is het 3 uur: onze goede docter is er reeds twee maal geweest, en komt nog terug.

Het goud wordt wel beproefd, doch het is tot loutering; wat is onze God toch goed, ik kan hem nog alles geven wat noodig is, en, na drie nachten achtereen te hebben gewaakt, ga ik, met de hulp van mijnen God, den volgenden kalm te gemoet.

Des Heeren zegen zij u te zamen, na minzame groete, toegewenscht door uwe toegenegene Zuster in onzen Heer.

Amsterdam, 13 Februarij 1851.

WelEd. Mevrouw en geliefde Zuster in onzen Heer! Met een verruimd en dankbaar hart neem ik de pen op, omdat de Heere bij ons

heeft welgedaan; Hij heeft de koortsen bestraft; maakt Hem met mij groot, en helpt mij bidden om vernieuwing van krachten, want de zwakte laat zich niet beschrijven; doodelijke stilte en rust zijn de beste medicijnen op dit oogenblik voor mijnen lieven zieke, welke hij dan ook mag genieten.

Het is eene waarheid, als de Heere stilt, wie zal dan beroeren! het is weer de bedaarde, zachte Wormser, die niet alleen mij zoo dierbaar is, maar de belangstelling in zijn persoon, welke ik bij deze gelegenheid ondervind van dierbare broeders, is grooter dan ik had kunnen verwachten, hetgeen toch waarlijk ook balsem in de wonden is.

In den afgeloopen nacht heeft de zieke nog wat koorts gehad, welke dan vergezeld gaat met krampachtige hoest, doch in den morgenstond bedaarde het en nu mag hij soms een weinig slapen.

Zijt met den heer Groen van ons te zamen op het hartelijkst gegroet.

LIII.

Amsterdam, 22 Febr. 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Het was heden drie weken dat de Heere mij met krankheid bezocht. Het is thans voor de eerste reis dat ik de pen tot schrijven opneem. Het gaat nog niet van harte. Verstand en gewrichten zijn beiden even stroef en onvolgzaam. Hoewel traag, gevoel ik echter wel eenige behoefte u en mevrouw Groen onzen hartelijken dank te betuigen voor zooveel betoonde belangstelling en deelneming in de beproeving, waaraan de Heer ons dezer dagen heeft onderworpen. De brieven van mevrouw Groen zijn mijner lieve vrouw dikwijls tot sterkte en bemoediging geweest. Ik zelf heb van het gebeurde in de laatste drie weken bijna geene herinnering; mijne overgroote zwakte naar ziel en ligchaam zegt mij dat ik in de schaduw van den dood heb verkeerd. Ik heb die reis in de laatste drie jaren herhaaldelijk afgelegd, maar den Heidelbergschen Catechismus (Zondag 1) betere wegwijzer bevonden dan prof. Scholten [1]; — ook Dr. N. weet er weinig van te vertellen, zoolang hij

[1]) Zinspeling op de polemiek met den hoogleeraar Scholten, in Grondwether-

met zooveel aandrang de hand biedt aan hen, die hij zelf als onchristenen bestrijdt.

Op het oogenblik dat mijne zelfbewustheid terugkeerde, ontbrak mij de lust ten leven geheel. Ik geraakte in eene soort van beraad, wat te kiezen. Ik gevoelde dat ik niet mogt verlangen dat mijne lieve vrouw weduwe, dat mijne lieve kinderen weezen zouden worden; en dat ik niet den dood mogt verkiezen, waar ik wist dat zooveel dierbare vrienden mijn herstelling van den Heer afbaden. Dit deed mij als eerste bede van den Heere vragen: nieuwen lust, nieuw verlangen om te blijven leven. Dit was in mijn hart het keerpunt; de nieuwe aanknooping aan het tijdelijk leven, waaruit eigen gebed om herstelling en kracht voortvloeide. Ik was welligt te zeer vervuld met het verlangen om ontbonden te worden en met Christus te zijn, en vergat daardoor te zeer dat de geloovigen in de eerste plaats zich tot dienstknechten en dienstmaagden van den Heere moeten stellen, tot het werk waartoe Hij hen roept.

Mijne vrouw verzoekt haar hartelijken dank en groete aan u en aan mevrouw Groen; ik voeg er de mijnen gaarne bij. — Onze kinderen hebben benaauwde dagen doorgebragt: wij hebben thans echter hoop dat de Heere ons ook in hen genadig is geweest, en dat de ziekte in den afgeloopen nacht een gunstige wending heeft genomen.

De Heere zij ulieden in alles goed en nabij, en doe u zijnen vrede in ruime mate genieten.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Zeer waarde Broeder! Het zou mij onmogelijk zijn uit

ziening en Eensgezindheid (Kerkelijk Staatsregt) begonnen. In De Nederlander voortgezet. Zie bijv. N°. 121 en de merkwaardige Brieven van v. Toorenenbergen in De Nederlander N°. 149 en 174.

te drukken hoezeer ik mij over uw herstel verblijd heb. Gij kent mijne gevoelens voor u, dus kan ik mij bepalen met u te zeggen dat ik den Heer dank, met de bede dat Hij u nog langen tijd spare, sterke, voor uw huisgezin en vrienden, en tot uitgebreiden zegen voor zijne Gemeente in ons land. Wederom schrift van u te zien, heeft mij wel is waar verheugd; maar het is mij tevens, bij de gedachte aan uw toestand, tot een reden van bezorgdheid geweest. Was ik uw docter, ik zou u in de eerste 14 dagen 't gebruik van pen en papier niet hebben vergund; doch in hetzelfde systeem mag ook het lezen niet van u worden gevergd, en het is daarom dat ik mij ditmaal bij hetgeen mij behoefte was, bij dank en zegenbede bepaal, terwijl ik ben en blijf

Uw liefh. Vriend.

's Hage, 22 Februarij 1851.

LIV.

Amsterdam, 28 Februarij 1851.

Veelgeliefde Broeder in den Heer! Ik zeg u hartelijk dank voor uwe vriendelijke letteren van 23 dezer, en uwe wenschen voor mij en mijn gezin. Op uwe vriendelijke bestraffing, heb ik mij, met uitzondering van een paar regels aan mijn broeder en aan mevrouw Zeelt, van·schrijven onthouden. Het niets doen is echter ook een moeijelijk werk, en ik geloof toch dat ik aan mijne kleine krachten eenige oefening moet verschaffen. Bedaard en langzaam heb ik dan ook kennis genomen van de Nederlander der maand Februarij. Eene nadere beantwoording der artikels van den heer v. Woelderen lacht mij zeer toe; ik acht ze uitnemend geschikt om velerlei onderwerpen, in het belang onzer beginselen, aan te roeren, doch wensch er niet aan te beginnen voor miine krachten dit toelaten.

Ik heb gezien hoezeer de heer Heemskerk zich door eene zwakke gevoeligheid heeft laten medeslepen. Hij heeft zich, naar mijne gedachten, in de letterkundige wereld, ook bij zijne vrienden, voor altoos bedorven [1]). In zijn strijd met u, als een der voornaamste vertegenwoordigers van de positief Christelijke beginselen, heeft hij zich gestooten aan den Rotssteen der ergernis. Dit wordt in het algemeen meer gevoeld, dan redeneerend erkend. Ik dank den Heer, dat Hij u genade verleende tot bezadigde uitnemende wederlegging en afwering. Die gelooft, zal niet haasten. Onze strijd is die des Heeren.

Uit dit oogpunt was mij vooral ook de brief belangrijk, die hierbij met dankzegging teruggaat. De heer J. Brand is mij geheel onbekend. De informatiën, die ik sedert omtrent hem ingewonnen heb, zijn gunstig; naar ik verneem, zou hij werkzaam zijn aan de Stads-Drukkerij. Maar wie zou nu gedacht hebben aan deze 350 ambachtslieden, die den arbeid van u en de heeren Mackay en van Lynden, als afgevaardigden, wat het Christelijk beginsel betreft, met zooveel juistheid en zelfstandigheid weten te waardeeren! De toezending van den brief is mij daarom ook zeer aangenaam en tot bemoediging geweest. De zaak heeft mij bevestigd, in hetgeen ik laatstelijk met u besprak, en een paar maanden geleden aan mevrouw Groen schreef, dat er bij de middel- en lagere standen groote werkzaamheid plaats heeft, die slechts tijd behoeft om rijp te worden, en dat er voor niemand meer dan voor u, in dit land, tot den Heere om ondersteuning en kracht gebeden wordt. Ik acht het wenschelijk dat het eigenlijke volk meer in de gelegenheid gesteld worde uwe schriften te bezitten. Ik stem toe dat die schriften voor onze luidjes zwaar genoeg zijn, maar het is ook waar dat ons vrome volkje meer kan verdragen dan men gewoonlijk denkt, dikwijls meer dan de geleerde

[1]) Vergelijk Brieven van Da Costa, II: 53. — Wormsers hartelijkheid voor mij deed hem het gebeurde te donker inzien. Vóór en na deze exceptioneele felheid van kritiek, is bijkans niemand mijner wederpartijders zoo welwillend jegens mij geweest.

wereld. Eenigen tijd geleden heb ik met sommige heeren van de Vereeniging tot bevordering van Christelijke lectuur gesproken over eene poging om eene tweede editie te bezorgen van uw Handboek, in formaat, met letter en papier, het werk waardig. Maar ik hoop dat te eeniger tijd al uwe werken, met uitzondering van de Archives, voor het volk zullen verkrijgbaar gesteld worden, zooals men thans in Edinburg de werken van J. Owen uitgeeft, waarvan ik door tusschenkomst van den heer Tiddy thans het 1e deel heb ontvangen. Die uitgaaf is uitmuntend; gr. 8°. formaat, groote letter, zeer goed papier, 5 deelen van 600 blz. per jaar voor één guinje.

Doch ik moet eindigen. Met mijne gezondheid en die der kinderen gaat het redelijk. Op raad van mijn doctor, ben ik gisteren met de vigilante uit geweest. Mijne vrouw en ik groeten u en mevrouw Groen op het hartelijkst, en bevelen ulieden den Heere en Zijner genade.

Uw liefh. Br. in Chr.

LV.

Amsterdam, 11 Maart 1851.

Veelgeliefde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u de eerste vrucht mijner herstelling, die betrekking heeft op het koningrijk Gods, voor de Nederlander aan te bieden.

Ik hoop dat het u niet verdrieten zal dat ik eenigzins omslagtiger antwoord dan anders mijn wensch is. Misschien moet dit toegeschreven worden aan overgebleven zwakte; maar gedeeltelijk ook aan mijn verlangen om den heer v. W., die nog al van drogredenen gebruik maakt, eenigzins meer ernstig te beantwoorden. Bovendien dacht ik: de wet is nog niet aangeboden; wij hebben nog tijd om te polemiseren.

De verdediging van den heer N. N. tegen prof. Scholten wil mij niet bevallen; misschien omdat ik te veel den predikant in hem zie, en meer openbaring van geloof zou hebben gewenscht. Indien hij vooral als wetenschappelijk man wil beoordeeld zijn, en wij, als toeschouwers, slechts te beoordeelen hebben wie der kampvechters de behendigste is, moet ik erkennen dat de hoogleeraar hem dikwijls uitmuntend schoone slagen toebrengt, en dat zijne verweering te flaauw is.

Voor het overige acht ik dezen strijd onwaardeerbaar voor de Kerk. Onze da Costa, die mij Zondag bezocht, was daardoor bijzonder aangemoedigd om de werkzaamheden aan het Seminarie te aanvaarden.

Mijne gezondheid is redelijk wel. De afgeloopen week was anders voor mijne herstelling niet gunstig. Zondag acht dagen ben ik in beide voeten door een hevige rhumatische zwelling, gepaard met koortsachtigheid, aangetast. Eén nacht vooral heb ik zeer geleden, zoodat mijne krachten minder zijn dan vóór dien tijd. Thans ben ik veel beter; morgen hoop ik voor het eerst de dienst bij de regtbank weder waar te nemen, ofschoon ik nog moeijelijk loop.

Gelief de goedheid te hebben mevrouw Groen onze hartelijke groete aan te bieden.

Ik dank u hartelijk voor de toezending van het 2e deel uwer Adviezen, dat ik dezer dagen ontvangen heb, en spoedig hoop te kunnen lezen.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Geliefde Broeder! Ik moet u toch met een enkel woord melden welk een vreugd ik bij het ontvangen uwer letteren gehad heb. De lezing van uw voortreffelijk opstel gaf mij het bewijs dat uwe zielskrachten hersteld zijn; en ik wensch en bid dat het gespaarde leven nog vele jaren ten zegen van huis en land en kerk moge worden verlengd. Evenwel moet ik u op 't hart

drukken van nu vooral aan het „haast u langzaam" gedachtig te zijn; verg u niet te veel. Bij uwe menigvuldige drukten van anderen aard, moet ge u niet, weggesleept door uwen ijver, te veel buitengewonen arbeid opleggen.

Geloof mij met de hartelijkste gevoelens

uw vr. en br.

's Hage, 13 Maart 1851.

*** Zie hier eenige fragmenten uit het voortreffelijk Opstel.

De heer van Woelderen heeft in vier belangrijke opstellen, in de overweging waarvan ik gedurende eenige weken door ongesteldheid ben verhinderd geweest, de gemengde school gehandhaafd, vooral door hare verbinding aan de zondagsgezindheidsschool te verdedigen.

Op deze wijze, ik moet het erkennen, begin ik te wanhopen aan de volbrenging van de door mij opgenomen taak, om de gemengde school met vrucht te bestrijden. Die bestrijding wordt mij onmogelijk gemaakt, indien de heer v. Woelderen zich geregtigd blijft achten om, wanneer ik de leemten van zijne gemengde school in het licht stel, die leemten aantevullen door mijne gezindheidsschool; wanneer ik het schadelijke van zijn stelsel doe uitkomen, dat te ontkennen door op het voldoende van mijn stelsel te wijzen; wanneer ik het hoogstgebrekkige van zijne school der werkdagen (het eigenlijke onderwerp onzer discussie), aanwijs, nog eene Zondagsschool van gansch anderen aard en natuur, zonder eigenlijk gezegde onderwijzers, en aan de gemengde school even vreemd als iedere andere Zondagsschool, in reserve te hebben, waarmede hij mijne argumenten afweert....

De heer v. Woelderen wenscht vooral voor de gemengde school, op welke de kinderen van Roomschen en Protestanten zullen vereenigd worden, eene schoolgeloofsbelijdenis vastgesteld te zien, waarvan de inhoud door gemeenschappelijke zamenwerking van al de christelijke gezindheden zal worden bepaald. Ik heb geen regt te betwijfelen of dit voorstel door den heer v. Woelderen ernstig gemeend is; maar ik moet erkennen, dat het mij moeijelijk valt, bij dit gedeelte mijner bestrijding ernstig te blijven, wanneer ik er aan denk, om in de tegenwoordige omstandigheden door zamenwerking van al de christelijke gezindheden eene Belijdenis te zien vaststellen, die allen voldoet. Er kan geen spraak zijn van het benoemen, door de Regering, van eenige bijzondere personen, tot de verschillende gezindheden behoorende, aan welke deze taak zou worden opgedragen; omdat het dan niet de Kerkgenootschappen, maar toch de Regering door hare commissie zou zijn, welke bepaalde «wat er geëerbiedigd moet worden.»

Maar ook dan wanneer de verschillende algemeene Kerkbesturen hunne afgevaardigden naar eene Synode zenden, waarin Roomschen en Protestanten vereenigd zijn, zou ik het, ten minste wat de Protestanten betreft, als zeer twijfelachtig beschouwen, of die Kerkbesturen het regt hebben, het grootste gedeelte van de

Belijdenis hunner gemeenten op te offeren. Want de heer v. Woelderen zal het niet kunnen tegenspreken, dat, zoo zijn voorstel immer wierd aangenomen, de Protestanten gehouden zouden zijn, de geheele kerkhervorming der 16e eeuw ter zijde te stellen, om aan de Roomschgezinden de grondwettige eerbiediging hunner godsdienstige begrippen op de gemengde school te verschaffen.

Op die Synode zullen echter ook de Afgescheidenen behooren vertegenwoordigd te zijn, en deze hebben geen algemeen kerkbestuur. Ten gevolge van de schoone rigting en regeling, die aan de Afscheiding krachtens Besluit van 5 Julij 1836 (Staatsblad N°. 42) gegeven is, bestaat de Afscheiding welligt uit een paar honderd kerkjes, ieder tegenover de Regering ten minste niet minder zelfstandig dan de geheele Hervormde of de geheele Roomsche kerk. In het stelsel van gezindheidsscholen en bij de erkenning van de belijdenis der Hervormde kerk, levert dit geen bezwaar op, omdat de belijdenis der Hervormde kerk ook de belijdenis is van de Afgescheidenen. Maar wanneer men ter plundering van de verschillende belijdenissen, afgevaardigden van de onderscheidene christelijke kerken te zamen roept, heeft men welligt een paar honderd Afgescheidenen te wachten, wier debatten met de Roomschen over eene gemeenschappelijke schoolbelijdenis zeker belangrijk zullen zijn. Ik ben bereid aan hen de zorg voor de bewaring en handhaving van de beginselen der Reformatie toe te vertrouwen, en zie van hen geene overmatige zwakke toegefelijkheid te gemoet; maar vrees, dat de Regering lang naar de inzending van de school-belijdenis, en wij lang naar de organieke wet op het onderwijs zullen wachten.....

De schrijver en ik waren het reeds eens, dat ten minste de Israelieten gezindheidsscholen behooren te hebben. Thans echter bespeur ik, dat de heer v.Woelderen, vooral ook omdat zich op vele dorpen één of twee Israëlieten bevinden, al de christelijke gezindheden, ook in de steden, met gemengde scholen zou willen begiftigen, waarop de geschiedenis van het Nieuwe Verbond niet zal worden onderwezen, en geen vormend christelijk onderwijs zal worden gegeven. Inderdaad het is bedroevend, dat vele Protestanten altoos meer bezorgd zijn om aan de Roomschen, en vele Christenen om aan de Joden, geen ergernis te geven, dan om zelve geen schipbreuk te lijden van hun geloof.....

De heer v. Woelderen, n wien ik overigens overeenstemming in godsdienstige beginselen waardeer, heeft altoos de hoofdzaak, handhaving van eigen geloofsleer uit het oog verloren, en zich van den aanvang af bereid getoond, op de school der werkdagen, het uitsluitend onderwerp van den algemeenen strijd, aan de Roomschen de kerkhervorming, aan de Joden het Christendom ten offer te brengen.

Omtrent de Grondwet schrijft Wormser: «Gaarne stem ik toe, dat ««bij de discussie over de beginselen in de Grondwet vastgesteld, alleen hun regt verstand in aanmerking kan komen; dat men ze moet aannemen, en hunne deugdelijkheid niet meer kan bediscuteerd worden.» «Maar niet zóó alsof, indien de verderfelijk-

heid van die beginselen onder de discussie mogt blijken, die Grondwet een God ware, voor welken èn de regten van ouders en gezindheden, èn Kerkhervorming, èn Christendom zouden moeten wijken. Integendeel, voor dat geval zou ik de woorden van de Redactie van De Nederlander (N°. 113) in herinnering brengen: «Geene wet mag tegen de Grondwet worden gemaakt; maar wanneer het blijken mogt dat, met inachtneming der Grondwet, geen wet mogelijk is die niet met de regten der gezindheden, met de gewetensvrijheid, met den eisch eener Christelijke natie, en met de behoefte van het Nederlandsche volk in strijd is, dan zou men, wel verre van zich, alsof elke bepaling der Grondwet onherroepelijk ware, aan een verderfelijk voorschrift te onderwerpen, gedachtig moeten zijn, dat er voor de eventuele verbetering der Grondwet bij artikel 196 gezorgd is.»

Tot dus verre echter geloof ik, dat eene trapswijze invoering van openbare gezindheidsscholen met de bestaande bepalingen der Grondwet mogelijk is. Maar ik wensch, dat in onze discussie niet uitsluitend gedrukt worde op het negatieve regt van eenige weinige Joodsche kinderen om het Evangelie niet te hooren, maar ook op het positieve regt der natie om dat Evangelie ten grondslag van al haar onderwijs te zien leggen.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Gij zult uit de Nederlander van heden wel ontwaren hoe aangenaam mij uw 3e artikel is geweest, en met hoeveel verlangen ik ook het 4e tegemoet zie. Maar nu is bij mij eene vraag gerezen, wat verkieslijker is: den heer van Woelderen in de gelegenheid te stellen van ons weder eene geheele reeks brieven toe te zenden, of wel hem nu ,in uw laatste artikel, een wenk te geven dat, om den aard eener courant in het oog te houden, hetgeen hij nu nog te zeggen heeft in één artikel waarop gij u dan weder één artikel zult kunnen voorbehouden, zal worden geconcentreerd. Ik vermoed dat hij bezig is met het zamenstellen van een foliant, en het is niet tegen den heer van Woelderen alleen dat de Nederlander uwe medewerking behoeft.

Met beider hartelijke zegenbede en groete.

's Hage, 20 Maart 1851.

, Openbare Gezindheidheidsscholen IV. N°. 242.

.... «Zou de openbare gezindheidsschool,» vraagt de schrijver verder, «op zich zelve in de steden voldoen aan de godsdienstige behoefte?»

Dit is door niemand beweerd. Ik althans zou die vraag volstrekt ontkennend eantwoorden. Maar de vraag zelve is het gevolg van eene min naauwkeurige beschouwing, van een Christelijke Maatschappij, waarin niets op zich zelve staat. De schrijver heeft gezegd: «de zondagschool wekt in eene hooge mate het christelijk leven in de gemeente op.» Ik voeg er bij: en het oprigten van Zondagscholen is reeds een bewijs van aanvankelijk opgewekt christelijk leven in de gemeente. — Zoo ook met de gezindheidsscholen. Zij zullen niet begeerd worden waar de Kerk versterft en de leeraars bijna eenparig in slaap gevallen zijn; waar de christelijk huisselijke opvoeding eene bijna onbekende zaak geworden is. Maar, waar zij begeerd worden, zullen zij ook niet op zich zelve staan, als of zij op zich zelve aan de godsdienstige behoefte moesten en konden voldoen. Zij worden niet verlangd, om de huisselijke opvoeding overbodig te maken, om goede Zondagscholen uit te sluiten, of om de leeraars der gemeenten van hunne verpligtingen te ontslaan. Integendeel, godvruchtige ouders en wakkere leeraars verlangen Scholen, die met Huis en Kerk niet in strijd, maar in overeenstemming zijn, opdat zij eenmaal aan het volwassen kind, bij zijne intrede in de wereld mogen kunnen betuigen: «Gij zijt van kindsbeen af medegenomen, om het Evangelie te hooren prediken door de zoodanigen, die niet minder bezorgd waren om zichzelven dan om hunne hoorders te behouden. — Zulke scholen als de arbeid uwer ouders in de hand konden werken, zijn voor uwe opvoeding uitgekozen, en wij hebben al wat eenigzins een beletsel scheen te kunnen wezen voor de vorming van uw godsdienstig karakter, en uw streven naar de eeuwige zaligheid, verwijderd. — Gij zijt geboren, opgevoed en onderwezen in het element: Godsdienst; gij hebt den bodem betreden en den dampkring ingeademd van de vroomheid.» Zoo ver is het er af dat wij de gezindheidsschool op zich zelve genoegzaam zouden achten om aan de godsdienstige behoefte te voldoen.

LVI.

Amsterdam, 31 Maart 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Bijgaande heb ik het genoegen u n°. 4 en 5 van mijn antwoord aan van Woelderen te doen toekomen. Ik ben het met u eens, dat aan de discussie een eind moet komen, en heb dit in n°. 5 te kennen gegeven. Ik ben ditmaal zelf uitvoerig geweest, vooreerst om de veelheid der argumenten, die tegen mij waren aangevoerd; maar ook om onze tegenpartij, in den persoon van van Woelderen, eens opzettelijk hare zwakheid te laten gevoelen.

Ik heb thans een paar dagen noodig om eenige werkzaamheden, die zijn blijven liggen, af te doen. Daarna hoop ik mijn schrijven over de Afscheiding, in verband met het Seminarie, weder op te vatten.

Ik heb dezer dagen conferentiën over het Seminarie gehad met de heeren da Costa en Schwartz; zeer naar mijn genoegen. Ook heb ik den heer Hooft Graafland gevraagd of hij, zoo de heeren hem daartoe verzochten, de betrekking van Curator zou willen aannemen. Dit is niet afgeslagen, maar in bedenking genomen op eene wijze, die mij hoop geeft. Nu denk ik tegen ongeveer half-April, of eenige dagen later, eene vergadering te beleggen van de heeren da Costa, Schwartz, Teding van Berkhout, Brummelkamp en van Houten, allen docenten, en den heer Hooft Graafland, mitsgaders van al zoodanige heeren als van wie ik op medewerking mag hopen. Het doel van die vergadering zou zijn: het vaststellen van de verdeeling der werkzaamheden tusschen de docenten, en wat daartoe behoort; — en het vormen van een Senaat; — enz.

Ik acht dat wij vijf curatoren zullen behoeven, van welke er drie, om de Afgescheidenen te winnen, tot de Afgescheidenen zullen moeten behooren. Het zal moeijelijk zijn drie Afgescheidenen te vinden. Behalve de predikanten, ken ik onder hen niet één wetenschappelijk man. Dus drie predikanten. Bij gebrek aan beter, zou Ds. Donner, hoewel jong, mij geschikt voorkomen. Ds. Meerburg, hoewel zeer geschikt en bij de Afgescheidenen bemind, is zeer zwak van karakter en zal niet durven. Ik ben in dit opzigt zeer verlegen.

Gaarne zou ik u, als de andere Hervormde curator, zien optreden; dit zou voor de zaak van het hoogste belang zijn, en éénheid onder het personeel van het Seminarie brengen. Evenwel ben ik ook zeer bezorgd dat uw naam en uwe positie buiten alle verwikkelingen blijft, en op dit punt ben ik, wegens de zwakheid van sommiger karakter, waarover straks nader, niet geheel gerust. Aan den anderen kant moet ik ook weder zeggen, dat wij bij

eene zaak van dit gewigt, die ik hoop dat voor de Kerk belangrijke gevolgen zal hebben, niet al te voorzigtig mogen zijn, en dat verwikkelingen, als gevolgen van zwakheid, welligt door uwe toetreding zullen voorkomen worden.

Indien wij uwe medewerking mogten moeten missen, zou het mij aangenaam zijn, indien door uwe tusschenkomst de heer Mackay of de heer van der Kemp, als curator met den heer Hooft Graafland wilde optreden, en dat door u toch als raadgever aan onze conferentie in April werd deelgenomen.

Ik reken om de zaken op een solieden voet te kunnen beginnen nog noodig te hebben ongeveer *f* 50000.

Zou ik nu binnen een dag of acht wel eens mogen weten, of de betrekking van curator door u zou worden aanvaard?

Zoo niet, of wij op de heeren Mackay of van der Kemp zouden kunnen rekenen?

of door u en de andere heeren aan onze conferentie zou worden deelgenomen?

Met hartelijke groete en heilbede blijf ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

's Hage, 2 April 1851.

Veelgeachte Broeder! Ik dank u voor nº. 4 en 5 die ik spoedig hoop te kunnen plaatsen. — Ik gevoel al het gewigt der zaak waarover gij mij schrijft. Ook aan het vereerend aanbod ben ik zeer gevoelig; doch, met u, betwijfel ik of het voor de zaak zelve goed zou wezen dat ik, in mijne tegenwoordige positie, er mij, op die wijs, aan verbond. Of een der twee andere vrienden het op zich zou nemen, acht ik onzeker; maar, in elk geval, komt het mij voor dat er, vóór de beslissing van deze

vraag, nog vrij wat preliminair overleg vereischt wordt. Ik schrijf u thans zonder nog in de gelegenheid te zijn geweest tot gezette overdenking; maar ik erken dat ik nog velerlei bezwaren zie. Des te meer ben ik tot een conferentie met u en de overige vrienden bereid. Eene belangstelling als die van mevrouw Zeelt neemt vele materiëele beletselen weg; en hoe hoog uwe medewerking door mij gewaardeerd wordt is u bekend. Maar in N. heb ik tot dusver geen blijken van de vastheid van karakter gezien welke voor dergelijke ondernemingen vereischt wordt; de berigten die ik nu en dan omtrent de bekwaamheden van N. ontving, zouden mij bijkans doen betreuren dat ook hij onder de docenten behoort. De verhouding van drie Afgescheidenen tegen twee niet-Afgescheidenen komt mij, in het belang van de zaak, zeer bedenkelijk voor. Aldus om de Afgescheidenen te winnen maakt men de instelling bij de anderen verdacht. Zal het Seminarium, in een onbekrompen zin, eene inrigting zijn der Hervormde Gezindheid, dan wordt, om eenigzins in de proportiën te blijven althans eene omgekeerde verhouding vereischt. Voorzeker de School kan reeds eene zeer nuttige strekking hebben, al is 't dat zij enkel ter vorming van Leeraars voor de Afgescheiden Gemeenten en van Evangelisten dienstbaar worde gemaakt. Maar gij bedoelt, geloof ik, nog iets meer. Wij zouden wenschen dat, in den tegenwoordigen toestand der Academiën, geloovige ouders hier een middel mogten aantreffen om zonen die voor het leeraarsambt in het Kerkgenootschap opgeleid worden, aan den invloed van het rationalisme te onttrekken. — De *f* 50.000, waarvan gij gewag maakt, zijn ook nog niet zoo spoedig bijeen; doch ik zou meenen dat men, verzekerd zijnde van jaarlijksche giften voor een niet al te bekrompen tijdperk, niet zou behoeven te wachten naar het zamenbrengen van een zoodanig kapitaal. Is de zaak niet goed, is zij zeer middelmatig, dan moet ze geen vastheid hebben in het bijeengebragte geld. Is zij daarentegen datgene wat wij, onder hooger zegen, mogelijk achten, dan is er geen twijfel aan of, in de tegenwoordige omstandigheden, zal haar voortgang door geen materieele bezwaren

worden gestuit. Zoo komt het mij thans voor, bij eene oppervlakkige herlezing van uw brief te midden van velerlei beslommeringen. Doch ik wenschte u ten minste eenige regels antwoord te zenden.

Geloof mij van harte

uw Vr. en Br.

** Openbare Gezindheidsscholen, V. Nº. 241,

.... Ongaarne zou ik het goede, dat in de Wet van 1806 wordt aangetroffen, miskennen, of iets tekort doen aan de achtingswaardigheid van schoolbesturen en onderwijzers in het algemeen. Echter in verband met het eigenlijk onderwerp onzer discussie, de godsdienstige opleiding der jeugd op de lagere school, verlang ik in eens mijne overtuiging uit te spreken. De Wet van 1806 werd uitgevaardigd in een revolutionair tijdperk, en zij draagt daarvan de overvloedige kenmerken. Ook zij, gelijk dat tijdperk in het algemeen, heeft de strekking van de Natie te doen beschouwen als een massa, die, ook wat haar Godsdienst betreft, met verzaking van hare Historie en van hare regten, moet doореengekneed en door elkander gemengd worden; — en de schoolbesturen en de onderwijzers zijn, hoewel met vele gunstige uitzonderingen, gedeeltelijk de gewillige, gedeeltelijk de blinde werktuigen geweest om dit revolutionaire beginsel der wet met meer eenzijdigen ijver toe te passen dan de wet zelve het heeft gewild. En zoo groot is hunne vooringenomenheid voor de gemengde school en hun schrik voor het positieve Christendom, dat nog in de laatste jaren onze aanvragen om autorisatie tot het oprigten van Bijzondere scholen, die hun het Christendom in de verte deden zien, juist uit hun midden een geschreeuw deden opgaan, niet ongelijk aan dat van de discipelen toen zij, Jezus op de zee ziende wandelen, Hem aanzagen voor een spook.

Ik haast mij na deze mededeeling mijner overtuiging, er bij te voegen, dat ook hierin weder, wetgever, schoolbesturen en onderwijzers niet op zich zelven hebben gestaan. Zulk eene wet en zulk eene toepassing zouden onmogelijk geweest zijn, indien er eene Kerk met leven, indien er kerkelijke voorgangers met ijver en trouw geweest waren, indien de Natie zelve op hare Historische en godsdienstige regten behoorlijken prijs had gesteld. Ook in onze dagen voegt dus nog de nationale belijdenis: Wij en onze Vaderen hebben gezondigd.

Geen op zich zelve staande beschuldiging van personen of ligchamen ligt derhalve in mijne bedoeling, waar het geheele Volk schuldig staat voor God; waar alleen een onbevangen beoordeeling te pas komt van beginselen en handelingen, welke door dat Volk bijna eenparig gedurende vele jaren zijn toegejuicht geworden. Maar geen ontkenning en miskenning ook mag er plaats hebben van de gunstige verandering,

die zich in onze dagen in den boezem der Natie voorbereidt en zich aanvankelijk openbaart. Schoolopzieners en onderwijzers, die ook thans nog van hunne groote vooringenomenheid voor de gemengde school doen blijken, toonen dat zij niet op de hoogte van hun tijd, en onbekend zijn met de behoeften en wenschen, die zich allerwege bij de Natie ontwikkelen. De gemengde scholen waren geevenredigd aan de laauwheid en onverschilligheid omtrent de positief christelijke waarheid, die zich vooral in den boezem van de Hervormde Gezindheid hadden geopenbaard. De gemeente echter, hoewel hare laakbare volgzaamheid niet is te verontschuldigen, had geen afstand gedaan van hare Belijdenis. En thans vertoonen zich bij de mannen der wetenschap, bij de leeraars der Kerk, bij de gemeenten, vooral bij de midden- en lagere standen, steeds toenemende blijken van vernieuwde waardeering der kerkleer en van honger en dorst naar de waarheid, die zich ook in het belang van het opkomend geslacht in de toenemende aanvragen voor Christelijke scholen doen kennen. De openbare gezindheidsscholen mogen dan door sommige schoolopzieners en onderwijzers worden afgekeurd, — deze staan in dit opzigt tegenover «den gemoedelijken Protestant,» en zoo wij daarbij op de wenschen der Roomschen en der Joden zien, ook tegenover het grootste gedeelte der Natie.

LVII.

Amsterdam, 4 April 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Ik ben in het bezit van den uwen van 2 dezer. Ik zal nu eerst naar Arnhem schrijven, om de vrienden aldaar ook op de conferentie voor te bereiden. Daarna zal ik van u de bepaling van den dag en het uur verzoeken.

Inmiddels wensch ik u, ter verduidelijking van de zaak, naar aanleiding van uw geëerd schrijven, het volgende te melden:

Ik acht het voor de zaak allezins voordeelig dat de betrekking van curator door u wordt aanvaard; men schaart zich gaarne om u, en te regt. Ik heb in mijn vorigen brief, (omdat ik opregt moet zijn en niet alleen mag handelen naar hetgeen ik zou wenschen), betwijfeld of de betrekking van curator ook voor u, voor uwen naam, en voor uwe positie, wenschelijk zou zijn; omdat ik u gaarne buiten kleingeestige verwikkelingen

zie, en men door zamenwerking met de Afgescheidenen gemakkelijk in minder aangename verwikkelingen komt. Doch ik heb er bijgevoegd, wij zouden ook al te voorzigtig kunnen zijn.

Ik heb voorgesteld: drie afgescheiden en twee niet-gescheiden curatoren; — eene omgekeerde verhouding komt u eigenaardiger voor. Mij ook; maar is dit uitvoerbaar, wanneer wij ons den tegenwoordigen stand der zaak herinneren? Die stand is deze. In den afgeloopen zomer noodigde ik in mijn schrijven aan u, de Hervormde vrienden uit met gemeenschappelijke krachten een Seminarie op te rigten, dat onder gemeenschappelijk bestuur zou staan. Velerlei werkzaamheden verhinderden u aan de zaak die opzettelijk overwegingen te wijden, welke zij verdiende, en deden u verlangen dat ik de correspondentie zou voortzetten met den heer Mackay. Ik schreef aan den heer Mackay; deze zond mij eenige vragen, en verzocht mij het antwoord te zenden aan den heer Groen. Ik heb dit gedaan, maar begreep dat verderen aandrang van mijne zijde onbescheiden zou zijn. Op de meeting te Amsterdam in October sprak ik met den heer Mackay. Zijn Ed. zeide mij dat de Haagsche vrienden te veel geoccupeerd waren om de zaak behoorlijk te overwegen. Ik wees op de behoeften der Afgescheidenen aan wetenschappelijk gevormde leeraars, en zeide dat wij daardoor genoodzaakt waren om voort te gaan, maar dat ik zou trachten alles zoo in te rigten dat de Hervormde broeders te allen tijde konden toetreden. Daardoor is het roer der zaken eigenlijk in mijne handen gekomen; wel gevoelde ik dikwijls dat de taak mij te zwaar is; maar wat zou ik doen? Maar, daardoor is de zaak, tegen mijn verlangen, ook eigenlijk een zaak der Afgescheidenen gebleven. Nu stem ik gaarne toe, dat het ook eigen belang is, wanneer ik twee Hervormde curatoren en twee Hervormde docenten uitnoodig, maar ik meen toch ook dat het een blijk van onbekrompenheid is, wanneer men de doorgaande strekking en houding van de Afgescheidenen in het algemeen tegenover de Hervormden in aanmerking neemt.

Ik ben het omtrent N. en N. N. geheel met u eens; maar

zij zijn het beste wat de Afscheiding kan aanbieden, en daarom ook aan haar niet ongeëvenredigd.

Toen ik u in den afgeloopen zomer schreef, bedoelde ik zeker iets meer voortreffelijks; maar aan ons zelven overgelaten zijnde kon de rigting der zaak niet anders dan middelmatig uitvallen, en vind ik het, bij de bestaande vooroordeelen tegen de Hervormden, nog al wel dat men mij heeft willen volgen in strekking om de Afscheiding weder op velerlei wijze in verband te brengen met de Hervormde kerk.

Ik heb dit alleen willen aanvoeren tot regtvaardiging van mijn voorstel: twee Hervormde en drie Afgescheidene Curatoren. — Anders ben ik meer vereenigd met uw schrijven: „Wij zouden wenschen, dat, in den tegenwoordigen toestand der Academiën, geloovige ouders hier een middel mogten aantreffen om zonen die voor het leeraarsambt in het Kerkgenootschap opgeleid worden, aan den invloed van het rationalisme te onttrekken." Maar dan ook moeten, naar het mij voorkomt, de grondslagen anders gelegd worden. Thans is het: de Afgescheidenen rigten een Seminarie op, en vragen van hunne Hervormde broeders hulp; — en het moet worden: de Hervormden en de Afgescheidenen rigten te zamen een Seminarie op. — Gaarne zal ik medewerken aan dit mijn primitief voorstel uitvoering te geven; alles is daartoe nog in zijn geheel. Dan vervallen ook alle voorstellen van mijne zijde betrekkelijk bestuur enz., en wordt dit alles het onderwerp van onze onderhandeling op de conferentie.

Er zijn nog vele redenen, die het wenschelijk maken dat de Hervormde broeders tot openbare zamenwerking toetreden. Indien dit geschiedt, is het mogelijk dat de Afscheiding tot de Hervormde kerk gekeerd wordt. Indien het niet geschiedt, is het meer dan waarschijnlijk dat vele Hervormden tot de Afscheiding zullen overgaan en in de fuik geraken. Ik ben buiten Amsterdam weinig met den toestand der gemoederen bekend; maar in Amsterdam vragen de middel- en lagere standen slechts: waar hoor ik waarheid? Juist daarom wensch ik door Hervormden ge-

schraagd te worden, om bij gescheidenen en niet gescheidenen de bewustheid van het Regt der Gezindheid weder te helpen verlevendigen. Becker, Kloppenburg, de Liefde, en eene menigte van oefenaars hebben talrijke hoorders. Mijn plan brengt mede, overal tegenover dwaalleeraars gelegenheid te verschaffen tot het bijwonen eener zuivere Evangelieverkondiging. Geen afscheiding waardoor men zijne regten afstaat en zich van de Kerk verwijdert, — maar tijdelijke afzondering, waardoor men bij de Kerk blijft en op handhaving van zijne regten aandringt. Zoo met het prediken, — zoo ook met het Seminarie; Kerkgebouw tegen Kerkgebouw, Academie tegen Academie; niet buiten, maar binnen den kring der Kerk. — De Hervormden zijn leden bij de Afgescheidenen, — de Afgescheidenen zijn leden bij de Hervormden. — Thans strijden de Afgescheidenen meer tegen de Hervormde Kerk, dan tegen verkeerdheden; dit moet ophouden, en men behoort weder tot het besef te komen dat (ik spreek als Afgescheidene) de afscheiding een noodzakelijk KWAAD is geweest; dat dit kwaad moet ophouden en hersteld worden, zoodra er verbetering komt in de Hervormde Kerk.

Doch ik moet eindigen. Zoodra ik antwoord uit Arnhem ontvang, hoop ik het genoegen te hebben u nader te schrijven.

Met hoogachting en heilbede steeds

uw liefh. Br. in Chr.

LVIII.

Amsterdam, 7 April 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik heb berigt uit Arnhem, en verzoek u nu de goedheid te hebben te bepalen, wanneer, na 15 dezer, de conferentie wegens het Seminarie plaats zal hebben. Ds. Schwartz predikt Zaturdags voor de Joden; het zal dus wenschelijk zijn, dat de bijeenkomst op Maandag of Dingsdag wordt gesteld. — Bijgaande zend ik u nº. 1 over de Afschei-

ding, dat ik, behoudens uwe goedkeuring, voor de Nederlander heb bestemd. Ik heb van mijn voornemen om het geheel in ééns te zenden, moeten afzien, omdat er periculum in mora is. Zaturdag-avond zond Ds. Brummelkamp mij concept-requesten voor den Koning en de 1ste en 2de Kamer der Staten-Generaal, die op eene kerkelijke vergadering met genoegzaam algemeene stemmen zijn vastgesteld. Men wil thans met drift de Afgescheidenen op historischen bodem terug brengen, en vraagt 1°. opheffing der besluiten van 1836 en 1842 met al de daaruit voortgevloeide gevolgen; (wat buiten alle menschelijk vermogen is); 2°. vrijheid om zich te ontwikkelen en te organiseeren overeenkomstig Gereformeerde beginselen (wat door niets dan door de tweedragt der Afgescheidenen wordt verhinderd). Mij is verzocht de adressen te laten drukken; daarna zouden ze verspreid en onder de Afgescheidenen een algemeene beweging verwekt worden. — Deze wijze van handelen acht ik geheel verkeerd. Ik zal trachten de vrienden te bewegen, ten minste de ontwikkeling mijner denkbeelden in de Nederlander af te wachten, en daardoor zie ik mij genoodzaakt bedaarden spoed te maken.

Geloof mij steeds met de meeste hoogachting,

Uw liefh. br. in Chr.

*** De Afscheiding in hare betrekking tot de Nederl. Hervormde Kerk I.

.... Men heeft aan de Afgescheidenen veel verwijtingen gedaan, en hun veel miskenningen doen ondervinden.

De meeste beschuldiginnen tegen hen ingebragt, zijn echter ook tegen hun nietgescheiden geloofsgenooten gerigt, en van denzelfden aard als die, welke te allen tijde door ligtvaardige en onverschillige lieden tegen naauwgezette en ijverige godvruchtigen werden aangevoerd. Daarom werd reeds van ouds tot God geklaagd: „de smaadheden dergenen, die U smaden, zijn op mij gevallen."

De Afgescheidenen zijn geen separatisten; zij maken geen nieuwe secte uit. Het kenmerk van separatisme, dat in afwijking en verlating van de erkende kerkleer bestaat, ontbreekt bij hen geheel, maar wordt daarentegen bij hunne beschuldigers doorgaans in ruime mate aangetroffen. De afscheiding heeft haar oorsprong in de meest hartelijke gehechtheid aan de kerkleer....

Maar er zijn tegen de afgescheidenen ook andere bezwaren aangevoerd, die, gedeeltelijk althans, niet van allen grond ontbloot zijn; men heeft hun onkunde en bekrompenheid verweten.

Zij zouden verkeerd handelen, indien zij de gegrondheid van dit verwijt geheel wilden ontkennen.

Ter verdediging tegen overdrijving, is het niet noodig al te zeer te drukken op hetgeen overbekend is, dat velen gehechtheid aan het positieve christendom met geene andere woorden dan die van onkunde en bekrompenheid weten aan te duiden.

Evenmin is het noodig, als tegenverwijt te wijzen op de magere en treurige resultaten, welke de vrijzinnig-theologische wetenschap gedurende een reeks van jaren heeft opgeleverd, en die waarlijk, met hoeveel ophef ook aangekondigd, geen blijken dragen van eene geleerdheid, die op diepe en breede grondslagen berust.

Het is genoeg, om op te merken dat de afgescheidenen zijn, zoo als het Hervormde kerkgenootschap hen heeft opgeleverd. — Hunne onkunde en bekrompenheid zijn geen gevolg van de afscheiding; zij bragten die uit het Hervormd kerkgenootschap mede.

Als zoodanig zijn ze een getuigenis tegen hen, die zoo vele jaren achtereen, in de kerk en in de school het onderwijs hebben beheerscht en in handen gehad. De uitkomst kan niet gunstig, en de lof van dat onderwijs niet groot zijn, wanneer men van de onkunde en bekrompenheid der afgescheidenen, die, hoe men ook over hen denkt, ten minste getoond hebben dat de godsdienst hun ter harte gaat, dat zij zich met het onderzoek der waarheid ernstig bezig houden, en in haar belang voor geene moeijelijke opofferingen terug te deinzen, besluit tot de onkunde en bekrompenheid van geheele scharen nietgescheiden belijders, welke volkomen onverschilligheid aan den dag leggen omtrent wat er geleerd en gepredikt wordt; van hen, wier beste proeven van kennis en ontwikkeling hierin bestaan, dat zij de afgescheidenen en hunne geloofsgenooten in het kerkgenootschap voortdurend met smaad en verguizing overladen.

Maar, hoewel de afgescheidenen dus Gereformeerden bij uitstek en geen secte zijn, loopen zij echter groot gevaar meer en meer het voorkomen eener secte aan te nemen en zich als eene secte te gedragen. Dit gevaar ligt, onder anderen en vooral, in de strekking om hunne overeenstemming en gemeenschap met de getrouwe leden der Nederlandsche Hervormde Kerk uit het oog te verliezen, en de vraag der afscheiding (het eenigste verschil, eene bijzaak en geenszins hun hoogste belang), uitsluitend op den voorgrond te brengen.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte vriend! Indien het eenigzins mogelijk is,

zal uw 3e Art. in de Nederlander van Woensdag komen; ik heb het, even als de twee vorige Artikelen met volkomen zamenstemming gelezen. Het opstel van van Woelderen komt mij zeer zwak voor; mij dunkt dat het afscheid uwerzijds wel een weinig kras mag zijn.

Behoef ik u te zeggen dat ik dikwerf over onze bijeenkomst nagedacht heb. Ook met sommige vrienden hier heb ik er ernstig over gesproken. Ik mag niet ontveinzen dat er veel bezwaar is, en dat wij ons moeten wachten van, onder den aangenamen indruk van dergelijk zamenzijn, ons verder te laten brengen dan voor de zaak die ons gemeenschappelijk ter harte gaat, wenschelijk is. Er zijn enkele punten waaromtrent ik voor mij zelven eenigzins meer tot klaarheid geraakt ben. Op den voorgrond stel ik dat er eene nieuwe inrigting gevormd wordt; geen voortzetting van het Arnhemsche Seminarie. Dit Seminarium is eene fictie, ten ware men dien titel wil geven aan één predikant, die sommige tusschenuren aan de opleiding van eenige jongelieden gewijd heeft. Gij ziet dat ik N. niet medetel; en, ook om zijnentwil, hecht ik veel aan het nieuwe van de zaak. Het aanstaande bestuur moet vrij zijn in de keus der docenten, en niets kan schadelijker zijn dan wanneer reeds bij den aanvang blijkt dat men, uit eenig menagement voor personen, zich met een onderwijs, beneden het middelmatige, vergenoegt. Ik wil N. niet oordeelen; maar het kan moeilijk ontkend worden dat er eene aanleiding is om dit van hem te vreezen: en het is dus, naar mijn inzien, volstrekt noodig dat hij aan het bestuur, door een soort van examen, voldoende bewijzen geve van het tegendeel.

Ik geloof niet dat er mogelijkheid is om thans iets op te rigten, dat naar eene soort van theologische faculteit, tegenover de Akademiën gelijkt. Door de poging zou, waarschijnlijk weldra, het onvermogen aan den dag worden gelegd. Dus zal de inrigting, uit den aard der zaak, althans in het eerst, voornamelijk voor de Afgescheidenen bestemd zijn. Ook aldus is zij belangrijk; ook aldus kan zij door ons worden ondersteund; maar het maakt toch in de

wijs van ondersteuning en zamenwerking eenig verschil. De wetenschappelijke hulp zal, naar mij voorkomt, grootendeels door de niet-Gescheidenen moeten worden geleverd. De oorzaak daarvan is blijkbaar. Een van onze bekwame predikanten, als docent, zou, in alle opzigten, een groote winst zijn. Het komt mij gansch niet onmogelijk voor dat T. [1]) tot de zaak besluite; ofschoon er ook voor hem, ik erken het, vele zwarigheden zijn.

Ik twijfel er niet aan of verscheidene onzer vrienden zullen het Seminarie, ook wanneer het vooral aan de behoeften der Afgescheidenen dienstbaar gemaakt wordt, met geldelijke bijdragen ondersteunen; maar het zullen, naar mij voorkomt, jaarlijksche bijdragen zijn; hoogstens voor weinige jaren. Bij eene instelling waaromtrent nog zooveel onzekerheid van welgelukken bestaat, zal, voor als nog, niet meer kunnen worden gevergd.

Uit dit een en ander volgt ook dat het regtstreeks deelnemen aan het bestuur, voor een niet-gescheidene met de zuiverheid onzer positie (vooral bij de onmogelijkheid om aan iedereen explicatien te geven), nog al bedenkelijk is. Wat mij zelven betreft, komt er nog bij dat ik waarlijk, bij de menigte mijner bezigheden, mij niet wel met eene betrekking, die groote verantwoordelijkheid medebrengt, kan belasten, en dat een dergelijke band ook minder wenschelijk is voor die volkomen vrijheid in de behandeling der aangelegenheden van de Kerk, waarop ik, als lid der Tweede Kamer, in het belang der zaak, prijs stel.

Ik wilde u dit een en ander kortelijk berigten, opdat het ook door u zou kunnen overwogen worden, Gij weet hoe veel waarde door mij aan uw oordeel gehecht wordt. Van harte

uw vr. en br.

's Hage, 21 April 1851.

LIX.

Amsterdam, 22 April 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ook ik heb over

[1]) Van Toorenenbergen.

het Seminarie nagedacht, en wensch u mijne overleggingen, tevens ter beantwoording van uwe waarde letteren, mede te deelen.

Het komt mij om vele redenen wenschelijk voor dat de inrigting eene gewijzigde voortzetting van het Arnhemsche Seminarie, en geen nieuwe zaak zij. Uwe en mijne opinie verschillen hierin van elkander, wat niet dikwijls gebeurt. Des te meer ben ik geneigd te veronderstellen dat ik dwaal; maar acht ik mij ook verpligt mijne gronden op te geven.

Indien wij besluiten het Seminarie op te rigten, als gewijzigde voortzetting van hetgeen te Arnhem bestaat, kunnen wij met het eenvoudigste beginnen, en alles zoo aanleggen dat wij tot het voortreffelijkste kunnen opklimmen. Daardoor vervallen sommige van uwe bezwaren, die ook bezwaren van mij zijn, als: „Ik geloof niet dat er mogelijkheid is om thans iets op te rigten dat naar eene soort van Theologische faculteit, tegenover de Akademiën, gelijkt. Door de poging zou, waarschijnlijk weldra, het onvermogen aan den dag worden gelegd."

Ik vrees, dat dit over vele jaren nog het geval zou zijn. Daarom zou ik wenschen klein en eenvoudig te beginnen; — eene inrigting, die geëvenredigd is aan onzen waren toestand, maar aan welke niets in den weg staat om eenmaal uitnemend te worden.

Tot onzen waren toestand behoort:

dat wij vooralsnog niets voortreffelijks kunnen oprigten;

dat het dus van zelven eenvoudig zal moeten zijn;

dat, indien wij ook dadelijk een voortreffelijk Seminarie konden oprigten, Hervormde ouders in den beginne hunne zonen toch niet zullen zenden;

dat het van zelven een Seminarie voor Afgescheidenen zal worden;

dat het met da Costa en Schwartz, hoe eenvoudig ingerigt, uitnemend zal zijn, in vergelijking van het onderwijs, dat thans bij de afgescheidenen wordt gegeven.

Indien wij dit ééns zijn, zullen andere bezwaren wegvallen. Van

Houten is door Brummelkamp te Arnhem aangenomen.... Eerst, nadat dit alles gebeurd was, drong Brummelkamp bij mij op medewerking aan. Ik vroeg naar een programma; ik wenschte te weten waar hij stond, en waar hij henen wilde? wat hij van de afscheiding wilde maken? — Alles wat ik voorgesteld heb, is aangenomen; ook dat de afscheiding geen zelfstandig bestaan moet hebben; dat zij, door gezegende werkzaamheid, zou worden opgelost in de Hervormde Kerk. — Nu zie ik niet dat ik regt heb N. te weeren; — ook mij komt hij zwak voor; maar ik zou denken dat hij, de soort van onze studenten in aanmerking genomen, in eene minder belangrijke betrekking te gebruiken is.

Ik zou van oordeel zijn met de heeren da Costa, Schwartz, Teding van Berkhout, Brummelkamp en van Houten te beginnen. Gaarne zou ik er Ds. v. T. bij zien; maar ik acht het voor hem hoogst gewaagd; en, zoo hij mij om raad vroeg, zou ik mij verpligt achten hem te raden de zaak eerst een of twee jaren aan te zien.

Het getal docenten kan langzamerhand vermeerderd worden. Zal het Seminarie niet alléén, niet in de lucht staan, dan moeten wij acht geven op de aanknoopingspunten die er bestaan; op de verhouding van het onderwijs tot de studenten; van de studenten, als latere evangeliepredikers, tot het volk dat zij zullen te bepredikken hebben. Zeer wetenschappelijke theologanten, die niet tot het volk weten af te dalen, zijn onbruikbaar. Wij hebben thans behoefte aan eenvoudige, maar goed onderwezene mannen die, tot leeraars geordend, het vertrouwen van het volk weten te winnen, zijn vooroordeelen kennen, en die met zachtmoedige bedaardheid weten te genezen.

Ons voornemen was in het Seminarie-gebouw een kerkje te timmeren voor gescheidene en niet gescheidene Gereformeerden. Op die wijze wilde ik mijn denkbeeld, om gescheidenen en niet-gescheidenen te verzoenen, om de afscheiding te veranderen in afzondering, om de Hervormde predikanten tot naijver te verwekken, verwezenlijken. Maar nu wenschte ik ook de toetreding van

eenige Hervormde vrienden. Ik zelf heb reeds den twijfel opgeworpen, of het voor u wel raadzaam is het bestuur van het Seminarie te aanvaarden, omdat ik zelf gaarne uwe positie vrij zie; ook die van den heer Mackay. Andere heeren kunnen ons echter, dunkt mij, zeer goed ter zijde staan. Ik acht dit zelfs noodzakelijk, zoo men de Afgescheidenen niet voor de Hervormde kerk wil verliezen; — zoo men van de vrije positie der Afgescheidenen, in het belang der Hervormde kerk partij wil trekken.

Indien ik dus alles te zamen vat, komt het mij voor dat wij ook ten aanzien van het Seminarie de historische lijn moeten volgen; gebruiken wat voor handen is; zamenwerken als leden van dezelfde gezindheid; klein beginnen, maar ruimte laten voor de hoogste vlugt; het volk verlossen uit de handen van een dagelijks grooter wordenden zwerm ruw-orthodoxe predikers, wier vergaderplaatsen te klein zijn om de talrijke hoorders te bevatten.

Gelief de goedheid te hebben, dit een en ander nader met uwe vrienden te overwegen. Ons eenigste verschil bestaat in de vraag, of wij het bestaande te Arnhem zullen overnemen. In ieder geval hoop ik het genoegen te hebben de vrienden heden over acht dagen te ontmoeten.

Uw liefh. Br. in Chr.

*** De Afscheiding in de Nederl. Hervormde Kerk, III. N°. 251.

De Afgescheidenen zijn, gelijk wij gezien hebben, tegen hun wil en bedoeling, in nadruk afgescheiden. Van handelend en vooruitgaand is hunne houding lijdelijk en terugtrekkend geworden, en hebben zij zich laten scheiden van de Kerk en van de Natie. Gereformeerden bij uitstek; gehecht aan de Historische Kerk; en alzoo door regt en geschiedenis tot de kern der Natie behoorende, heeft men hen, door het Besluit van 5 Julij 1836, geen andere keus gelaten dan die van voortdurende vervolging of van het afstand doen 1°. van de titels en de regten der Gereformeerde Kerk, 2°. van regten die aan de gansche Natie bij de Grondwet gewaarborgd waren. Er bestaat dan ook in ons Vaderland geen tweede voorbeeld van zoodanige uitstooting, en van een geïsoleerden toestand als dien, welke daarvan voor de afgescheidenen het gevolg is geworden.

Een maatregel, die aan getrouwe leden van de Gereformeerde Kerk geen andere

keus overliet dan die van voortdurend vervolgd te worden, of afstand te doen van Historische en Grondwettige regten, was onregtvaardig en onstaatkundig. Die maatregel gaat dan ook nog voort, voor den Staat en voor de Kerk de wrangste vruchten op te leveren. Ik wil niet beweren, dat de leidslieden der afgescheidenen, bij den aanvang der scheiding, een helder bewustzijn hadden van de rigting, welke door hen behoorde gevolgd te worden. Maar dit is zeker, dat zij vóór 1839 steeds aan het historisch aanzijn der Gereformeerde Kerk groote waarde gehecht hebben, en ook daarom van eene nieuwe erkenning door het Gouvernement afkeerig waren. De afscheiding bewoog zich daardoor altoos nog op het gemeenschappelijk gebied der ééne Gereformeerde Kerk, en had in vele opzigten meer het karakter van tijdelijke afzondering, dan van blijvende afscheuring. Maar ten gevolge van het Besluit van 5 Julij 1836 werden twee Gereformeerde Kerken, onder verschillenden titel, in vijandige houding tegenover elkander geplaatst; werden wel de afgescheidenen in hunne bedoelingen en verwachtingen, wat het herstel der Historische Kerk betreft, bedrogen; maar wordt ook de Hervormde Kerk door hen voortdurend van vele harer beste krachten beroofd....

Het geneesmiddel ligt dus in het afscheiden te doen vervangen door vereenigen, ten einde alzoo weder tot het Historisch standpunt op te klimmen. De afgescheidenen behooren niet langer, alleen in een negatieve daad (het afscheiden), die slechts hen verbindt, maar niet voor anderen verpligtend kan zijn, het criterium van hun kerkelijk aanwezen te stellen. Zij behooren hunne bijna uitsluitend negatieve en terugtrekkende rigting te laten varen, en bij vernieuwing eene boven alles positieve stelling in te nemen.

In hunne verklaring aan de Regering, waarop hunne erkenning gevolgd is, en in het daarbij overgelegde Reglement, hebben zij gezegd: „De Christelijke afgescheidene gemeente houdt de formulieren van Eenigheid der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, voor de uitdrukking van haar gemeenschappelijk geloof."

Zonderlinge tegenstelling en zonderlinge combinatie van de Christelijke afgescheidene gemeente en de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland!

In die belijdenissen ligt dus, gelijk voor de gansche Gereformeerde Kerk waarvan zij spreken, ook voor hen het criterium van hunne kerkelijke gezindheid, en hunne eerste schrede ter terugkeering op het Historisch-Gereformeerd Kerkgebied moest zijn, dit levendig en onbekrompen te erkennen. De erkenning van dit kenmerk hunner gezindheid zal hen zoo veel, maar ook niet meer, gescheiden doen zijn als noodig en nuttig is; gescheiden van hen, die deze belijdenis niet erkennen; vereenigd met allen, die haar ook als hunne belijdenis waarderen en verdedigen.....

LX.

Amsterdam, 26 April 1851.

Waarde Broeder! Brummelkamp en eenige andere Gelder-sche vrienden hebben de vergadering der Afgescheidenen bijge-woond. De vereeniging is niet tot stand gekomen. De tegen-partij eischt onvoorwaardelijke onderwerping en gehoorzaamheid aan de Besluiten der Kerk, d. i., Ds. van Velzen en zijne vrien-den. In haar oog is de Hervormde Kerk de valsche Kerk, van welke zij zich afgescheiden heeft.

Het was tegen mijn raad, dat Brummelkamp de vergaderingen, zonder als lid genoodigd te zijn, heeft bijgewoond. De eerste vraag die hem, namens de vergadering, gedaan werd door president van Velzen, was: Wat komt gij van ons verlangen? — Die enkele vraag stelde hem reeds buiten de gemeenschap van deze Kerk.

Brummelkamp schijnt meer versterkt in de overtuiging, dat wij een geheel anderen weg moeten bewandelen. Hij noemde de Af-scheiding een provisionelen toestand, met oogmerk om de Hervormde Kerk beter te krijgen. En zoo is het, dunkt mij.

Brummelkamp heeft mij verzocht u bijgaande programma's voor u en de Haagsche vrienden te doen toekomen. Het is het pro-gramma van hetgeen sedert eenigen tijd te Arnhem bestaat; — niet zoozeer de voorstelling van hetgeen is, maar van hetgeen worden moest.

Met de hartelijkste gevoelens

uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Ik moet u een enkel woord over de Handwijzer schrijven. Het verheugt mij dat er nog al met

openhartigheid aanmerkingen in het midden gebragt zijn; doch er is toch altijd, ook uit het oogpunt eener wenschelijke kieschheid, in de vrees van den tegenwoordig zijnden Redacteur al te hard te vallen, een wezenlijk bezwaar. Anders, dunkt mij, zou de commissie van het finantieel beheer ons met de wezenlijke oorzaak van het deficit bekend hebben gemaakt. Deze verlegenheid, nadat men weinige maanden geleden, voor een weekblad, dat over de 300 abonnementen telt, eene leening van *f* 3000 gedaan heeft, kwam mij ongehoord en raadselachtig voor. Bij nader overleg schijnt mij de zaak duidelijk en klaar. De sleutel van het geheim ligt in het honorarium van den Redacteur. Dit beloopt, meen ik, over de *f* 1000, en is, naar mij voorkomt, buiten eenige verhouding tot het werk. Iemand, met veel minder vlugheid dan onze Br. de Liefde begaafd, zou, in weinige uren den voor de Handwijzer, althans gelijk die nu uitgegeven wordt, vereischten arbeid kunnen afdoen.

De Redacteur van den dagelijksch uitkomenden Nederlander, die zijne krachten onverdeeld aan hem toewijdt, ontvangt *f* 600. Ik acht de Liefde hoog; ik reken het wenschelijk en pligtmatig dat hij door het verschaffen ook van lucratieven arbeid worde ondersteund; maar ik meen dat hieraan het belang en misschien het bestaan van het weekblad niet mag worden ten offer gebragt. Zoo gij 't nuttig acht, zie ik er geen bezwaar in dat het bovenstaande vertrouwelijk door u aan de commissie worde medegedeeld. Laat eens ernstig, gelijk gij reeds vroeger gedaan hebt, uwe gedachten gaan over hetgeen ter verbetering van het weekblad zou kunnen worden verrigt; ik wensch gewijzigde voortzetting, maar het kwam mij voor dat gisteren door sommigen meer op voortzetting dan op het adjectief gelet werd.

Van harte als altijd

Uw Vr. en Br.

LXI.

Amsterdam, 7 Mei 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Ik heb aan de heeren van Eik en Oijens mededeeling van uwe bezwaren omtrent de Handwijzer gedaan; den heer Gulcher, bij wien ik heden ten tweedenmale was, heb ik nog niet kunnen aantreffen.

De heeren van Eik en Oijens deelen uwe bezwaren geheel; de Liefde geniet een honorarium van *f* 1600. Op die wijze kan in onzen tijd van opwekking en opoffering niets tot stand komen of blijven bestaan.

Ik ben tegenwoordig nog al beperkt in mijn tijd, doch hoop spoedig in staat te zijn voor de Arnhemsche Gemeente een adres aan den Koning over het openbaar onderwijs te stellen, dat ik, zoodra het verzonden is, u voor de Nederlander wensch aan te bieden, in de hoop, dat andere kerkeraden zullen volgen [1]).

Ook heb ik het voornemen eens een woord aan onze Christelijke schoolonderwijzers te rigten, om hen op te wekken eens eene vergadering te beleggen, waarop zij elkander ontmoeten en leeren kennen, en de getrouwe predikanten uit te noodigen daaraan deel te nemen. Het is aardig dat predikanten en onderwijzers de zaak van het onderwijs met zooveel lijdelijkheid kunnen aanzien.

Ik heb vergeten u te vragen of er bij u, in het belang van de Nederlander bezwaar bestaat dat mijne artikels over de Afscheiding in de Vereeniging worden overgenomen. Ik zou dit gaarne zien, om er de Afgescheidenen meer algemeen mede bekend te maken; ook Ds. Heldring verlangt het. Ten einde u de moeite van schrijven te besparen, zal ik de vrijheid nemen op 15 dezer uw stilzwijgen voor goedkeuring te beschouwen.

Hoe gaarne zag ik de uitmuntende Aphorismen van Ds. v. Rhijn uit de Jaarboeken, in de Nederlander of Vereeniging overgenomen!

---

[1]) Zie p. 217.

Heldring en Höveker dringen gedurig bij mij aan, om iets in de Vereeniging te leveren. Na hetgeen ik boven noemde geschreven te hebben, zal ik dus genoodzaakt zijn de Nederlander eenige weken te laten rusten, en mijne belofte om over den Kinderdoop te schrijven, reeds zoolang gedaan, moeten vervullen.

Met hoogachting en heilbede blijf ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

LXII.

Amsterdam, 15 Mei 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Gisteren avond heeft de commissie voor het Seminarie hare werkzaamheden ten einde gebragt.

De algemeene vergadering is nu bepaald op aanstaanden Dingsdag, 20 dezer, des voormiddags ten half elf ure, op het Rusland.

Ik hoop dat zich bij u en de heeren Mackay en Singendonck geene verhindering zal opdoen om daaraan deel te nemen, en ben zoo vrij u te verzoeken de goedheid te hebben die beide heeren uit te noodigen.

Bij het klein getal van mannen, die als curatoren kunnen in aanmerking komen, hoop ik dat vooral de heer Singendonck niet aarzelen zal die betrekking aan te nemen; — ik verwacht dat de heer Hooft Graafland in ieder geval zijnEd. voorbeeld volgen zal. Het zou jammer zijn het scheepje te zien stranden nu het voor de haven is.

Het concept-manifest van beginselen is door den heer da Costa gesteld. Het aanhooren van de eerste en eenige lezing daarvan heeft op mij een zeer gunstigen indruk gemaakt.

Er is nog een zeer moeijelijk punt te behandelen, dat wij als

commissie niet geheel ten einde hebben kunnen brengen: Zullen de godsdienstoefeningen, die in het Seminarie-gebouw gehouden zullen worden, uitgaan van Afgescheidenen, of, als het Seminarie, van de Gereformeerde Gezindheid?

Het laatste is naar mijn inzien het wenschelijkst; doch ik vrees dat de omstandigheden ons tot het eerste zullen brengen; althans voorloopig.

De artikelen in de Nederlander over de Afscheiding hebben bij velen goede uitwerking. De heer Horst, afgescheiden diaken te Utrecht, deelde mij voor eenige dagen mede, dat hij twee zijner kinderen Belijdenis wilde doen afleggen zoowel bij de Hervormden als bij de Afgescheidenen. Dit standpunt acht ik in onze omstandigheden zuiver. Op gelijke wijze is bij ons te Amsterdam reeds gehandeld. Ds. van Staveren nam twee onzer jonge dochters aan, en verklaarde nog nooit zulke goed onderwezene leden te hebben aangenomen.

Op die wijze blijft de éénheid der gezindheid althans wel bewaard, en wordt de afscheiding meer en meer tijdelijke afzondering.

Ds. Schwartz denkt op middelen om bij ons te prediken, zonder de Hervormde leeraars te ergeren.

Hij is dezer dagen geëngageerd met mejufvrouw van Vollenhoven, zuster van den heer Messchert van Vollenhoven.

Ik heb het concept-request over het onderwijs aan Brummelkamp toegezonden, en hoop het u voor de Nederlander te doen toekomen, zoodra ik het terug ontvang.

Ds. de Liefde heeft de medewerking van den heer Teding van Berkhout voor de Handwijzer gevraagd. De laatste heeft mij gezegd, op de aanneming van het kerkelijk standpunt te zullen aandringen....

Met hoogachting en heilbede ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

LXIII.

Amsterdam, 17 Mei 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Gisteren avond ontving ik een bezoek van Ds. de Liefde. Hij kwam mij raadplegen over de Handwijzer, het kerkelijk standpunt en de gezindheids-scholen. Ik heb hem op broederlijken toon al de bezwaren medegedeeld, die ik tegen zijnen arbeid heb, en hem aangetoond dat hij, zoo voortgaande, eindelijk alléén zou staan, omdat hij thans het alleen staan boven het aansluiten aan het bestaande, verkiest.

Hij gaf mij te kennen dat hij dit sedert eenigen tijd begint in te zien; dat zijne opvoeding en studiën hem anti-kerkelijk hebben gevormd; dat hij een positief kerkelijk standpunt wenscht in te nemen, maar dat dit vooral voor hem moeielijk is; dat hij wel tot de Gereformeerde Kerk zou wenschen over te gaan, maar dat de kinderdoop hem nog niet helder is; dat hij het stuk van den doop wel niet drijft gelijk vroeger, maar toch noodig zou hebben dat de Gereformeerde Kerk hem in zooverre verdroeg dat hij zijne eigene kinderen ongedoopt liet blijven; dat men hem onstandvastigheid en wispelturigheid verwijt, maar dat dit verkeerd gezien is, vermits hij door de ondervinding leert en nu tot vastheid komt; dat hij wenscht dat ik aan de Handwijzer zal medewerken, en eene bijeenkomst met de heeren van Eik en Gulcher zal bijwonen; dat het hem aangenaam zou wezen, zoo ik zijne opstellen over de Kerk en over het Schoolwezen wilde nazien alvorens die gedrukt worden, enz.

Ik heb de Liefde alles toegestaan, onder voorwaarde, dat de Handwijzer een soortgelijk programma overneemt als de Vereeniging heeft aangenomen. Hij is daartoe bereid, en over dit een en ander zal nu op de zamenkomst met de heeren van Eik en Gulcher gesproken worden, nadat de Liefde, die een dag of tien van hier gaat, zal zijn geretourneerd. Hij zou mij heden een stuk over de gezindheids-scholen zenden ter resumtie.

De Liefde — Gereformeerd! de Handwijzer Kerkelijk! De zaken beginnen inderdaad eene zeer ernstige houding aan te nemen, en vereischen meer en meer omzigtigheid, opdat wij het regte pad bewaren. Ook daarom hoop ik, dat het den Haagschen vrienden mogelijk zal zijn, aanstaanden Dingsdag de vergadering bij te wonen.

Mij dunkt, de Liefde moet alvorens lid van de Gereformeerde Kerk te worden, in zijn schrijven en prediken maar eerst gedurende eenigen tijd blijken van zijne sympathie voor die Kerk geven.

Bijgaande heb ik het genoegen u een muntbillet van ƒ 10 voor het Parijsche Zendelinggenootschap te doen toekomen.

Steeds met hoogachting en heilbede

uw liefh. Br. in Chr.

** In de Nederlander van 31 Mei is het verzoekschrift van den Kerkeraad van de Christelijk Afgescheiden Gemeente te Arnhem, waarbij ik toen schreef en in 1873 gaarne herhaal: »Niet ligt zal de regtmatigheid van den eisch om spoedige regeling van het Openbaar Onderwijs, overeenkomstig de historische en grondwettige aanspraak der Gezindheden, met meer klaarheid, beknoptheid en klem, worden gestaafd.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Ik begrijp zeer goed dat gij, als intermediair der twee partijen, een bijkans ondragelijken last van het Seminarie hebt. Het komt ook mij voor dat de zaak weinig vooruit gaat. Vertrouwelijk moet ik u melden dat, naar mij voorkomt, ook onze vriend de heer Mackay er zeer tegen opziet. De Kerk, indien zij een kerk der Afgescheidene Gemeente, en niet een gezamenlijk Oratoire is, indien daar de Sacramenten regelmatig door een Afgescheiden predikant bediend worden, zal, vrees ik, een bijkans onoverkomelijk bezwaar zijn. Het Seminarie zal, uit den

aard der zaak, als een accessorium van die Kerk worden beschouwd. Bij de meeste andere vrienden hier vinden wij, tot dusver, geen de minste sympathie.

Doch wij willen niet vooruitloopen. Het is hier ook wel, „elke dag heeft genoeg aan zijns zelfs kwaad."

Wat zegt gij van de feestviering te Groningen tot behoud van het Christelijk element der gemengde scholen?

Van harte.

uw vr. en br.

's Hage, 2 Junij 1851.

*** De Nederlander van 2 Junij. Christelijk Schoolonderwijs. Zie hierboven p. 213. Met het doel om Christelijke Schoolonderwijzers tot zamenspreking te brengen.

..... Het is met de School als met de Kerk. Langen tijd scheen het alsof de Hervormde Kerk het wettige erfgoed was van neologen en rationalisten. Leeraren en leden, die getrouw waren aan de waarheden van het Christendom in hunne Belijdenis nedergelegd, schenen in hunne eigene Kerk vreemdelingen te zijn, — zonderlinge menschen, omtrent wie het twijfelachtig was of ook tot hen eene soort van verdraagzaamheid moest worden uitgestrekt. — Dit is, wat de Kerk betreft, aanmerkelijk veranderd. Het regt der Hervormde gezindheid, in verband met hare kerkelijke Belijdenis, is meer in het licht gesteld en wordt beter dan vroeger gewaardeerd; — de gemeenten beginnen te ontwaken en in te zien dat men haar in de plaats van hare Christelijke Belijdenis een zamenstel van Reglementen heeft gegeven, en dat men haar geleid zou hebben om de gekende waarheid los te laten voor eene veronderstelde waarheid, die nooit gevonden maar altoos gezocht zou worden; — en het ongeloof zelf wikkelt zich in onze dagen, terwijl het de Gereformeerde kerkleer bestrijdt, in een Gereformeerd-regtzinnig gewaad, omdat het de waarheid erkent dat niet-Gereformeerde leeraars in de Gereformeerde Kerk geen wettige plaats vervullen.

Hetzelfde verschijnsel begint zich omtrent ons schoolwezen te openbaren. Men begint te gevoelen, dat in een Christenland de Christelijke onderwijzer eigenlijk alléén onderwijzer is in de ware beteekenis van het woord. Daar de kerk zich van lieverlede begint op te rigten en te herstellen, zijn de leden van de kerk, de ouders, niet meer gediend met een school-onderwijs, dat hunne kerk in een bespottelijk daglicht plaatst, of haar als eene antiquiteit voorzigtig ter zijde stelt. Het volk waardeert, meer dan men gewoonlijk in zekere kringen denkt, beiden de kerk en de school; en gelijk het nu wenschelijk is, dat de kerkelijke beweging door de voorgangers en leeraars geleid en bestuurd wordt, zoo ook is het wenschelijk, dat ten aanzien van het Christelijk schoolwezen de onderwijzers tot zelfbewustheid ko-

men, en door hunne kennis en ondervinding aan de reformatie van het schoolwezen leiding en rigting, en aan het Christelijk-kerkelijk beginsel eene gewenschte versterking en uitbreiding geven. Uit dit oogpunt gelooft men, dat het wenschelijk is, dat Christelijke school-onderwijzers van tijd tot tijd in eene algemeene vergadering met elkander van denkbeelden verwisselen.

LXIV.

Amsterdam, 6 Junij 1851.

Geliefde Broeder in onzen Heer! Gisteren avond heb ik met de heeren Gulcher en de Liefde eene conferentie gehad over de Handwijzer. — Wij zijn overeengekomen, dat dit blad bepaaldelijk het kerkelijk standpunt zal aannemen; — het nieuwe programma zal door mij gesteld worden; — de beginselen zullen met bestemdheid aangegeven, maar de schijn eener eigenlijke verandering van beginselen zal vermeden worden. Ds. de Liefde zal trachten van de Handwijzer een Nederlander in het klein te maken. De romantische verhalen zullen wegvallen, en vervangen worden door de mededeeling van belangrijke voorvallen; in onze vaderlandsche of in de kerkelijke geschiedenis vermeld, martelaars-historiën, enz. In een woord, de Handwijzer zal zich een ander publiek voorstellen; niet de eigenlijke wereld; maar het publiek van de Nederlander, doch met dit onderscheid, dat de Handwijzer tot de laagste, de Nederlander tot de hoogste standen, spreken zal. De Handwijzer zal trachten het oor te winnen van de godvruchtigen onder de dienstbaren, arbeiders, handwerkslieden, enz., en dan aan deze zelve overlaten om het blad in handen te geven aan kameraads en bekenden, wier harten nog niet voor de waarheid gewonnen zijn. — Ik heb geen vol vertrouwen, dat al die goede voornemens verwezenlijkt zullen worden.

De brief van Ds. van Rhijn aan de redactie van de Neder-

lander heeft mij veel genoegen gegeven [1]). Zulke hartelijke woorden van een geacht leeraar doen bij het volk ongeloofelijk veel goed. Ook het getuigenis van den heer van Rhijn omtrent de mogelijkheid van de oprigting van gezindheidsscholen is van veel belang, omdat dit getuigenis op eene ondervinding van vele jaren berust. Hoe wenschelijk zou het zijn, dat ook andere predikanten hunne overtuiging in het openbaar uitspraken; daardoor zouden vele gemoederen worden vastgesteld, en zou onder hen, die den Heere vreezen, meerder eenheid en overeenstemming ook omtrent de belangen van het lager onderwijs geboren worden.

Het denkbeeld eener algemeene vergadering van Christelijke onderwijzers vindt bijval. Sommige onderwijzers handelen er over om het te verwezenlijken. Waarschijnlijk zal de Nederlander later door hen verzocht worden daaromtrent een opstel van hen te plaatsen.

Ik heb met genoegen gezien dat de Tweede Kamer tot den 19den dezer vacantie heeft genomen. Ik hoop dat de Haagsche vrienden er nu op bedacht mogen zijn om den dag tot het houden eener vergadering wegens het Seminarie vast te stellen, en dat ik daarvan tijdig berigt mag ontvangen om de andere vrienden aan te schrijven.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn.

uw liefh. br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Met belangstelling las ik uw berigt omtrent de conferentie met de Liefde. Indien de Handwijzer aan die geopende uitzigten beantwoordt, zal het mij, met u, zeer aan-

---

[1]) In de Nederlander van 2 Junij. — «Het beginsel, geene gemengde, maar gezindheidsscholen, staat nu bij mij vast.»

genaam zijn. Intusschen acht ik een gestadig en werkzaam toezigt niet overtollig, of, beter gezegd, onmisbaar.

Met verlangen zie ik de aanvrage der Schoolonderwijzers te gemoet. — De hartelijke woorden van Ds. van Rhijn hebben mij zeer verblijd. Hadden sommige andere predikanten op wier ondersteuning rekening kon worden gemaakt, met gelijke cordaatheid de hand aan de Nederlander gerigt, dan zou voorzeker de invloed daarvan merkbaar zijn geweest.

Onze vriend Singendonck zal u gisteren geschreven hebben over den dag der bijeenkomst. Dit is de eenige dag dien de heer Mackay, vóór zijn vertrek naar de Kolonien van Weldadigheid, beschikbaar heeft. Ik geloof dat het programma aan onze vrienden wel bevalt, maar zij hebben groote bezwaren omtrent de rigting die de zaak, naar hun inzien, ondanks alle papieren waarborgen, zoo ligt zal kunnen nemen in de praktijk, ook omdat gij met uwe Entschiedenheit, tegenover de meeste, ook welgezinde, Afgescheidenen, bijkans alleen staat.

Uw vr. en br.

's Hage, 7 Junij 1851.

LXV.

Amsterdam, 19 Junij 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Ik heb van de oprigting van het Seminarie meer last dan mijn gestel dragen kan. Mijn afgescheiden vrienden zijn bevreesd dat ik de Afscheiding verkeerdelijk opoffer; de Hervormde vrienden schroomen tot de Afgescheidenen te naderen. Ik stel het brandpunt der onderneming in een cordate toenadering van gescheidenen en niet-gescheidenen, om kracht uit te oefenen tot openbaring der Hervormde Kerk. Van weêrszijden erkent men dit brandpunt, maar om er zich van te verwijderen uit vrees van zich te branden. Mijn oog is op den Heer, die ons uit alle bezwaren redt. Hij zal ook in deze

uitkomst verleenen. Ik denk de vrienden van weêrskanten zich vooreerst maar eens moede te laten praten over het programma van beginselen, — als de tijd van werken komt, zal men het gemakkelijker eens worden.

Steeds met hoogachting en heilbede.

uw liefh. Br. in Chr.

LXVI.

Amsterdam, 25 Junij 1851.

Hoog Edele Gestrenge Heer! Wij hebben van den heer Mackay een brief omtrent het Seminarie ontvangen, die niet zeer opbeurend is. Ik zou haast zeggen dat ZEd. ontslag neemt als Curator. Maar dit kan zóó niet; te minder daar het vorige Bestuur is afgetreden. Gelief de goedheid te hebben voor mij den heer Mackay te verzoeken de zaken in haar geheel te laten blijven, en zoo zijnEd. onverhoopt in zijne bezwaren volhardt, dan ten minste later op regelmatige wijze zijn ontslag te nemen en ons de gelegenheid te laten een opvolger te benoemen. Ik zelf ben zeer bezorgd, om de positie van onze Hervormde vrienden, in het algemeen belang, ongekrenkt te bewaren; maar moet toch ook eenigzins het regt hebben het medelijden van de vrienden voor mijne positie in te roepen.

Het algemeen belang zal niet bevorderd worden door de Afscheiding aan haar lot over te laten; ook niet door het Seminarie thans in verwarring te brengen of te laten mislukken. De zaak is goed, en uitvoerbaar ook; — maar het is mij, bij zoo velerlei meening en bij zooveel vrees, van alle kanten, voor inconsequentien, niet mogelijk eensklaps alle bezwaren van gescheidenen en niet- gescheidenen op te lossen. — Wat de Kerk betreft, moet ik opmerken, dat daarvan reeds in de eerste nieuwstijding, in de Nederlander n°. 136 wegens den aankoop van het gebouw,

gesproken werd, en dat mijne drie Artikelen over de Afscheiding gegrond waren op het denkbeeld om de Afscheiding te gebruiken als middel tot reformatie van de Hervormde kerk, en dus ook hare godsdienstoefeningen, als noodhulp, op plaatsen waar de zuivere verkondiging des Woords ontbreekt. Maar als de heer Elout, en in navolging van zijn Ed. de heer Mackay, schrikt van de aanstelling van een koster, dan weet ik niet waartoe een Seminarie zal dienen, waar meer dan kosters, waar predikanten worden opgeleid, die dan toch wel iets zullen moeten verrigten. Onze tegenpartij schrikt zoo spoedig niet; deze schroomt niet de Kerk in hare fondamenten om te keeren; moet het volk dan jaar uit jaar in van prediking en Sacramenten verstoken blijven?

Ik geloof dat bij sommige Hervormde broeders in dit opzigt ergens een radicale misvatting bestaat, en dat zij niet genoeg bekend zijn met het regt dat de Heer aan zijne gemeente heeft gegeven om, als levend en organisch ligchaam, in hare behoefte te voorzien en voor hare geestelijke welvaart zorg te dragen. —

In de tegenwoordige omstandigheden verzoek ik u de goedheid te hebben mij behulpzaam te zijn om te bewerken dat de vrienden geen haastige besluiten nemen, maar de ontwikkeling der zaken af te wachten. Het liefst zou ook ik van de zaak afzien; ik heb geen behoefte aan een Seminarie, en de theologische wetenschap heeft voor mij zooveel betooverends niet. Maar de stand van zaken vordert thans dat er niet slechts gesproken en geschreven, maar ook gehandeld wordt. Er zijn in de lagere klassen te veel duizenden geloovigen, die rondzwerven, dan dat ik besluiten mag ook mij aan een zeer lastige taak te onttrekken en terug te deinzen voor bezwaren, die in de kracht des Heeren overwonnen kunnen worden.

Wees van harte gegroet en den Heere en Zijner genade bevolen door

Uw liefh. Br. in Chr.

LXVII.

Amsterdam, 27 Junij 1851.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Uwe letteren van gisteren zijn mij zeer aangenaam.

Ik weet bij ervaring, hoe bemoedigend het is te weten dat de ijver van anderen niet verflaauwt. Daarom acht ik een kleine rekenschap wegens mindere werkzaamheid van mijne zijde, niet overbodig. Ik heb eenige dagen noodig tot werkzaamheden, reeds te lang uitgesteld: het afsluiten mijner boeken, het inhalen mijner correspondentie met de Amerikaansche vrienden. Ook is mijne lieve vrouw sedert acht dagen tamelijk ernstig, door aandoening van de borst, ongesteld. Mijne twee jongste kinderen waren mede onpasselijk, doch zijn thans beterende.

Onder deze omstandigheden, kan een door mij begonnen opstel voor de Nederlander over de Afscheiding niet opschieten.

Ik dank u voor de toezending van bijgaanden brief van van Woelderen. Hij vergeet, dat hij mij in onze discussie niet met zijn persoon, en dus ook niet met zijn vroeger werk, heeft bekend gemaakt. Uit zijn vrees voor de Roomschen verklaart zich thans de gedwongenheid, die ik in zijn schrijven bespeurd heb, en die mij deed vermoeden dat hij ons wilde foppen. Zijn repliek zal ook mij aangenaam zijn. Echter, ik verneem dat het wetsontwerp gereed, en slechts eene wijziging van dat van den heer de Kempenaar zou zijn.

In het begin van Januarij ontving de heer Teding van Berkhout een brief van Ds. Heldring voor de Vereeniging.

Hij verzocht hem om meerdere opstellen in te zenden, omdat hij begreep dat de heer v. Berkhout even als hij, één lijn zou willen bewandelen tusschen de Groninger school en de dweepers; tusschen de ultra's Groen en van der Brugghen; Wormser en Brummelkamp, da Costa en (de naam van dezen ultra is mij ontgaan.)

De heer van Berkhout heeft mij dien brief destijds voorgelezen; ....

De heer Berkhout en ik waren over dien brief weinig gesticht, en hadden van de Vereeniging weinig verwachting.

„Indien wij den heer Groen voor een ultra moeten houden", zei de heer Berkhout, „dan hebben wij niets; hij is de persoonlijke uitdrukking van onze beginselen."

In dien geest heeft hij aan Ds. Heldring geschreven, en het antwoord is mij heden medegedeeld.

Ds. Heldring had weinig tijd om te schrijven; de vorige brief was wat kort geweest; wij zijn geen ultras; maar Brummelkamp predikt nacht en dag scheiding; Wormser wil geen scheiding; — van der Brugghen staat in de Evangelische vrijheid; Groen vertegenwoordigt het oud-testamentisch wettisch beginsel! Ds. Heldring wil daarentegen de Gereformeerde leer, maar niet de Gereformeerde dogmatiek! Hij zal zich aan de Gereformeerde Belijdenis houden, en er regts en links meê strijden!

Wij hebben begrepen in deze omstandigheden niet aan een goed einde te kunnen komen; en daar het nogtans jammer is de Vereeniging te laten varen, hebben wij voorloopig besloten (wat echter nog zou kunnen veranderen) zamen te werken en de stukken te teekenen met een nog uit te denken collectieven naam, om zoo te trachten den boventoon in het Tijdschrift te bekomen.

Ik verzoek u in het oog te houden dat voormelde brief van Ds. Heldring mij slechts is voorgelezen, zoodat het kan zijn dat mijn rapport niet overal naauwkeurig is.

De heer Berkhout heeft mij ook uwen brief aan hem betrekkelijk de Nederlander voorgelezen. Hij denkt in dien geest te handelen; maar mijn raad zou zijn, zoo hij u in den verderen loop der correspondentie wederom de aanwijzing van een vak vraagt, hem regtstreeks een vak aan te geven, bijv. Kerkelijk regt of iets dergelijks. Hij verlangt naar werkzaamheid; heeft hij die, dan schikt alles zich van zelven; heeft hij één vak aangewezen, dan komt hij van zelf in andere.

Nu nog een woord over de Vereeniging ter verbreiding der Waarheid. Van het voornemen der Bestuurders om met mij over

het aannemen der Belijdenissen te raadplegen, heb ik niets meer vernomen. Sommigen uit de Vereeniging, wien ik van uwe geschriften bijv. het Regt der Hervormde Gezindheid had toegezonden, hielden dit voor een list (het woord niet al te ongunstig opgevat) om hen tot het aannemen der Belijdenissen te brengen. Evenwel zijn de Belijdenissen in de Vereeniging ter sprake gebragt, en hebben de leden voor hare aanneming zooveel genegenheid betoond, dat over de zaak in de volgende week gehandeld en gestemd zal worden. Nu de bestuurders niet komen, ontvang ik bezoeken van de leden om met mij over het kerkelijk standpunt te raadplegen.

Uw antwoord aan den heer Heemskerk heb ik met uitstekend genoegen gelezen; vooral ook dat in de Nederlander van morgen.

Wees met mevrouw Groen van ons beiden hartelijk gegroet, de Heer zij ulieden goed en nabij en schenke ulieden zijnen vrede.

Uw liefh. Br. in den Heer.

*** Het PROGRAMMA van de Handwijzer (hierboven p. 216) in de Nederlander van 28 Junij.

In de eerste plaats herinneren wij, dat wij schrijven voor het volk, voor de zoogenaamde mindere standen. Deze liggen ons om vele redenen na aan het hart. Zij maken een groot en belangrijk gedeelte uit van de Natie; en nogtans worden zij niet altoos behoorlijk gewaardeerd, noch hunne belangen en behoeften uit het regte oogpunt beschouwd. Wij meenen dat ook de eenvoudige landman, de eerzame arbeider, de vlijtige ambachtsman, de eerlijke winkelier en de getrouwe dienstbode behoefte hebben om bekend gehouden te worden met hetgeen er omgaat in de wereld, die, als voorbereidingsplaats voor de eeuwigheid, ook hen ter woonstede is gegeven. Wij meenen, dat ook zij belang hebben bij de regeling van vele aangelegenheden van den Staat; niet opdat zij droomen zouden van, of bedrogen zouden worden door eene denkbeeldige volks-souvereiniteit, maar opdat voor hen de mogelijkheid openblijve, om een gerust en stil leven te leiden, in alle godzaligheid en eerbaarheid.

Daarom achten wij het van belang dat ook de mindere standen ten minste een weekblad hebben, dat hen regelmatig bekend maakt met hetgeen er in de wereld plaats heeft, en met hetgeen betrekking heeft tot de Kerk en het onderwijs hunner kinderen. Het is waar, ons vaderland heeft aan dag- en weekbladen geen ge-

brek; maar juist de overvloed van die geschriften, die inderdaad eene plaag zijn van onzen tijd, hebben ons de pen doen opvatten, om een weekblad te schrijven voor het volk. Immers onder al de menigte van dag- en weekbladen, die als staatkundige nieuwsbladen ons voortdurend overstroomen, kennen wij er slechts één, dat waarlijk aan de behoeften en de eischen eener Christelijke Natie beantwoordt, en in zijne beschouwingen zoowel de regten en verpligtingen van de Kerk als de regten en verpligtingen van den Staat omvat.....

»Daarom wenschen wij met onze Handwijzer, als bondgenooten, naast de Nederlander te staan, en met haar tot hetzelfde publiek, maar zij tot de aanzienlijke en geleerde standen, wij tot de eenvoudige en mindere klassen onzer natie te spreken. In den geest van de Nederlander wenschen wij dus de Handwijzer te schrijven; opdat ook onze geringere standen, bij welke zoo veel voorvaderlijke godsvrucht, zoo veel gehechtheid aan de Kerk, en zoo veel liefde voor het Huis van Oranje is overgebleven, een blad mogen hebben, dat niet te kostbaar is en hunne bevatting niet te bovengaat.

Eene langdurige ondervinding heeft ons bovendien geleerd, dat er ook bij de mindere standen een schat van godzaligheid en van kennis der oude beproefde waarheid is overgebleven. Onze natie, aanzienlijken en geringen, heeft de zegeningen, die zij van den Heer in het geestelijke en in het tijdelijke in zoo ruime mate had ontvangen, verzondigd. Ons land is groot geworden, toen zijne inwoners klein waren voor het aangezigt van God, en toen zij goed en bloed over hadden voor de bewaring en handhaving van het Evangelie zijner genade. Maar toen ook de Nederlanders zich door de zoogenaamde vrijzinnige beginselen lieten betooveren; toen de dienst van God en eene naauwgezette godzaligheid hen te bekrompen werden; toen de staatkunde onzer regeerders moest losgemaakt worden van de kennis en erkenning van den Heer; toen zij zonder God en zijn geopenbaarden wil alles wilden regelen en inrigten, werd ook alles het onderste boven gekeerd; en het werd bewaarheid wat er geschreven staat: »Die Mij versmaden, zullen ligt geacht worden.» God gaf ons over aan vreemde overheersching, aan uitplundering en verarming, gelijk vroeger Israël, wanneer het den Heer en zijne dienst verliet.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Nevensgaanden brief van den heer Mackay deel ik u vertrouwelijk mede. Ik acht het wenschelijk dat ge, zooveel mogelijk, met de opiniën der vrienden alhier bekend blijft, en het is mij gebleken dat hij tegen de mededeeling geen bezwaar had.

Ik ontveins niet dat de zaak van de Kerk, ook naar mijn inzien, de positie der niet-gescheidenen ligtelijk compromitteert. Men zal altijd meenen dat er tusschen de Kerk en het Seminarie een onafscheidelijk verband is. — Gij zult van den heer Berkhout wel hebben vernomen dat de heer Mackay geenerlei plan heeft om, door eenig overhaast besluit, u en de andere vrienden eenigzins in verlegenheid te brengen; doch aan den anderen kant zullen wij ons vooralsnog moeten wachten voor alle publiciteit, die de zaak nog meer uit haar geheel zou kunnen brengen.

Met de meest hartelijke gevoelens

uw Vr. en Br.

's Hage, 1 Julij 1851.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Het artikel in the Hollander [1]) kwam ook mij, hoewel niet kwaad, eenigzins ruw voor. — Het is mij niet onaangenaam dat de Nederlander, zonder het te weten, volledig uw programma overgenomen heeft. Ik wensch wel dat, als het doenlijk is, gij ook aan de Handwijzer denkt; maar ik houd 't ook bijkans voor onmogelijk, omdat gij verpligt zijt uwe gezondheid in acht te nemen, omdat uwe bezigheden zoo velerlei zijn, en omdat ik met groote vreugde zie dat gij 't allereerst zorgen wilt voor de Nieuwe Utrechtsche Courant.

Hetgeen ge omtrent het Handboek schrijft, heeft mij aangenaam verrast. Ik heb slechts twee bedenkingen. Komt het u voor, dat er eenig uitzigt is voor Höveker om met goed financieel gevolg het werk zoo laag verkrijgbaar te stellen? Ten anderen zou welligt onze betrekking tot Kemink ten gevolge behooren te hebben dat hem vooraf gevraagd werd of de onderneming, op die voorwaarde, door hem begeerd werd [2])?

---

[1]) Noord-Amerikaansch blad.

[2]) Kemink, uitgever van de Nederlander, had op de eerste uitgaaf van het Handboek (bij Luchtmans verschenen), geenerlei betrekking.

Mijne ochtenden gaan deze week voorbij in de discussie van wetten, die eigenlijk buiten den kring liggen van mijne beoordeeling, en waarbij ik dikwerf verveling en even daardoor dubbele vermoeidheid gevoel.

Geloof mij, van ganscher harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 10 Julij 1851.

LXVIII.

Amsterdam, 14 Julij 1851.

Waarde broeder in den Heer! Ik heb Höveker gevraagd iets te mogen weten omtrent zijn uitzigt om met goed finantiëel gevolg den prijs van het Handboek zoo laag verkrijgbaar te stellen. Hij heeft mij daarop het bijgaande billet gezonden, dat ik niet terug behoef. Voor het overige acht men in het algemeen dat Höveker niet gewoon is zich omtrent zijne geldelijke belangen te vergissen. Ik heb bij de zaak een belang van gansch anderen aard. Bij scholen en kerken moet ons volk een eigen Huis-Bibliotheek hebben van werken van blijvenden aard, die de ouders hunnen kinderen nalaten. Dit is sedert jaren mijn verlangen geweest. Er wordt door de Boekverkoopers op een onverantwoordelijke wijs gespeculeerd op de beurs van den burgerman, door hem te overstelpen met een stroom van dubbeltjes-preeken en brochures, waardoor het volk altoos hetzelfde leest, tijd en geld verspilt en niet vooruit komt. Wanneer ik zie wat men in Engeland doet, dan behoort die zaak eens geschud te worden. Vele belangrijke werken kunnen goedkoop geleverd worden, zoo men tracht veel koopers te vinden. Het volk kan voor hetzelfde geld betere en blijvende lectuur bekomen; de boekverkoopers kunnen dezelfde verdiensten hebben; maar met een weinig meer arbeid. Indien

door u tot de uitgave besloten wordt, hoop ik daarop zooveel invloed te mogen hebben, dat ik gelegenheid verkrijg de tusschenstanden te doen gevoelen, dat het Handboek nº. 1 zal zijn van eene reeks belangrijke werken op die wijze uit te geven.

Met Kemink ben ik wel een weinig verlegen; maar die verlegenheid wordt getemperd door overwegingen als de volgende: door u werd geen uitgever gezocht; — de aanvraag komt tot u; — de meeste boekverkoopers zullen de onderneming gewaagd achten; — van uwe zijde kon aan Kemink niet wel een gewaagde onderneming worden voorgesteld; thans zou het voor Höveker hard zijn te zien dat een ander ploegde met zijn kalf; zoo iemand, dan is Höveker door zijne relatiën en manier van handelen berekend om eene eerste onderneming van dien aard te doen gelukken; aan het welgelukken der zaak is veel, ook voor het vervolg gelegen; — het is van belang dat het blijkt dat ook andere uitgevers dan die van de Nederlander met de werken van den heer Groen iets durven ondernemen.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! Uw belangrijk artikel [1]) komt eerstdaags in de Nederlander. Het is kras; doch, naar ik acht, niet te kras. Ik heb 't een paar dagen laten liggen omdat het mij voorkwam, dat de Redactie bij een dergelijk stuk, in het belang der zaak, eenigzins haar reserves moet nemen, en dat mij de tijd om dit met genoegzame bedaardheid te doen, ontbrak Ik verzoek u zeer om telkens, al is het ook met weinige regels, op dit punt terug te komen. Ik geloof dat die meer positieve en actieve aaneensluiting der geloovige Predikanten de levensvraag is der Kerk.

Ik ben zeer verlangend naar de uitkomst der meeting van heden avond en zeer verheugd over het beroep van Hasebroek.

Van harte

uw Vr. en Br.

's Hage, 23 Julij 1851.

[1]) Over het Leeraarsambt. Zie p. 231.

*** De Nederlander van 28 Julij. De Gemeente en de Predikanten.

De Nederlander heeft dezer dagen meermalen den wenk gegeven, dat het leeraarsambt gevaar loopt zijnen invloed en achting bij de natie, en inzonderheid bij de Hervormde Kerk, te verliezen. Dit onderwerp is van het hoogste belang, en vereischt de meest naauwgezette behartiging van allen die het wel meenen met het Vaderland en de gemeente Het is onmogelijk dat de gevoelens van achting en eerbied voor het leeraarsambt bij eene gemeente op den duur bewaard kunnen blijven, waar het verbindend gezag van Gods Woord en in het algemeen de dierbaarste waarheden van het Evangelie, in hare Belijdenissen uitgesproken, door de eene helft der Voorgangers worden ter zijde gesteld en ontkend, en deze verloochening door de andere helft, op weinige uitzonderingen na, zwijgend en lijdelijk wordt aangezien; waar bladen als de Fakkel en de Kerkelijke Courant het onverschillig en ongodsdienstig gedeelte der gemeente vermaken, en het gemoedelijk en ernstig gedeelte der gemeente bedroeven en ergeren door de meest schandelijke verguizing van godvruchtige en voortreffelijke mannen, in wier bezit iedere Kerk zich verheugen zou; waar de werkzaamheden van Christelijk-philantropischen aard, de zorg voor het Christelijk schoolonderwijs, het opzoeken en teregtbrengen van armen en afgedwaalden, bijna uitsluitend aan de zoogenaamde leeken worden overgelaten en door de meeste leeraren met een vijandig of met een onverschillig oog worden aangezien. Geene gemeente is tegen den schadelijken invloed van zoodanige omstandigheden op den duur bestand.....

Bijna al de predikstoelen in de provincie Groningen worden door voorstanders van de zoogenaamde Groninger School ingenomen. Maar tevens is het eene waarheid, dat het volk aldaar algemeen van de laauwe en ongoddelijke leer, die het wordt opgedrongen, walgt, en dat het reikhalzend uitziet om verlost te worden van het grievend onregt, waardoor het verhinderd wordt in zijne eigene kerken de Gereformeerde kerkleer te hooren verkondigen. Het spreekt van zelven dat zulk een gewelddadige overheersching en miskenning van het regt der gemeenten op den duur niet kan bestaan; dat zulk een toestand allerlei spanning in de gemoederen, allerlei gesprekken en overleggingen moet te weeg brengen; dat daardoor de achting voor welgezinde en ontrouwe leeraren beiden, omdat zij zelve betoonen geen onderscheid te zien, moet verminderen; dat het volk, buiten de leeraars om, zich zelf zoo goed mogelijk tracht te helpen; dat daardoor allerlei verkeerde en bekrompen rigtingen, en ook het afscheiden worden bevorderd; en dat alzoo de kerk in hare diepste grondvesten wordt geschokt en ondermijnd. Dit zijn de jammerlijke vruchten van eene zoogenaamde liefde en verdraagzaamheid, die de regten en overtuigingen van anderen met voeten treedt; van dien hoordwang, gelijk de waardige van Rhijn het noemt, welke het gevolg is van onbepaalde leervrijheid bij de predikers.

Meer dan ooit, behooren getrouwe leeraars in onze dagen hunne dubbele roeping en verpligting te gevoelen, om de gemeente Gods te weiden en haar van den overlast van wolven te verlossen.

LXIX.

Amsterdam, 25 Julij 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Ik vind het zeer goed dat de redactie omtrent mijn laatste gezonden opstel [1]) hare reserves neemt, om op een des te vrijer standpunt te staan [2]). Ik heb van Ds. van Toorenenbergen niets vernomen, en vermoed dus dat hij mijn opstel plaatsen zal. Dit loopt, met aanvoering van andere argumenten, over hetzelfde onderwerp.

Op onze vergadering van Woensdag zijn 64 personen verschenen, meestal uit den burgerstand. Het bureau werd met acclamatie, op voorstel van den heer Hooft Graafland, herkozen. De discussiën waren weinig en leverden niets belangrijks op. De nieuwe Rotterdamsche Courant heeft iemand gezonden om de Vergadering bij te wonen, doch zijn verzoek is afgewezen. Het korte verslag in de Amsterdamsche Courant is, geloof ik, van het bureau afkomstig, en in de hoofdzaak naauwkeurig. Het lijdt geen twijfel of onze kandidatenlijst zal door een veel grooter getal kiezers gevolgd worden dan er opgekomen is. De Amsterdammers zijn in het algemeen het kieswerk reeds moede, en zullen gaarne eene lijst van achtingswaardige personen aannemen, die hun door anderen, zonder hen, wordt voorgelegd.

---

[1]) Zie p. 231.

[2]) Deze reserves luiden aldus:

»Dit opstel verdient, naar ons inzien, (al wordt niet bepaaldelijk elke uitdrukking door ons beaêmd) de meest aandachtige overweging van allen door wie in de herleving der Nederlandsche Hervormde Kerk belang gesteld wordt.

Ja, er is behoefte aan een vrij moedig getuigenis der getrouwe Predikanten voor het regt der Gemeente op de verkondiging van hare eigen Kerkleer.

Ja, er is behoefte aan hnn meer positief en krachtig optreden tegenover zoo vele predikanten door wie de leer der Gereformeerde Kerk, in haar Hervormd, Protestantsch en Christelijk karakter, bestreden en verguisd wordt.

Ja, dit alleen, niet een verkondigen der waarheid als eene eigen meening, die, ook in de Kerk, boven de dwaling geen voorrang en geen regt heeft, dit alleen is de belijdenis die met de roeping van een herder der Gemeente, in tijden gelijk wij beleven, overeenkomt.»

De beroeping van Ds. Hasebroek is ook mij zeer aangenaam. De vrienden mogen hun invloed wel aanwenden om hem het beroep, nu er eenmaal bres geschoten is, te doen aannemen. De heer Pierson, die door zijne relatiën omtrent het beroepingswerk doorgaans goed onderrigt is, heeft mij medegedeeld dat juist die predikanten, welke nog eenigzins den schijn hebben van regtzinnig te zijn, het beroep van Hasebroek het meest hebben tegengewerkt.

Met hoogachting en heilbede heb ik de eer te zijn.

Uw. liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Welk een droevige rigting neemt de Stem [1]) aan. Gaarne verneem ik eens van u welke daar tegenover de houding van de Nederlander behoort te zijn.

Het stukje van de Handwijzer over de éénig Gereformeerden heb ik doen opnemen onder de periodieke drukpers. De toon der Roomsche bladen omtrent de geschiedenis van het Vaderland wordt heftig. Het is welligt voor de zaak van het onderwijs jammer; maar zulk een verguizing van Willem I kan toch niet worden geduld. Van harte als altijd

Uw. Vr. en br.

's Hage, 22 Aug. 1851.

---

[1]) «Het orgaan,» zoo als Wormser zich in de Nederlander uitdrukt, «van zekere rigting in de Afscheiding.»

*** In de Nederlander van 29 Aug. is uit een artikel van Wormser in de Handwijzer o. a. dit overgenomen:

De Stem vergeet in al hare artikels, dat regte Afgescheidenen, in onze dagen, en in de dagen der vaderen ten tijde van den strijd met de Remonstranten, steeds hebben in het oog gehouden, dat zij, die aan de Kerkleer vasthouden, geen strijd met de Kerk hebben, en dus ook nooit van de Kerk scheiden; maar dat zij strijd voeren met bijzondere personen, die voor een tijd de Kerk overheerschen; en dat dus eene wettige afscheiding slechts eene scheiding is van die personen, zoo lang de overheersching duurt.

»De Stem vergeet, dat de scheiding onzer vaderen van de Roomsche Kerk in geen opzigt gelijk staat met de scheiding van de Hervormde Kerk; dat in de eerste de dwaling gewettigd was, en dat in de laatste de dwaling zoo zeer onregt en overheersching is, dat nog nooit eenig hooger of lager Hervormd Kerkbestuur de verbindende kracht der Gereformeerde Belijdenissen heeft durven ontkennen.

«Eindelijk de Stem, wanneer zij zich herhaaldelijk op ruwen en overmoedigen toon aanmatigt te verzekeren, dat de Hervormde Kerk onverbeterlijk bedorven, en dat in haren boezem geen reformatie mogelijk is, vergeet, dat de vaderen een getrouwen Verbonds-God hadden, die hun God wilde zijn en de God van hun zaad, en die in Zijne wondere wegen ook door het geroep van: onmogelijk! door nietige stervelingen niet wordt belemmerd."

Waarbij de Nederlander voegt: «De teregtwijzing draagt, in haar gestrengheid zelve, blijken van zachtmoedige wijsheid. Wenschende dat deze wenken voor de Redactie van de Stem nuttig mogen zijn, zouden wij haar den raad geven niet te antwoorden dan wanneer zij bedaardelijk haar eigen artikels overgelezen en het artikel van de Handwijzer rijpelijk zal hebben overdacht.»

LXX.

Amsterdam, 22 Augustus 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe aangename letteren van 15 dezer en de toezending van het geschrift van Ds. Molenaar [1]). — Het laatste heeft mij aanleiding gegeven tot het schrijven van bijgaand correspondentie-artikel voor de Nederlander? [2]). — Gaarne had ik daarbij gewezen op de

---

[1]) Onder de zinspreuk: »Hebt de waarheid en den vrede lief» (Zach. VIII: 19) is te 's Gravenhage in het licht verschenen:

»Noodig onderrigt voor de Gemeente van 's Gravenhage, en geheel de Nederlandsche Hervormde Kerk, naar aanleiding van het woord van professor Hofstede de Groot, over de Groninger Godgeleerden.»

Het is van den Predikant Molenaar. Sedert 29 jaren herder en leeraar der Gemeente van 's Gravenhage, achtte hij zich tot openlijke weêrspraak verpligt.

Op de vraag van den Hoogleeraar: »Zijn de Groninger Godgeleerden buiten het Christendom, of althans buiten de Hervormde Kerk?» geeft hij ten antwoord: niet alleen buiten, maar ook tegen de Hervormde Kerk; dewijl deze zulke meeningen nimmer was toegedaan, en dusdanige dwalingen met de ware Kerk van alle eeuwen en van alle landen heeft verworpen.» De Nederlander nº. 350.

[2]) Zie p. 235.

blijdschap der Amsterdammers bij het vooruitzigt op de komst van Ds. Hasebroek. Ik heb dit gelaten om zijne positie niet reeds vooraf te bemoeijelijken.

Bijgaande zend ik u eene lijst van personen, aan welke ik exemplaren van het Regt der Hervormde Gezindheid gegeven heb, en ook exemplaren van de andere werken. In den laatsten tijd heb ik geen aanteekening gehouden. De Boekverkooper Hamel heeft thans 2 exemplaren van mij om, voor niet minder dan ƒ 1 per stuk, te verkoopen onder zijne vrienden. Ik heb hem gezegd dat er menschen waren die voor de verspreiding van dit werk, om zijne nuttigheid, wel wat over hadden

Ik voeg hierbij het concept-prospectus wegens het Handboek, dat door Höveker is goedgekeurd. De renvooyen bevatten de door hem gemaakte aanmerkingen. — Ook ik ben overtuigd dat Höveker een goed financier is. Echter vind ik ƒ 4.80 voor een begin, voor een proeve die ook hare nadeelige kansen heeft, nog al matig. Hij zegt mij 10 jaren volstrekt noodig te hebben; eerst vroeg hij 15 jaren.

De Stem, die ik ben beginnen te lezen, viel mij in no. 12 aan, wegens het artikel van de Handwijzer tegen Joffers, waaraan ik vreemd ben. Ik heb gemeend de Stem in het algemeen belang eens eene ernstige teregtwijzing te moeten geven, die morgen in de Handwijzer komt. Ik vond beter het niet te doen in de Nederlander, die welligt nader beslissend bij de twistende partijen kan tusschenbeiden komen.

Steeds met hoogachting en heilbede

uw liefh. Br. in Christus.

*** De Nederlander van 27 Augustus.

Het is te hopen dat vele leeraars het voorbeeld van den heer Molenaar mogen volgen. Het ligt in den aard van eene Kerk en van het leeraarsambt, dat het goede woord van een voorganger honderdvoudigen invloed en tot bemoediging en opbeuring heeft boven de voortreffelijkste woorden van bijzondere personen. De gemeente wil ook gaarne uit den mond van hare leeraars hooren, wat zij zelve zeer goed weet en duizendwerf onderling besproken en herhaald heeft. Ds. Mole-

naar heeft in zijn geschrift omtrent het verderfelijke der Groninger leer en het regt der kerk op hare eigendommelijke Belijdenis niets gezegd, wat niet reeds herhaaldelijk door anderen is aangevoerd geworden en aan allen bekend is. En toch hoe belangrijk en frisch komt alles voor, nu het aan allen bekende ook door een leeraar met duidelijkheid en nadruk is uitgesproken! Inderdaad, welgezinde leeraars die altoos zwijgen, beseffen niet welk een onberekenbaar nadeel zij aan de zaak en de gemeente des Heeren toebrengen, en hoe dood en onvruchtbaar daardoor zelfs hunne zoogenaamde getrouwheid wordt.

Gebrek aan voorgang en leiding van de zijde der predikanten is eene droevige kwaal van onzen leeftijd, waardoor de Hervormde Kerk deerlijk lijdt. Nemen wij Amsterdam eens tot voorbeeld. De Groninger dwalingen worden dáár misschien slechts bepaaldelijk door één predikant vertegenwoordigd. Welligt zijn al de anderen daarvan afkeerig. Maar op weinige uitzonderingen na, is hunne prediking weifelend en karakterloos, zoodat de gemeente niet weet waaraan zij zich te houden hebbe, en zich, ook zonder af te scheiden, allerwege verstrooit. Vele aanzienlijke voorstanders der Hervormde Kerkleer bezoeken de Hollandsche Kerk nooit, maar maken gebruik van de voortreffelijke dienst der Fransche en Engelsche predikanten, terwijl vele Duitschers, omdat zij in de Hervormde Kerk niet vinden wat zij billijk verlangen mogten, geregeld gebruik maken van de dienst van den waardigen Lutherschen predikant Lentz. Bovendien is de Hervormde Kerk, sedert de laatste tien of twaalf jaren, omringd geworden door zes afzonderlijke kerkjes, in welke allen, van eene gezonde Evangelische prediking af tot eene ruwe voorstelling van doode regtzinnigheid toe, de Gereformeerde leer met ijver en kracht wordt voorgesteld: als de Kerk der Christelijk Afgescheiden gemeente, die van den Engelschen Episcopaalschen zendeling, die van den zendeling der vrije Schotsche Kerk, die van Ds. de Liefde, die van de Gereformeerden onder het Kruis, die van een gewezen boerenknecht, en welligt nog een twintigtal oefeningen en gezelschappen, die allen druk bezocht worden, en aan de Hervormde Kerk hare hoorders onttrekken, omdat deze in onbestemdheid en kleurloosheid geen behagen hebben. Zij vergissen zich het meest, die dit gevaar voor de Hervormde Kerk gering achten. Ons volk is aan zijne kerk zeer gehecht; dit kan niet genoeg in aanmerking genomen worden, omdat die gehechtheid twee zaken bewijst; dat het niet gemakkelijk en niet zonder groote en langdurige oorzaken elders ter kerk gaat, — en het doorgaans veerkrachtige en ernstige karakters, en niet de minst belangrijke leden der gemeente zijn, die aldus voldoening voor de behoeften van hunne harten zoeken.

Indien ongeveer twaalf jaren voldoende zijn geweest om in ééne stad zulke belangrijke verschijnselen te doen ontstaan, mag men aannemen dat er allezins reden bestaat om te wenschen dat de voorgangers der Hervormde Kerk hunne stem doen hooren op eene wijze, die aan de gemeente meer en meer vertrouwen inboezemt en geschikt is om haar aan hunne prediking te verbinden. Anderzins, wij hebben het voor onze oogen, de eerste schaapjes zijn den brug over, de andere zullen volgen. Het oprigten van kerkjes, dat voor twintig jaren onmogelijk scheen, is thans bijna

dagelijksch werk. Het is billijk dat wij ons verheugen dat ten minste allerwege het Evangelie verkondigd wordt; maar het zou treurig zijn indien er eindelijk moest bijgevoegd worden: behalve in de Hervormde Kerk!

LXXI.

Amsterdam, 23 Augustus 1851.

Geliefde Broeder in den Heer! Gelijk ik u reeds meldde, Höveker blijft op tien jaren staan; daarentegen verbindt hij zich tot eene oplage van 2000 exemplaren; zoo deze vroeger verkocht zijn, houdt het privilegie op.

... Ik acht het goed dat de eerste storm van de Stem neêrkomt op de Handwijzer en niet op de Nederlander. Welligt vindt de Nederlander in het stuk van de Handwijzer iets in het belang van de Hervormde kerk en der overneming waardig, waarbij zij dan tevens in het voorbijgaan een woord van verontwaardiging over de rigting van de Stem zou kunnen voegen. De meerderheid der Afgescheidenen zal niet boos worden, wanneer hunne verkeerdheden ernstig worden aangetast, zoo men slechts de staatkunde gebruikt om hen als goede en ijverige Gereformeerden te erkennen.

Naar mijne gedachten zal het hoogstnoodig zijn den strijd met de Roomschen over onze Historie fiks voort te zetten. Ik zie daarin geen schade voor het Onderwijs. Mij dunkt zij en wij zullen des te meer op gezindheidsscholen aandringen, omdat uit den strijd zelven de onmogelijkheid der vermenging blijkt.

De Heer zij met u en de uwen.

Uw liefh. Br. in Chr.

LXXII.

Amsterdam, 27 Augustus 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Het schip Foska-Helena kaptein Post ligt in lading naar New-York. Kapitein en stuurman zijn christelijke menschen, met welke ik bekend ben. Behoudens uwe goedkeuring, zou ik gaarne twee pakken van de afleveringen [1]) ontvangen, om ze, met een aantal prospectussen van de nieuwe uitgaaf, te zenden naar van Raalte en Bousquet Ook wenschte ik gaarne een derde pak voor mij zelven te ontvangen; ik zal trachten mij daarmede den toegang te verschaffen tot de onderwijzers-kweekelingen van de Diaconie- en Stads-armenscholen, die gewoonlijk regt arm zijn.

De exemplaren van den brief aan Graaf Schimmelpenninck zie ik verlangend te gemoet. — 34 exemplaren Toelichting van de revolutiespreuk zullen voor de 34 arbeiders van de sigarenfabriek zeer welkom zijn; dan komen zij in 34 huisgezinnen tegelijk. In die fabriek wordt door een der arbeiders, onder het werk, voortdurend voorgelezen; de overigen werken voor den lezer. Daarom zijn wij eenigzins verlegen om lectuur van niet te zwaren aard. Al de werkjes, die ik vroeger ontving, zijn met graagte weggegaan; dus ook antwoord aan den heer van Hall, adviezen enz. zullen welkom zijn.

Aan J. A. Wormser.

Geliefde Vriend! Ik vrees nu bijna dat ik u met boeken zal hebben overstelpt. Niet wetende wat ge eigenlijk door pak bedoeldet, heb ik 't maar wat ruim genomen, vooral omdat ik nu toch met uwe goedheid in het verspreiden dier Geschriften bekend ben....

[1]) Van de eerste uitgaaf van het Handboek nog overgebleven.

Nu wenschte ik nog zeer dat ge uwe gedachten, nog niet voor de Nederlander, maar voor mij zelven, liet gaan over een onderwerp, dat ons zeer ter harte gaat. Gij zult gezien hebben het 1e artikel in de Nederlander van heden over het onderwijs. Wij moeten, dunkt mij, in afwachting der waarschijnlijk nog vele jaren aanstaande algemeene verordening op het Lager Onderwijs, transitoire verordeningen verkrijgen, voorstellen althans [1]). Ik geloof dat op dat onderwerp bij den aanvang dezer zitting bepaaldelijk onze krachten moeten worden geconcentreerd; indien het Gouvernement weigerachtig blijft, zelfs door het gebruiken van het regt van initiatief. Gij weet wat ik beoog; enkel dat, waar zich een beter geest in de natie openbaart en er geen financieele bezwaren bestaan, er tegen de splitsing der gemengde school ten minste geen onoverkomelijk bezwaar in de wet zij. Denk er nu eens over hoe de beide in evengemeld artikel bedoelde punten

---

[1]) Reeds in de Nederlander van 13 Augustus leest men:

«Laat ons hopen dat de minister van binnenlandsche zaken, althans bij de opening der zitting van 1851—1852, in stede van te verwijzen naar de algemeene en volledige organisatie van al wat betrekking tot het onderwijs heeft, eene partiële voordragt aan de Staten-Generaal zal onderwerpen omtrent hetgeen ter afdoening rijp is.»

In de Nederlander van 30 Augustus.

«Eene partiele voordragt, «die ons de handen zou kunnen binden voor het vervolg» wordt voorzeker ook door ons niet bedoeld.»

Wij wenschen (zonder uitstel, als eene zaak die, wegens het periculum in morâ, de prioriteit heeft) tweederlei voorziening.

a. Dat er, voor het oprigten van Bijzondere scholen, geen autorisatie, maar (behoudens de waarborgen die de Grondwet omtrent zedelijkheid en bekwaamheid der onderwijzers verlangt) enkel kennisgeving worde vereischt.

b. Dat het oprigten van openbare Gezindheidsscholen, waar geen financiele moeijelijkheden bestaan, onder zoodanige voorwaarden als noodig zal bevonden worden, facultatief zij.

Deze punten zijn voor onverwijlde afdoening rijp.

Daarentegen, indien er naar volledige regeling, al ware het enkel van het lager onderwijs gewacht wordt, is het niet berekenbaar wanneer in het noodlottige stelsel dat het regt der Gezindheden en de hoogste belangen der Natie aan den invloed der vrijzinnigheid prijs geeft, wijziging zal worden gebragt.»

wettelijk zouden kunnen worden geformuleerd. Ik schrijf u dit zeer vertrouwelijk; ik heb er nog met niemand over gesproken [1]).

Wat is de Stem grof! Ik heb met genoegen van Ds. de Moen de berigten ontvangen, die in de Nederlander van heden geplaatst zijn [2]).

Meent gij niet dat de Toelichting der Revolutiespreuk voor de meeste arbeiders in de sigarenfabriek min geschikt is?

Met beider hartelijke groete, ook aan uwe vrouw,

Uw Vr. en Br.

's Hage, 30 Augustus 1851.

LXXIII.

Amsterdam, 3 September 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Ik kan uwe waarde letteren van 30 Augustus ll. nog niet geheel beantwoorden, 1°. omdat ik het zeer druk heb en meestal van 10 tot 17 visites per dag ontvang, en 2°. omdat ik sedert eenige dagen eene onaangename drukking op het hoofd heb, (waarschijnlijk eene rhumatische aandoening), die mij tot ingespannen denken onbekwaam maakt. Daarom moet ik u verzoeken omtrent het onderwijs later te mogen antwoorden.

---

[1]) De aanvankelijke ten uitvoerlegging van het hier aangeduide was bij de Adresdiscussie (24 Sept.) het amendement: «Terwijl wij, bij het uitzigt dat Uwe Majesteit ons op de voordragt van andere wetten opent, vooral het tot stand komen in deze zitting van eenige voorziening in den toestand van het lager onderwijs wenschelijk achten.»

[2]) «Men verneemt, dat eene menigte afgescheidene en niet afgescheidene Gereformeerden, vooral in Vriesland, groot belang stellen in de oprigting van het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam, en dat vele Afgescheidenen zich niet langer met de kerkelijke rigting onder hen vereenigen kunnen.»

Ik heb 50 exemplaren van den brief aan Graaf Schimmelpenninck ontvangen, welke ik voornamelijk onder de onderwijzers zal trachten te verspreiden, — 18 exemplaren zijn reeds geplaatst.

Niet gemakkelijk word ik met uwe geschriften overstelpt; ik wenschte slechts dat ik in staat ware uwe geldelijke schade te voorkomen.

Ook de Stem van heden is zeer grof. Het berigt van Ds. de Moen aan u is, ook wanneer de Stem het later mogt tegenspreken, juist. Ds. de Vos, die in de afgeloopen week bij mij was, heeft mij hetzelfde wat de Moen u schreef, medegedeeld.

Uw liefh. Br. in Chr.

** De Nederlander van 9 September.

Naar aanleiding van Ds. J. J. van Toorenenbergen. De School en de Kerk. Wenken bij de aanstaande organisatie van het lager onderwijs.

«Het is een verblijdend teeken van onzen tijd, dat leeraren van de Hervormde Kerk meer dan vroeger hunne aandacht beginnen te wijden aan het verband, dat er behoort te bestaan tusschen de lagere School en de Kerk. Zoolang de voorgangers der gemeente, ook in dit opzigt, niet algemeen het hooge gewigt hunner roeping beseffen, bestaat er voor beide instellingen geene mogelijkheid om opgerigt te worden uit haren tegenwoordigen toestand van kwijning, die door geen ernstig en belangstellend Christen langer wordt ontkend. Wanneer wij de geschiedenis der laatste vijftig jaren nagaan, kan het, ook bij de zachtste oordeelvelling, niet worden weêrsproken, dat de pogingen tot verlevendiging en herstel van ons Kerk- en Schoolwezen, vooral van de gewone leden der Gemeente zijn uitgegaan, en dat de meesten der leeraren, die aan de waarheid, door de Kerk beleden wordende, van harte verbonden zijn, zich doorgaans buiten den strijd gehouden hebben met eene voorzigtigheid, welke dien naam geenszins verdient.

Deze zorgvuldigheid van welgezinde en kundige voorgangers der Gemeente, om zich te onttrekken aan de behandeling van de dagelijks ter spraak gebragt wordende levenskwestiën voor de Kerk en de School, kon niet nalaten op velerlei wijze nadeelig te werken. Een der nadeelen, welke daarvan het gevolg zijn geweest, is dat de leiding der Kerk, niet wat haar uitwendig, vormelijk en administratief beheer, maar wat haar geestelijk leven en hare christelijke werkzaamheden betreft, meer en meer aan de handen harer leidslieden is ontglipt en overgegaan in die van gewone leden der Gemeente. Het kan toch niet worden ontkend, dat de verdediging en handhaving van de leer der Kerk, de oprigting van christelijke lagere scholen, de verzorging van den geestelijken nood en de behoeften van duizenden

ellendigen en verwaarloosden, behoudens eenige des te loffelijker uitzonderingen, niet door de leeraars, maar door gewone leden, zonder hen, worden ter harte genomen. Het eenvoudig gevolg hiervan is, dat, vermits er leiding en voorgang ontbrak, ofschoon er leidslieden en voorgangers waren, zich thans reeds de hebbelijkheid vertoont, (die zoo gemakkelijk toenemen zal) van, niet alleen bij christelijk philantropische werkzaamheden, maar ook bij de behartiging van het Kerk- en Schoolwezen, eenvoudig de leeraars voorbij te gaan; zoodat dezen, daar zij geenen invloed deden gelden, allen invloed zullen verliezen.

Het is hier de plaats niet de vele schadelijke gevolgen van zulk een staat van zaken op te sommen. Vele daarvan zijn reeds allerwege zigtbaar. Eene natie, als de onze, moet Scholen en Kerken hebben, die aan de wezenlijk bestaande en gevoelde behoeften voldoen. Indien hare leidslieden in den Staat en in de Kerk haar die onthouden, zal zij ze zich zelve verschaffen. Dit is reeds werkelijk de toestand, waarin wij ons bevinden, en waaromtrent de leeraars der Hervormde Kerk zich niet langer illusie behooren te maken. Vooral bij de midden- en lagere standen, openbaren zich een algemeene honger en dorst naar de waarheid; eene begeerte naar christelijke opleiding voor het opkomend geslacht, en een ijver en veerkracht om zijne overtuigingen door alle middelen aan anderen mede te deelen, die, hoe uitnemend ook zoo zij behoorlijk geleid worden, van ver uitziende gevolgen kunnen worden, omdat zij, meerendeels aan zichzelven toegelaten, daar de leeraren van verre staan, van beneden naar boven werken. Het is daarom, dat ieder openbaar blijk van geloovige belangstelling en deelneming door leeraren van de Hervormde Kerk in de groote vraagstukken van den dag, door ons met dubbel genoegen wordt aanschouwd, en dat wij ons verheugen het uitmuntend geschrift van den heer J. J. van Toorenenbergen te kunnen aankondigen.»

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Ik verblijd mij zeer dat gij redelijk wel zijt. Ik kan nagaan hoe, te midden van uwe velerlei bezigheden, die drukte van bezoeken een bijkans ondragelijke last wordt....

Ik erken dat ik u omtrent het openbaar Schoolwezen eene moeilijke vraag heb gedaan: en juist daarom ben ik, in een onderwerp waarover gij zooveel nagedacht hebt, dubbel verlangend naar uw antwoord, met dien verstande evenwel dat ik u tevens alle overhaasting ontraad. Ik stel op uwe gezondheid te veel prijs dan dat ik niet aandringen zou op elke voorzorg.

's Hage, 10 September 1851.

*** De Nederlander van 17 September. — Het Christelijk Gereformeerd Seminarie, gevestigd te Amsterdam.

« .... Tusschen de voorstanders der Hervormde Kerken zelve heeft zich, reeds in 1834, ten gevolge van bijzondere gebeurtenissen, uit dezen strijd ontwikkeld, een in deze omstandigheden zeer verklaarbaar verschil van inzigt geopenbaard omtrent de middelen, die tot bewaring en handhaving van de door allen evenzeer gewaardeerde leer der Gereformeerde Kerk behoorden te worden aangewend.

Terwijl de meesten meenden voor de regten der Kerk binnen de Kerk zelve te moeten blijven strijden, hebben velen zich afgescheiden van een Kerkbestuur, dat door lijdelijkheid en handelingen tegen de Gemeente en hare Belijdenis gerigt, slechts scheen te bestaan om haar aan het goeddunken van hare meest felle bestrijders over te leveren.

De afscheiding heeft, hoewel niet onherroepelijk, een niet te ontkennen zelfstandig bestaan verkregen naast de Nederlandsche Hervormde Kerk.

De niet-gescheiden gereformeerden mogen dit betreuren, — de zaak zelve is niet te veranderen zoo lang zij de afgescheidenen niet kunnen uitnoodigen terug te keeren tot eene Nederlandsche Hervormde Kerk, die hare eigene Belijdenis behoorlijk waardeert en handhaaft.

Daarentegen zullen in het algemeen de niet-gescheiden Gereformeerden tegenwoordig nog minder dan vroeger geneigd zijn, tot de Afscheiding over te gaan, nadat de laatste door de wijze, waarop zij zich door de Regering heeft doen erkennen, in eene verkeerde stelling is geraakt, en nu de Hervormde Kerk sedert eenige jaren algemeene blijken van innerlijke levens- en veerkracht is beginnen te geven, waardoor de wensch naar en de verwachting van eene kerkelijke reformatie gedurig nieuw voedsel erlangt.

Bij dezen wederzijdschen toestand is het doelloos, dat gescheiden en niet-gescheiden gereformeerden elkander wederkeerig verwijtingen over het gaan uit, of het blijven in, de Hervormde Kerk toezenden.

Beiden maken te zamen in ieder geval slechts ééne gezindheid uit; en zoo zij dit hoogere standpunt steeds met eenvoudigheid en liefde in het oog houden en omhelzen, zullen zij ontwaren, dat zij, juist door het gedeeltelijk afscheiden van en het gedeeltelijk blijven in de Hervormde Kerk, te zamen de middelen bezitten om de historische en grondwettige regten der geheele gezindheid te handhaven, en kennis, geloof en godzaligheid met gemeenschappelijke krachten bij elkander te bevorderen.

Bij eenheid in oorsprong en bedoeling, in geloof en belijdenis, zijn de gescheiden en niet-gescheiden Gereformeerden te zamen in bezit:

1°. van de Historische en Grondwettige regten der Gereformeerde Kerk met alles wat daartoe behoort; — door de getrouwe leeraars en leden die niet afgescheiden, maar in de Kerk gebleven zijn;

2°. van de onontbeerlijke vrijheid en onafhankelijkheid, die tot eene algemeene

evangelisatie over het gansche land, tot het allerwege inrigten van godsdienstige vergaderingen, en het ordenen en zenden van leeraren, vereischt worden, — door de afgescheidenen.

Dit wordt tegenwoordig door gescheiden en niet-gescheiden Gereformeerden steeds meer ingezien en erkend, en daaraan heeft het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam zijne oprigting te danken.

Het Seminarie zal zich eenvoudig tot het geven van onderwijs bepalen, zonder zich, hetzij met het oprigten van Godsdienstoefeningen, of met het ordenen en zenden van leeraren en zendelingen, eenigzins in te laten.

Het wenscht dus in geen opzigt te treden in de regten der Kerk, aan welke men geheel overlaat den jongen lieden, welke hunne studiën aan het Seminarie volbragt hebben, de vereischte kerkelijke examina te doen ondergaan, en hen al of niet tot de dienst van leeraars, zendelingen en evangelisten toe te laten.

Aldus hoopt men in staat te zijn, beide aan de Christelijk Afgescheidene gemeenten en aan de Hervormde Kerk eene niet onbelangrijke dienst te bewijzen, door haar de gelegenheid te verschaffen van jonge lieden uit haar midden hunne Bijbelsche en Godgeleerde studiën geheel of ten deele te doen volbrengen op eene wijze, waarbij de eer van God, het regt der waarheid en het heil van zielen in de eerste plaats wordt in het oog gehouden en ter harte genomen.»

*** De Nederlander van 29 September.

Het prediken van den hoogleeraar Hofstede de Groot te 's Hage had veel opzien gebaard, als ergerlijke miskenning van het regt der Gemeente op haar eigen kerkleer. Zie de Nederlander 317, 321, 326, 333, 337, 343.

«Het optreden van den hoogleeraar Hofstede de Groot voor de gemeente te 's Gravenhage en zijne daarop gevolgde brochure hebben, door de tegenspraak, die daarop van verschillende zijden gevolgd is, bereids voor de Hervormde Kerk gezegende vruchten gedragen. Echter valt het, bij eene aandachtige beschouwing van den nog steeds voortdurenden strijd, niet te ontkennen, dat die Kerk behoefte heeft ook nog aan eene andere verdediging der waarheid, dan tot dus verre van de zijde harer predikanten geleverd is. Zal de Hervormde Kerk herrijzen uit haren beklagenswaardigen toestand, dan zullen de getrouwe predikanten hartelijke en openbare blijken behooren te geven, dat hun het Evangelie nog iets meer is dan koude menschelijke wetenschap. De gemeente moet niet, als eene onbevoegde menigte, staan tegenover godgeleerden van beroep, die te vreden zijn indien slechts alle rigtingen gelijkelijk geduld worden.

Vooral van de leeraars mag het verwacht worden, dat zij hunne eenheid en gemeenschap met de gemeente, als gezamenlijk gekocht en verlost door het dierbaar bloed van Christus, duidelijk zullen uitspreken, en dat zij eenen ijver voor de waarheid zullen openbaren, die getuigenis geeft, dat zij het in hunne eigene harten

gevoelen, dat het Evangelie eene kracht Gods tot zaligheid is, een iegelijk die gelooft. Zal er herstel van de Hervormde Kerk te verwachten zijn, dan is het ten hoogste noodig, dat de waarheid vooral ook in het belang der behoudenis van onsterfelijke zielen, en van de bevordering des Christelijken levens verdedigd worde. De ellenden in het politieke en maatschappelijke leven der volkeren van Europa zijn in de eerste en voornaamste plaats te wijten aan de verloochening der waarheid, niet slechts als licht voor het verstand, maar ook als warmte voor het zondaarsharte, waardoor het laatste van God meer en meer vervreemd werd, en zich overgaf aan de ongeregtigheid. Daarom vooral ligt er op de bedienaren des Evangelies eene zware verantwoordelijkheid, vermits hun de woorden Gods zijn toebetrouwd; — niet als Godgeleerden van beroep om uitsluitend op te treden voor de regten der wetenschap; maar om de menschen van Christus wege te bidden dat zij zich met God zouden laten verzoenen. Gaarne stemmen wij toe, dat de wetenschap hare regten heeft; maar de regten van de eere Gods in het zaligen en heiligen van zondaren staan hooger, en de regten der Goddelijke waarheid liggen dieper dan die van eenige wetenschap hoegenaamd. Wij hopen, dat het regt der gemeente ook in dit opzigt, onder de welgezinde leeraars zijne verdedigers vinden zal.»

*** De Nederlander van 4 October.

Teregtwijzing van de Stem. Dergelijke verdediging kan door de Afgescheidenen niet worden begeerd.

«Men zal zich herinneren, dat de Afgescheidenen zich beklaagd hebben wegens de smadelijke spotternij, welke zich de heer van Senden in zijn werk Het Heilige Land omtrent sommigen hunner leeraars veroorloofd heeft. De heer van Senden heeft vervolgens in een onbeduidenden brief aangevoerd, dat een hem bekende afgescheiden leeraar vroeger «schaapherder» is geweest (Nederlander n°. 375). Op dien brief wordt door de Stem, het orgaan van zekere rigting in de Afscheiding, in haar n°. 17 geantwoord op eene wijze, die vele Afgescheidenen met verontwaardiging en schaamte vervult. Men oordeele uit hetgeen zij omtrent dien gewezen schaapherder, (meer dan waarschijnlijk is de geheele zaak een sprookje) zegt: «Had de herder in kwestie zich laten inzegenen bij het Hervormd genootschap, dan zoude zijn overgaan uit het weiden van vier- naar dat van tweevoetige dieren, meerder verandering van dagelijksche bezigheid hebben gevorderd, om de zeer eenvoudige reden, dat hij in dat geval, van het hoeden van schapen tot het temmen van bokken zich zoude hebben moeten wijden.»

Dit is geene wederlegging van den heer van Senden. Door dergelijke onbetamelijkheden worden de afgescheiden Christenen niet verdedigd; zij wenschen ook op die wijze, welke een blaam legt op hunne eenvoudige godzaligheid, door niemand verdedigd te worden. De Afgescheidenen in het algemeen zijn Gereformeerde Christenen, die hunne belijdenis door een stillen en godzaligen wandel wenschen

te versieren, en aan de redactie van de Stem geene volmagt gegeven hebben om hen en hunne zaak, door het voortbrengen van onbehoorlijkheden, aan de wereld in een verkeerd daglicht voor te stellen.

Wanneer de Afgescheidenen hunne bezwaren tegen vele Hervormde leeraren en de Hervormde kerkbesturen optellen, zijn Hervormde geloovigen veeltijds in de smartelijke noodzakelijkheid hen die toe te stemmen. Maar indien de afscheiding daarentegen beoordeeld moest worden naar de Stem, zouden Hervormde geloovigen in verzoeking kunnen komen van eene vergelijking te maken tusschen haar en de politieke gebeurtenissen van onze dagen, en kunnen meenen, dat de Afgescheidenen ja, zich aan een gebrekkig en ontrouw kerkbestuur hebben onttrokken, maar dat ook hun nog de bekwaamheid ontbreekt om in hun bestuur christelijke getrouwheid en liefde te vereenigen. Wij hopen dat de redactie van de Stem het zal inzien, dat de Afscheiding zich niet door verguizing van anderen moet willen doen gelden, maar dat het vooral ook hare roeping is, het kwade door het goede te overwinnen.»

*** De Nederlander van 6 October.

Het kamerdebat bij het Adres, bepaaldelijk wat het onderwijs betreft, was een der heftigste, die ik bijgewoond heb. — «De tijd is gekomen,» zoo begon eene philippic'a van den heer van Dam van Isselt, «om den heer Groen en zijne medestanders te zeggen, dat velen zich daarover bedroeven dat zij het goed kunnen vinden onrust te brengen in Kerk en Staat.»

«De zitting der Tweede Kamer van 24 September ll. is zeer merkwaardig, en zal nog langen tijd een diepen indruk nalaten bij de natie. Velen achten teregt, dat de heer van Dam van Isselt door zijne rede eene schitterende bijdrage heeft geleverd, om het onvermogen der vrijzinnigen tot beoefening van verdraagzaamheid te doen uitkomen op hetzelfde oogenblik waarin zij luide verkondigen dat bij hen alleen de verdraagzaamheid is....

De heer Groen en zijne vrienden verlangen niet, dat men uitmake »wie al dan niet dwaling begaat." De Christen dwaalt in het oog van den Israëliet, de Protestant in het oog van den Roomsche, en zoo wederkeerig. Dit is niet hetgeen de heer Groen en zijne vrienden onderzocht willen hebben. Maar Israëlieten, Roomschen en Protestanten hebben hunne eigene positieve regten, en daarvoor komen de heer Groen en zijne vrienden op; voor de regten van den een zoowel als voor de regten van den ander. En zij hebben dus volkomen gelijk wanneer zij spreken van de natie want, het is opmerkelijk, de Grondwet kent wel verschillende godsdienstige gezindheken, maar zij kent juist geen vrijzinnigen. Zij veronderstelt, dat ieder Nederlander tot een der gezindheden behoort; zij veronderstelt, dat ieder zijne gezindheid waardeert; zij kent geen onzuivere gereformeerden; iedere gereformeerde beoordeelt zij naar de Belijdenis zijner kerk, en in die betrekking is hij zuiver. Zij wil dan

ook niet dat in de Tweede Kamer van het Catholicismus en van het Protestantismus gezwegen, maar dat er integendeel van de verschillende gezindheden met nadruk gesproken worde, telkens wanneer hare regten door den Staat worden miskend, of die regten bij nog in te voeren wetten betrokken zijn. De vrijzinnige begrippen daarentegen, zoo onbestemd, zoo onnatuurlijk, zoo tegen alle maatschappelijke instellingen indruischende, dat zij zich niet in de Grondwet op eene positieve wijze hebben kunnen doen gelden, hebben geen regt, voor zich eerbiediging te verlangen, en hunne heerschappij te doen voortduren door het zwijgen op te leggen omtrent gezindheden met positieve regten.

Het is in den heer van Dam zeker te prijzen dat »bij meermalen is opgetreden tot ondersteuning van gegronde klagten, die door de Afgescheidenen werden aangeheven; zij werden verontrust in hun eigen huis over de wijze, waarop zij God meenden te moeten dienen." Doch de Grondwet verzekert niet alleen bescherming aan het huis, maar ook aan het Kerkgenootschap; en het was juist de taktiek der vrijzinnigen om over de miskenning der regten van de Kerk, te doen zwijgen, welke aan dezelfde vrijzinnigen naderhand gelegenheid gaf van zelfs tot in het huis te vervolgen....»

*** De Nederlander van 10 October.

Het Lager Onderwijs. In verband met de in het oog vallende misrekening in de additioneele artikelen der Grondwet: «Het ontwerp van wet op het Onderwijs zal in allen gevalle niet later worden voorgedragen dan in de tweede zitting na de afkondiging der veranderingen in de Grondwet.»

....«Men heeft onze vrienden beschuldigd, »dat zij scholen zouden verlangen, waar godsdienst haat, sectegeest en tweedragt wordt opgewekt." Indien wij dit fraaije opschrift voor onze scholen plaatsten, zouden zij zeker niet zoo druk bezocht worden als thans, nu belangstellende ouders in die beschuldiging niets zien dan eene miskenning van de pogingen, die er worden aangewend om het Christendom in ons Vaderland voor ondergang te behoeden, en de kinderen vroegtijdig te leiden tot den Heer, dien zij in den Doop plegtig zijn toegewijd.

Men heeft beweerd, dat de weêrzin bij het volk omtrent den tegenwoordigen toestand van het lager onderwijs kunstmatig wordt opgewekt, en dat daaruit geen besluit kan worden ontleend »ten aanzien eener algemeene gezindheid, om het lager onderwijs te veroordeelen." Deze en dergelijke beweringen, namens het Gouvernement in het midden gebragt, verdienen eene nadere en naauwkeurige overweging. Voor het oogenblik bepalen wij ons tot de opmerking, dat de Regering daardoor betoont met den geest der natie en met den stand van het onderwijs niet goed bekend te zijn. Dit is helaas! doorgaans het geval, telkens wanneer de Regering oordeelen en handelen moet omtrent onderwerpen, waarbij de godsdienstige en zedelijke belangen der natie betrokken zijn. Of verraadt het geen volslagen onbekendheid met het onderwerp, dat de Regering in 1848 niet eens wist, hoeveel tijd

er noodig zou zijn om een ontwerp van wet op het onderwijs in gereedheid te brengen, zoodat zij thans heeft aangevoerd: »En zoo men zich, dat artikel in de Grondwet brengende, heeft vergist ten aanzien van den tijd, die ter vervulling noodig kan zijn, die vergissing mag de rekening van hen, die met de uitvoering zijn belast, niet al te zeer bezwaren?

Regering en vertegenwoordiging waren met het onderwijs, — het voorwerp van de aanhoudende zorg der eerste, — zoo zeer onbekend, dat zij zelfs ten aanzien van den tijd, die tot gereedmaking van een wetsontwerp noodig kan zijn, zich hebben vergist!

Het spreekt van zelf, dat wij in deze omstandigheden niet onvoorwaardelijk kunnen berusten in haar oordeel omtrent de algemeene gezindheid der natie ten aanzien van den tegenwoordigen toestand van het lager onderwijs. Onze vrienden in de Tweede Kamer zijn met de algemeene gezindheid onzer natie en met het onderwerp zelf, door eene langdurige, ook praktikale behandeling, zeer naauwkeurig bekend. Behalve hen, hebben vele predikanten, vele onderwijzers, vele voorstanders van het Christelijk onderwijs het onderwerp gedurende lange jaren grondig toegelicht, zoodat er aan geen wijken gedacht kan worden voor hen, die door iederen volzin welken zij uitspreken, volkomen onbekendheid met het onderwerp aan den dag leggen.

Wie staan dan op Nederlandschen, op Christelijken bodem, wij en onze vrienden, of vrijzinnige predikanten en staatslieden, die den Bijbel en alle godsdienstig onderwijs van de school geweerd willen hebben? En is het dan wel waar wat de heer Thorbecke zeide, dat door beklagenswaardige kunstgrepen, die op onderscheidene plaatsen worden gebruikt, door hen die vroom heeten en in wier oogen alle anderen het niet zijn, de kinderen naar hunne scholen worden getrokken, en dat «daardoor in sommige bekrompen gemoederen een weêrzin wordt opgewekt, die geenszins ontstaan is uit eigen oordeel, uit eigene beweging, maar van buiten ingebragt?" Indien de Regering voortgaat op deze wijze het grondig en wetenschappelijk oordeel van kundige en bevoegde personen voorbij te zien of te miskennen, zal zij zich omtrent den inhoud der wet evenzeer vergissen, als zij zich vergist heeft omtrent den tijd die er noodig is om een ontwerp gereed te maken.»

LXXIV [1]).

Amsterdam, 15 October 1851.

.... Te midden van veel moeite en strijd, geeft de Heer ons ook vertroostingen. Onlangs ontving ik een bezoek van den heer N.

---

[1]) Aan mijne echtgenoote.

Hij kwam mij over godsdienstige en kerkelijke zaken raadplegen. Hij staat zoo als ik, vóór ruim 20 jaren, als klerk van den heer van Hall, stond; — met goede indrukken, zonder duidelijkheid. Ik schonk hem eenige schriften van den heer Groen, en leende hem de boekjes van de heeren Molenaar, Doedes en van Rhijn. Heden ontving ik van hem het bijgaande billet, dat ik u verzoek na lecture te vernietigen. Zoo hebben wij bondgenooten waar wij hen niet zouden zoeken!

Wel is de zaak van het Seminarie eene smartelijke zaak. Mijne lieve vrouw is er bijna ziek van. Ik kan UEd.geb. de geheele toedragt niet schrijven, maar uit bijgaande copie-missive (die ik bij gelegenheid terug verzoek) zal UEdgeb. eenigzins den gang van zaken blijken. Het is mij nog niet geheel helder hoe ik de zaak moet aanvatten; — ik ben te midden van al het praten, confereeren, correspondeeren, van al de driften, beschuldigingen, moedeloosheden, teleurstellingen, die mij worden voorgehouden, — zelf bijna uitgeput, en heb moeite genoeg om bij het gedemoraliseerd legertje ten minste eenigen moed te bewaren. De heer Groen zal het mij ten goede houden dat ik nog niet aan het lager onderwijs voor de Nederlander, te midden van zulke omstandigheden, heb kunnen denken. Ik hoop dit zoo spoedig mogelijk te doen, maar gevoel thans nog al behoefte aan eenige rust.

UHEgeb. dw. Dr. en Br. in Christus.

---

[1]) LXXV.

Amsterdam, 16 October 1851.

.... Dezen morgen sprak ik Ds. Schwartz. Hij en da Costa zijn zeer onvergenoegd over het schrijven van N. Het ergste van de zaak is, dat geloovigen de kwetsuren, die zij elkander toebrengen,

---

[1]) Aan mijne echtgenoote.

later zelve weder moeten heelen, en zich dus dubbelen arbeid veroorzaken. Het denkbeeld van een Hervormd Seminarie, dat ook voor afgescheidenen openstaat, lacht mij steeds meer toe; gaarne zou ik er Ds. van Rhijn aan verbonden zien. Doch het is slechts eene losse gedachte.

Het stuk in de Handwijzer over de vleijerij is van de Liefde. Het uitvoerige opstel dat ik hem zond zal niet gedrukt worden. Eerst had hij geen plaats wegens het programma van het Seminarie; toen wegens de discussiën der 2e Kamer; en daarna begreep ik zelf dat mijn opstel niet meer in de veranderde omstandigheden sloot.

UEdgeb. dw. Dr. en Br. in Chr.

---

[1]) LXXVI.

Amsterdam, 29 October 1851.

Het is mij zeer aangenaam dat de heer Groen weder hersteld is, maar het doet mij leed dat ik ZijnEd. niet eenigzins in de werkzaamheden kan te gemoet komen. Behalve dat ik mij ligt ongesteld gevoel, word ik met de zaak van het Seminarie ongeloofelijk geplaagd. Zeker wel tien malen heb ik getracht een artikel over het onderwijs af te werken, en telkens moet ik het laten liggen om conferentiën te houden, of gesprekken en uitvoerige correspondentiën over het Seminarie te voeren. Van ter zijde vernemen wij dat Brummelkamp te Arnhem blijft; de studenten zijn door hem opgeroepen om Maandag in Arnhem weder de lessen te beginnen; sommigen, die te Amsterdam kamers gehuurd hebben, weigeren terug te komen, en wenschen dat de heeren da Costa c. s. het Seminarie openen. Vermoedelijk zal het dien weg wel opgaan, maar wij mogen niet haasten, en blijven de zaak biddend den Heer aanbevelen....

[1]) Aan mijne echtgenoote.

LXXVII.

Amsterdam, 3 November 1851.

Waarde Broeder in den Heer! Sedert laatstleden Vrijdag bevind ik mij weder op het ziekbed, met hevige pijnen en harde koortsen.....

Ik begin waarlijk te gelooven dat, ofschoon het ruwe weder kennelijk bij mij de aanvallen van rhumatisme verwekt, schokken van mijn zenuwgestel, als die veroorzaakt door de omstandigheden van het Seminarie, bij mij de vatbaarheid uitermate verhoogen, en dat ik dus verpligt ben mij zooveel mogelijk te ontrukken aan eene rigting, waar dergelijke teleurstellingen onder de dagelijksche verschijnselen behooren. De afscheiding heeft ons al wat verdriet gebaard! Ik geloof, dat wij er thans voor goed buiten zijn.

Ik denk onze Zondaagsche bijeenkomst te ontbinden, zoodra Ds. Hasebroek hier is. Zij heeft ongeveer twaalf jaren bestaan; thans zijn wij door het vooruitzigt dat Ds. Br. hier komen zou, ons lokaaltje kwijt; ook ontbreekt mij moed en kracht om langer voor te gaan en weêr van nieuws te beginnen.

Ik gevoel mij thans redelijk wel, en heb hoop dat de Heer mij binnen een paar dagen weder zal oprigten. Hoe zalig is de belofte, dat ons alle dingen moeten medewerken ten goede, en de erkentenis van de waarheid, dat wij, begrepen zijnde in Gods vaderhand, nergens kunnen heên vallen.

Uw liefh. Br. in Chr.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Met hartelijk leedwezen vernam ik dat ge wederom ernstig ongesteld waart, en ik wensch en bid dat de hoop op herstel, aan het slot van uw briefje, zich zal hebben bevestigd. Het verwondert mij niet dat ge, na zoo menigerlei teleur-

stelling, onophoudelijk en vruchteloos overleg, en ik mag er bijvoegen grievende bejegening, afgetobd, en, zoo niet moedeloos, toch moede en afgemat zijt. Gij zijt ook wel menigmaal, naar ik meen, aan de spreuk van Aldegonde gedachtig: „repos ailleurs." Mogten wij spoedig, al was het met een paar regels, vernemen hoe het u gaat.

Maak u over de Nederlander niet ongerust, want, hoe verlangend ik naar uwe opstellen ook moge zijn, ik zou u willen verbieden om er een te schrijven zoolang het voor uwe gezondheid schadelijk kan zijn.

Van harte, als altijd,

T. T.

LXXVIII.

Amsterdam, 5 November 1851.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik zeg u hartelijk dank voor uwe deelnemende letteren van gisteren. Met dankbaarheid kan ik u melden dat ik in dezen nanacht voor het eerst geslapen heb, hetgeen mij zeer verkwikt heeft; ik was anders slapeloos van pijn. Mijn gevoel wordt zuiver en mijn gemoed minder gedrukt. Ik heb dezer dagen van da Costa en Schwartz belangrijke bezoeken gehad. Zij zijn bereid met het Seminarie voort te gaan, maar op den achtergrond ligt altoos, dat het geheel door mij moet worden tot stand gebragt. Deze gedachte overstelpt mij, omdat ik het bestek best kan overzien. De betuigingen van de Hervormde docenten om voort te gaan zijn uitmuntend; maar bepalen zich tot het doceeren; voor al het overige sta ik alleen; er is niemand aan wien ik zelfs het ontwerpen eener instructie voor den concierge kan opdragen; niemand, die aan deze of dergelijke dingen denkt. En er is toch zooveel te behartigen; de geldmiddelen, de reglementen enz. — Zoo even ontvang ik een lieven brief van

de Moen, die mij verbiedt moedeloos te worden omtrent de Afscheiding, en een officieelen brief aan het zedelijk ligchaam van da Costa, Teding van Berkhout en Schwartz, die op het programma willen voortgaan, en orders vragen. Dit laatste is, met andere woorden, de geheele zaak op mijne schouders leggen. Ik heb er niets tegen; maar de ondervinding leert mij nu toch herhaaldelijk dat mijn ligchaam tegen zulke inspanningen niet langer bestand is. Bovendien sta ik aan het hoofd van twee tamelijk drukke deurwaarderskantoren, (het eene van de weduwe Theesing, moeder van Ds. Theesing), en mag ik, bij den onverzorgden toestand van vrouw en kinderen, mij toch niet geheel opofferen. Ik verlang mij niet te onttrekken aan zamenwerking, maar neig meer en meer tot het besluit om mij te onttrekken aan een toestand, die mij eigenlijk tot spil van de zaak zou maken, terwijl het ieder oogenblik blijkt dat mijn ligchaam er niet meer voor bestand is.

Bij een bezoek, dat ik dezen morgen van Höveker ontving, deelde hij mij mede, dat hij reeds meer dan duizend inteekenaren op het Handboek heeft. Het is mij zeer aangenaam dat deze zaak zoo goed loopt.

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Wij verheugen ons zeer over uwe aanvankelijke beterschap. Al was ik meer met den loop die de zaken van het Seminarie thans genomen hebben, bekend, zou het geven van stelligen raad mij zeer moeilijk zijn. Maar dit moet ik op den voorgrond stellen dat gij u niet moet laten opleggen een last welke, wanneer die niet gezamenlijk gedragen wordt, voor iedereen te zwaar is. Ik ben het geheel met u eens dat gij, ook met het oog op vrouw en kinderen, verpligt zijt acht te geven op de her-

haalde wenken die gij in de laatste maanden omtrent eene noodwendige beperking van werkzaamheden ontvingt [1]).

's Hage, 7 November 1851.

---

[1]) Telkens werd ik tot soortgelijke vermaning genoodzaakt. Weinig tijds te voren schreef ik:

«Het spijt mij zeer uit uw brief te bemerken, dat gij niet regt wel waart. Ik hoop toch dat gij u vooral dan zult in acht nemen, en wil liever geen letter antwoord dan dat gij u te midden van zoo velerlei drukten, meer zoudt vergen dan voor uwe aan mij en zoo velen dierbare gezondheid goed is.»

*** De Nederlander van 19 November.

«Over de weglating van den naam des Heeren in het officieel gebed.

Door een bedriegelijke woordenspel verandert de verdraagzaamheid der vrijzinnigen altoos in onverdraagzaamheid omtrent het Christendom. Nooit mag het Christendom in hunne tegenwoordigheid tot zijn regt en ontwikkeling komen; altoos hechten zij aan het woord verdraagzaamheid de beteekenis, dat het Christendom worde verloochend, ten minste worde bedekt.

De raad van Amsterdam, uit 37 christenen en 2 joden bestaande, heeft thans een joodsch gebed aangenomen. Ook hier regeert dus weder de minderheid. Amsterdam erkent in zijne openbare aangelegenheden, God; maar het mag niet verder gaan dan het joodsche begrip. Omdat de Joden in hunne openbare aangelegenheden, voor achttien eeuwen den Zoon van God verwierpen, daarom moet ook Amsterdam in zijne openbare aangelegenheden den Christus verwerpen; — dit is verdraagzaamheid!

Welk een Christendom! Welk een guichelspel des Satans! Ziet men dan niet, dat de geheele zaak hierop nederkomt, dat de joden, ofschoon eene kleine minderheid uitmakende, weigeren omtrent de Christenen verdraagzaamheid te oefenen, en dat zij hen medeslepen in hunne verwerping en verloochening van Christus?»

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Alleen de menigte van werkzaamheden is oorzaak geweest dat ik niet reeds lang weder een woord tot u gerigt heb om narigt over uwe gezondheid te vernemen. Van het Seminarie heb ik nog zeer weinig gehoord. Ik sprak Da Costa een oogenblik, gelijk altijd, met uitnemend genoegen; hij kwam

mij voor nog al vermoeid, en ik zou bijkans zeggen, in eene weemoedige stemming te zijn. Het heeft ook hem, sedert jaren her, niet ontbroken aan velerlei leed, strijd en miskenning.

Hartelijk dank voor uw brief en voor het uitnemend opstel.

Voorbeeldeloos in de geschiedenis van ons land is, geloof ik, de driestheid waarmeê het ongeloof zich in zijne uiterste consequentiën openbaart; maar ook de zegen Gods is, in menig opzigt, onmiskenbaar; en welligt kan er, juist ten gevolge van hetgeen regtmatige verontwaardiging opwekt, nog op het terugkeeren der veerkracht van een natie, bij wie het Christendom niet uitgeroeid is, rekening worden gemaakt.

Mogt ge verder in beterschap toenemen! . . . .

's Hage, 22 Nov. 1851.

*** De Nederlander van 25 November.

Een krachtig woord ter handhaving van het Publiek regt der Gezindheden tegen Thorbecke's apodictische uitspraak.

«De heer Thorbecke is een uitnemend man voor de anti-revolutionaire rigting. Geene van hare voorspellingen omtrent de verderfelijke strekking der vrijzinnige begrippen, laat hij onvervuld. Ook bedekt hij zijne overtuigingen en voornemens niet, gelijk anders zoo dikwijls door de vrijzinnigen geschiedt. Zijne verklaring dat de erkende GEZINDHEDEN niets anders dan PARTICULIERE GENOOTSCHAPPEN zijn, is zoo cordaat, dat, indien er nog eenige spranken van christelijk leven bij de natie overgebleven zijn, deze daardoor moeten opgewekt worden. De verklaring staat niet in verband met de scheiding van Kerk en Staat, maar is eene regtstreeksche vernietiging van de Kerk. De uitdrukking zelve: scheiding van Kerk en Staat, geeft nog te kennen, dat de Kerk een ligchaam is, hetwelk een publiekregtelijk karakter bezit. En inderdaad, de Christelijk-Protestantsche Nederlander, met zijne historische herinneringen, en geplaatst tegenover de Kerk van Rome, wordt grievend miskend, wanneer de Regering, in strijd met de Grondwet, hem zijne Kerk ontneemt, om hem niets dan een particulier genootschap te laten behouden. De aard der revolutionnaire begrippen ontwikkelt zich met toenemende duidelijkheid. Het is te wenschen, dat vooral de voorgangers der gemeenten eindelijk mogen ontwaken, en het gevaar leeren inzien, dat der Kerk van Christus in dit land boven het hoofd hangt. Zonder de loffelijke werkzaamheden van eenige leeraars te willen miskennen, mogen wij ons niet ont-

veinzen, dat door de predikanten in het algemeen weinig blijken worden gegeven dat zij hunne roeping als wachters, door den Heer in het midden des volks gesteld, beseffen.»

*** Uit de vrucht wordt de boom gekend. De Nederlander van 29 Nov. «Men leze en herleze;» laat de Nederlander voorafgaan, «dan zal de aard der gevaren waarin het Vaderland zich, onder den invloed van verderfelijke leerstellingen bevindt, ook hierin openbaar zijn dat hetgeen voor velen den schijn heeft van overdrijving, bij nader overleg, als de meest juiste beschrijving van onzen toestand moet worden beschouwd.»

«Als Christen moogt gij niet onverdraagzaam wezen. De gevoelens der vrijzinnigen komen immers voor hunne eigene rekening. Gij behoeft immers noch God, noch verlossingswerk, noch Bijbel te verzaken.

O neen; maar wee de natie die zich alzoo door het sirenengezang der vrijzinnigen in slaap laat wiegen! Wee! de natie die zwijgt, om de vrijzinnigen alleen te laten spreken! Hare godsdienst en alles wat haar dierbaar is gaat verloren — godsdienstloosheid en Godontkenning worden heerschende.

Hare kinderen worden op de school onderwezen, maar niet opgevoed. Gij waardeert den Bijbel, gij waardeert uwe godsdienst en kerkleer. De vrijzinnige zal daarover niet met u twisten; hij eerbiedigt ieders gevoelens. Maar hij acht dat op de school noch Bijbel, noch godsdienst te pas komen, en gij moet hem hierin verdragen. Zeg mij, staat gij nu in effecte, wat de school betreft, niet gelijk met hen, die èn God, èn verlossing, èn Evangelie, èn Bijbel verwerpen, en staat gij niet onder de heerschappij der beginselen, die gij verfoeit?

Gij wenscht, dat uwe zonen, de verwachting des Vaderlands zoowel als de voorwerpen uwer teederheid, eene wetenschappelijke loopbaan zullen betreden. Gij hebt getracht hen op te voeden voor den Heer, en in die beginselen, die u heilig en dierbaar zijn. Gij zendt hen naar de hoogeschool of eenige andere wetenschappelijke instelling. Doch eene vrijzinnige Regering, die alleen particuliere genootschappen, maar geene Kerk kent, en dus geen acht geeft op de behoefte der Kerk, kiest bij voorkeur de zoodanigen tot Professoren, door wie, gelijk zoo volkomen juist is opgemerkt, de dierbaarste waarheden van het Evangelie door het slijk worden gesleept; — zeg mij, of gij en uw kroost niet tegen wil en dank zijt overgeleverd aan de heerschappij der beginselen, die gij verfoeit?

Gij verheugt u, dat het den Heer behaagd heeft op deze aarde zich eene gemeente te stichten, welke gekocht is door het bloed van Zijnen Zoon, en van welke gij een levend lid zijt. Hare belijdenis, verzegeld door het bloed van zoovele martelaren, ook van uwe voorvaderen, is u dierbaar, en verstrekt u tot troost onder de lasten en moeijelijkheden van dit leven en bij het naderen van den dood. Gij wenscht, vooral op den dag des Heeren, met de gemeente te vergaderen. Maar vrijzinnige predikanten, zelve beklagenswaardige slagtoffers van een vrijzinnig onder-

wijs, roepen uwe verdraagzaamheid in om geduldig aan te hooren hoe uitnemend zij in staat zijn al de gronden van het Christelijk geloof, den ganschen Bijbel en zelfs het bestaan van God weg te redeneren; — zeg mij, of gij op uwe beurt niet in vele opzigten het slagtoffer zijt van de beginselen, die gij verfoeit?

*** De Nederlander van 5 December.

In eene reeks van stellingen liet Dr. Doedes zich over de kwestiën van den dag uit met kernachtige klaarheid.

«De vijf en zeventig stellingen, onlangs door Dr. Doedes in het licht gegeven, zullen nog langen tijd de opmerkaamheid tot zich trekken van hen, die de belangen van het Vaderland beschouwen in verband met het behoud en den bloei van het Christendom op zijnen bodem. Onder die stellingen heeft niet het minst de een en twintigste mijne aandacht tot zich getrokken. Zij luidt als volgt: »Heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk schade geleden, door dat velen zich in de negentiende eeuw vrijwillig van haar afgescheiden hebben, zoo is toch deze schade vergoed door het voordeel, dat uit die afscheiding voor haar voortgekomen is. Maar hebben zij, die zich van haar meenden te moeten afscheiden, van deze afscheiding ook al voordeel gehad, zoo zal dit voordeel toch niet kunnen opwegen tegen de schade die zij lijden zullen, indien zij bij hunne afscheiding volharden."

Met verscheidenen mijner vrienden behoorende tot die Afgescheidenen, welke zich niet gescheiden achten van de getrouwe leeraars en leden der Hervormde Kerk, maar zich integendeel uitdrukkelijk met hen vereenigd blijven gevoelen, zou het ons bijzonder aangenaam zijn, indien de heer Doedes, door middel van uw geacht dagblad, van deze 21e stelling, en vooral van het laatste gedeelte daarvan, eene nadere verklaring geliefde te geven.»

*** De Nederlander van 6 December.

Over de Diaconiën, in verband tot het Publieke regt der gezindheden in de aanstaande wet op het Armbestuur. Zie het oordeel van den schrijver zelf, blz. 264.

« .... De Regering verklaart, dat zij geene Kerken, dat zij alleen particuliere genootschappen, alleen secten, kent.

Het laat zich begrijpen, dat zij het niet der moeite waardig acht, omtrent secten, wat de leer betreft een zoogenaamd jus in sacra uit te oefenen; — te meer omdat de regtvaardigheid, die zij in dezen schijnt te betoonen, eigenlijk eene mystificatie is, vermits zij door het benoemen der Hoogleeraren buiten den invloed dier secten, toch met de leer van die secten naar welgevallen handelt.

Meer de moeite waardig wordt het door de Regering geacht, een stevig jus in sacra uit te oefenen, wat de geldmiddelen dier secten aangaat; dit jus wenscht zij door den sterken arm gehandhaafd te zien.

Het zou leiden tot een vernieuwde invoering van de inquisitie, maar gewijzigd volgens de strekking onzer eeuw, die aan godsdienstige beginselen volstrekt geene, maar aan het geld alle waarde hecht; — en alzoo eene inquisitie, toegepast niet op de leer, maar op de bezittingen van secten.

De diakenen zijn aangesteld door God zelven, ten behoeve van ZIJNE gemeente. Hunne dienst is dus geene publieke, maar eene zeer bijzondere dienst. De zelfstandigheid van hunne bediening staat met de zelfstandigheid van de gansche gemeente in onverbrekelijk verband. Zoo de bediening der van God zelven aangestelde diakenen wordt aangetast, wordt de geheele gemeente aangetast. Zoo de diakonien worden onder het juk gebragt, wordt de geheele gemeente onder het juk gebragt, in stede van beschermd.

Indien de regering zich beroemt, geen jus in sacra omtrent de bedieningen van leeraars en ouderlingen te willen uitoefenen, wat geeft haar het regt zulks wel te doen omtrent de bediening der diakenen? De bediening der laatsten heeft denzelfden oorsprong als die der beide eersten, en behoort evenzeer tot het wezen der gemeente.

Wenscht gij de zelfstandigheid der Diakonien bewaard en gehandhaafd te zien? Gij hebt regt. Maar het baat weinig, alleen tegenover een ontwerp van wet op het Armbestuur zelfstandigheid, slechts uit menschelijk regt geput, te willen ontwikkelen. Die zelfstandigheid zal, welligt niet nu, maar toch over eenige maanden of jaren, door den alvermogenden Staat verbrijzeld worden.

Om zelfstandige diakoniën te bezitten, hebben wij behoefte aan zelfstandige diakenen, aan zelfstandige kerkbesturen en gemeenten, die hunne zelfstandigheid putten uit de goddelijkheid hunner instelling en roeping; aan leeraars en ouderlingen, die de woorden verstaan: «hebt acht op u zelven, en op de geheele kudde, over dewelke u de Heilige Geest tot opzieners gesteld heeft, om de gemeente Gods te weiden, welke hij verkregen heeft door zijn eigen bloed;» aan diakenen, van welke, als van de eerste diakenen kan gezegd worden, dat zij zijn mannen, «die goede getuigenis hebben, vol des Heiligen Geestes en der waarheid.»

Tegenover eene gemeente, die zich bewust is te zijn «de gemeente Gods,» «verkregen door zijn eigen bloed;» tegenover leeraars en ouderlingen, die zich bewust zijn, dat zij over die gemeente «door den Heiligen Geest» tot opzieners gesteld zijn; tegenover diakenen «vol des Heiligen Geestes,» zullen de aanmatigende pogingen ook van den meest absoluten Staat niets vermogen.

Maar eene gemeente met leeraars, ouderlingen en diakenen, uit diepe onkunde te zamen spottende met den Heiligen Geest en zijn werk; den Trooster, dien Christus na zijne hemelvaart aan zijne gemeente gezonden heeft om haar te leeren en te leiden, miskennende, is krachteloos tegenover de consequentien van het liberalismus, en zal, als een smakeloos geworden zout, door iedere vrijzinnige regering onder den naam van secte worden weg- en terzijde geworpen, ten einde hare diakonale bezittingen te kunnen beheeren.

De beginselen van het voorgestelde wetsontwerp op het Armbestuur, die thans, met het meeste regt, al de godsdienstige gezindheden verontrusten en in beweging brengen, bevatten eigenlijk niets wat regtmatige verwondering mag baren.

Christendom en liberalisme, zoo beiden in hun kracht, aard en wezen worden opgevat, zijn met elkander onbestaanbaar. Zoo de Natie zich van christenen in vrijzinnigen laat converteeren, moet noodwendig het Christendom verdwijnen in dezelfde evenredigheid als het liberalisme bloeit.

Is het in dat geval niet natuurlijk, wanneer de Kerk als secte wordt verworpen, en hare bezittingen gebragt onder het beheer van den Staat?

De beweging, die de wet op het Armbestuur verwekt, bewijst, dat de Natie nog niet ontchristend is; dat duizenden door de vrijzinnige begrippen, bij gebrek aan beter onderwijs, slechts zijn medegesleept; dat, onder veel wat betreurenswaardig is, bij de Natie nog diepe indrukken van hare afstamming van een godvruchtig voorgeslacht zijn overgebleven, die tot aansluitingspunten verstrekken voor den arbeid van getrouwe leeraars en christelijke staatslieden en regenten.»»

*** De Nederlander van 10 December.

De Hervormde Kerkleer en sommige redenaars in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Zeer te regt wordt in dit stuk gewezen op de onbetamelijkheid der verguizing door enkele leden der Tweede Kamer van de leer der Hervormde Kerk.

Treffend is ook de aanwijzing van het contrast dezer smadelijke bejegening met de hartelijkheid jegens de Roomsch-Katholijken.

«.... Zoo verklaart dan de eene Volksvertegenwoordiger dat de leer der Gereformeerde gezindheid leidt tot «verderf van Kerk en Staat,» terwijl de andere de Roomschgezinden oproept tegen de verdedigers van die leer te helpen waken als tegen eene partij, «wier zegepraal hun en zijn ondergang zou zijn!»

Zulk eene handelwijze van leden der Gereformeerde Kerk is ten hoogste afkeurenswaardig, en bij geene andere gezindheid in ons Vaderland, hetzij men het oog vestigt op de Israelieten, of op de Roomschgezinden, of op eenige der Protestantsche Kerkgemeenschappen, zal men, hoewel ook zij hunne onverschilligen hebben, een tweede voorbeeld van dergelijke verguizing van eigen kerkleer en geloofsgenooten kunnen aanwijzen.

Men duidt het aan onze volksvertegenwoordigers, die, met het oog op den betreurenswaardigen toestand van vele natiën in Europa, met christelijken moed en zelfstandigheid en onder overmaat van smaad en miskenning, de belijdenis hunner kerk verdedigen en christelijke beginselen bij het volk trachten te bewaren, ten kwade, dat zij spreken in het belang van die Belijdenis als nog bestaande en verbindende. Doch, wat doen zij dan toch anders dan door de Regering nog in het aangehaalde Besluit van 5 Julij 1836 is geschied? Wat anders dan Regtbanken,

die Gereformeerden, welke uit gemoedelijk bezwaar weigeren een eed af te leggen, en met ware woorden wenschen te spreken, condemneeren op grond dat zij der Gereformeerde Belijdenis zijn toegedaan? Wat anders dan regtbanken, die een Roomschen geestelijke van de aanklagt wegens het onbehoorlijk bevestigen van een huwelijk vrijspreken op grond van de ritus zijner gezindheid?

Geenszins behoeven dus onze volksvertegenwoordigers, die de regten der gereformeerde gezindheid voorstaan, de personen te tellen van hen, die uitdrukkelijke bewijzen geven van hartelijke godsdienstige overeenstemming; hoewel die telling niet ongunstig zou uitvallen. Als volksvertegenwoordigers treden zij regtens op voor de Belijdenis van meer dan zeventienmaal honderdduizend gereformeerden; en waar het de belangen geldt van het lager onderwijs en de oprigting van gezindheidsscholen, die ook door de Roomschen worden begeerd, spreken zij met het volste regt als vertegenwoordigers van de Natie.»

*** De Nederlander van 13 December.

In de Tweede Kamer had men aan de uitnemendheid der wet van 1806 toegeschreven het rustig gedrag der bevolking in 1848.

«De Schoolwet van 1806.

Niet door, maar niettegenstaande het liberalisme in de wetgeving, is er bij het volk nog veel goeds overgebleven.

Bij de beraadslaging over de Begrooting is natuurlijk ook het Lager Onderwijs ernstig ter sprake gebragt.

Men heeft bij die gelegenheid, van de zijde der vrijzinnigen, op nieuw den lof der Wet op het onderwijs van 1806 vermeld.

Gaarne stemmen wij toe, dat die Wet beter is dan de toepassing, die haar in de handen der vrijzinnigen is ten deel gevallen.

Men heeft, ten bewijze van de goede strekking van ons tegenwoordig openbaar onderwijs, ook gewezen op de rustige en ordelievende houding onzer bevolking in 1848.

Maar niemand meer dan wij is bereid te erkennen, dat onze natie inderdaad vele achtingwaardige hoedanigheden bezit.

Doch hierin ligt, tusschen de vrijzinnige en de christelijk-historische rigting, het verschil: was ons volk, te midden van zooveel onrust, rustig, en openbaart het ook thans nog zoovele goede hoedanigheden, OMDAT, of NIETTEGENSTAANDE, men gedurende eene halve eeuw getracht heeft het te liberaliseren? Zijn die goede hoedanigheden, waaronder ordelievendheid en gehoorzaamheid aan de gestelde magten, het gevolg van het gedeeltelijk ONTNEMEN, of van het gedeeltelijk BEWAREN, van positief-godsdienstige beginselen in de opvoeding?

Wij beweeren in beide opzigten het laatste, en ontwikkelen daarom eenigen ijver, ten einde aan het volk, door de heerschappij der vrijzinnige begrippen niet alle

positief-christelijke beginselen, wier overblijfselen ook in 1848 ons land voor onrust hebben behoed, worden ontroofd.

Wij keeren dus de zaak om en zeggen: 1848 heeft de deugdelijkheid onzer beginselen bewezen; de deugdelijkheid der beginselen van hen, die op de bewaring en versterking van het positieve Christendom bij het volk aandringen; — hebben de wet van 1806 en het lager onderwijs toen gunstig gewerkt, het was alleen door de overblijfselen van onze beginselen, die gij bestrijdt; — een volk als het onze, bij hetwelk het Christendom zoo uitnemend gebloeid heeft, verliest zijne christelijke beginselen niet geheel, ofschoon het zelfs gedurende eene halve eeuw in den meest ongunstigen toestand verkeerde, en op alle mogelijke wijzen door de begrippen van het ongeloof werd bewerkt en overdwarst; — men heeft het geleid tot onrust, maar het is rustig gebleven door de overblijfselen van zijn Christendom. Zou het dan niet te betreuren zijn, indien het door eene nieuwe wet op het onderwijs al verder van het Christendom wierd afgeleid? Is het niet veeleer wenschelijk dat de christelijke beginselen bij onze natie worden versterkt?

Men verlieze toch niet uit het oog dat een volk, ofschoon het niet in éénen dag, en zelfs niet in eene halve eeuw geheel ontaardt, eindelijk noodwendig ontaarden moet, wanneer men voortgaat het van zijne godsdienst te berooven, en school, en kerk, en Staat te vervullen met de begrippen van het ongeloof.

Nationaal zijn wij sedert 1806, wat de kennis en erkenning van het Christendom betreft, op eene zeer verontrustende wijze teruggegaan. Een volk laat, ook onwillekeurig, merkteekenen achter langs den weg zijner Historie, waaruit men later kan afleiden of het wèl of kwalijk liep. Die merkteekenen zijn ook ten deze voorhanden....»

*** De Nederlander van 19 December.

Dweeperij en onverdraagzaamheid.

In de zitting van 29 November had de heer van Dam van Isselt gezegd: «Ik beken dat ik de dweepzucht niet best verdragen kan.» — Dit woord gaf aan Wormser tot tamelijk scherpe berisping aanleiding en regt.

«.... Men houde wel in het oog, dat tusschen geloofsgenooten, nimmer zij, die aan de wettige kerkleer vasthouden, dweepers kunnen zijn; dat bij voorbeeld in het oog van een jood, de jood die Christus als een godlasteraar verwerpt, — in het oog van een Roomsche, de Roomsche die Maria-dienst pleegt, geen dweeper kan wezen; maar wel omgekeerd de Joodsche, de Roomsche afwijker van de Joodsche, de Roomsche kerkleer.

Wanneer dus de heer van Dam, in strijd met zijn eigen Christendom, ijvert voor een Christendom, dat onergerlijk zal zijn voor de Joden; — wanneer hij, in strijd met zijne eigene kerkleer, ijvert tegen de leer der Hervormde Kerk, en haar

voorstelt als leidende tot verderf van Kerk en Staat, is hij de afwijker, is hij de dweeper.

Maar, de heer van Dam is niet slechts de dweeper, hij is ook de onverdraagzame.

Dweepzucht en onverdraagzaamheid gaan altoos gepaard. Maar de dweeper erkent nooit dat hij dweept, en de onverdraagzame nooit dat hij onverdraagzaam is. Zoo ook niet de heer van Dam.

Het Christendom, dat den Joden een ergernis is; de leer der Hervormde Kerk, opgevat volgens hare wettige Belijdenissen, zijn in het oordeel van den heer van Dam dweeperij. Tegen de zucht om die dweeperij voor te staan en te handhaven, acht hij het zijn duren pligt te waken en te strijden; hij bekent die dweepzucht niet goed te kunnen verdragen; en hij zegt toch, dat men hem daarom nog niet mag beschuldigen van onverdraagzaamheid.

Zoo trachten de vrijzinnigen hunne eigene dweeperij en onverdraagzaamheid voor zichzelven te verbloemen. Is het wonder, dat de anti-revolutionaire rigting op eene voor hen verontrustende wijze toeneemt, nu hunne drogredenen meer dan vroeger worden nagegaan en ontleed? nu de natie meer en meer begint te ontwaken en in te zien, dat de vrijzinnigen, in naam der verdraagzaamheid haar met voorbeeldelooze stoutmoedigheid, onder den naam van dweepzucht en dweeperij, van alle positieve godsdienst berooven en al hare instellingen vervullen met de begrippen van het ongeloof?»

Aan J. A. Wormser.

Waarde Vriend! Deze strekt alleen om u te zeggen dat ik behoefte heb eenigzins geregeld, al is het met een enkel woord, berigt van u te ontvangen. Ik wil u, hoe welkom uwe artikelen voor de Nederlander ook zijn, bij de gedachte aan uwe gezondheid en aan uwe bezigheden, nooit tot buitengemeene werkzaamheid dringen; maar wel verlang ik te vernemen hoe het u gaat.

Ik heb nu eenige vacantie, maar ik heb door de onophoudelijke vergaderingen een zoo verbazenden achterstand, dat die vacantie naauwelijks haar naam verdient.

Van vele kanten heb ik groote ingenomenheid bemerkt met uw opstel: „Uit de vrucht wordt de boom gekend."

U van harte een gezegend Kersfeest toewenschende, en met onzer beider groet aan uwe vrouw

uw vr. en br.

's Hage, 20 Dec. 1851.

LXXIX.

Amsterdam, 27 Dec. 1851.

Geliefde Broeder in den Heer! Ik dank u zeer voor uwe letteren van 25 dezer, die ons regt aangenaam zijn. Mijn stilzwijgen gedurende een paar weken, bij tamelijk goede gezondheid, is veroorzaakt door drukke bezigheden bij het naderend einde van het jaar. Ook heb ik de weinige oogenblikken, die mij overbleven, besteed aan het opstel over den kinderdoop, zoo dikwijls reeds ter zijde gelegd. Ik kan niet zeggen, dat de behandeling van dit onderwerp, zoo als ik mij die in verband met den Christelijken Staat voorstel, mij te zwaar is, maar de gronden liggen toch nog al diep, en telkens gebeurt het mij, dat, wanneer ik met mijne gedachten tot de grondslagen ben afgedaald en ik de zaak geheel meen te overzien, ik geroepen word om te spreken over protesten, dagvaardingen, dwangbevelen enz. dit is lastig en vermoeijend. — Wij hebben dikwijls over u gesproken, vooral tijdens de belangrijke debatten in de Kamer gedurende de laatste weken. Die debatten hebben aan de christelijke beginselen veel goeds gedaan. Ds. Bruinier hoorde ik in de kerk bidden voor die volksvertegenwoordigers, welke de belangen van kerk en christendom zoo standvastig en vrijmoedig voorstaan. Van Ds. Kortenhoeff Smith, (anders altoos regtzinnig laauw) hoorde ik een zeer opgewekte preek, regt anti-revolutionair en ingrijpende in den tijd. Hoe gaarne zouden wij u eene vacantie gunnen, dien naam waardig! Maar er blijft een ruste over voor het volk van God!

Wij hebben in de maand November onze godsdienstige zamenkomst, die twaalf jaren bestaan heeft, ontbonden. De vrienden

gaan nu ter kerk bij Ds. Hasebroek, Smith, van Staveren, Schwartz, de Liefde. Hasebroek vooral maakt veel opgang. Mijn gezin is doorgaans 1½ uur vroeger dan de predikant in de kerk, en vindt dan reeds de kerk vol. Hij predikt uitmuntend; meer, gelijk men het noemt, Evangelisch dan karakteristiek-Gereformeerd; hetgeen hem nog al verwijtingen van de steile rigting berokkent. Ik ben met hem afgesproken dat mijne twee oudste kinderen, zoo de Heer wil, na nieuwjaar bij hem zullen komen catechiseeren om in de Hervormde kerk belijdenis af te leggen.

Mijne vrouw en ik maken geregeld van de Hervormde kerk gebruik; maar om aan te sluiten, moet de Hervormde kerk de Afgescheidenen meer naderen, want wij kunnen niet komen als dwalenden, en mogen de liberalen door onze komst niet sterken. Ik wenschte dat Dr. Doedes maar in De Nederlander antwoordde, om de discussie op dit punt meer aan de orde te brengen.

De vergadering wegens het Zendelingsgenootschap is mij goed bevallen, te meer omdat bij de Amsterdammers het voornemen bestond de zaak te laten vallen. Ik acht het zeer wenschelijk dat de inrigting tot stand komt, èn om de Heidenen, èn om onze regtzinnige predikanten, die er bitter door in het vuur zullen komen — hetgeen noodig is; zij houden zich te veel schotvrij, en moeten nu maar eens voorop.

Ook hier heeft het opstel: „Uit de vrucht wordt de boom gekend" nog al beweging gemaakt. Ik voor mij hechtte meer aan „De zelfstandigheid der diakonien," als beter bewerkt [1]).. ..

[1]) Zie p. 258.

1852.

LXXX.

Amsterdam, 3 Januarij 1852.

Geliefde Broeder in den Heer! Bij de verwisseling des jaars wenschen mijne vrouw en ik U en mevrouw Groen de verzekering te vernieuwen van onze hartelijke beden voor ulieder geestelijken en tijdelijken welstand. Het afgeloopen jaar is rijk geweest in beweging en werkzaamheid, ook ten aanzien van de verbreiding der beginselen die ons dierbaar zijn. Het zaad is gestrooid; de ontkieming en wasdom zijn den Heere bevolen; — Hij eischt van ons alleen het zaaijen, en dit is in 1851, dunkt mij, overal nog al overvloedig geweest. Menig goed en getrouw woord is in den naam des Heeren gesproken; menige nieuwe arbeider aan de aanwezige toegevoegd; menig geschrift in het licht gegeven; menig geschrift verspreid; menige christelijke school geopend. Ook de Nederlander heeft bij het volk goed gewerkt, door zijn dagelijksch inprenten en instampen van de christelijke beginselen, en is bij de middelstanden zeer gewaardeerd. Ik heb in het afgeloopen jaar vaak een groot aantal geschriften ontvangen. . . . . Voor het Regt der He'rvormde gezindheid heb ik bijgaande *f* 20 ontvangen. Ik houd ze doorgaans op *f* 1.— per exemplaar; sommigen betalen meer; eenige exemplaren heb ik gratis moeten geven. Gaarne zou ik bij gelegenheid weder eene aanwijzing op Muller voor 20 Exemplaren ontvangen. Ik wensch dat de voorhanden

exemplaren van dit uitnemend werk verspreid, en alzoo uitverkocht worden. Eenmaal uitverkocht zijnde, zou ik het raadzaam achten van dit werk, even als van het Handboek, eene nieuwe goedkoope uitgave te bezorgen, om ze bij honderden onder de middelstanden te verspreiden. De onderwijzers Scheepmaker, Westrik en Feringa zijn mij ijverig behulpzaam geweest om uwe geschriften in handen der onderwijzers te brengen. Sommigen hunner hebben later betuigd tot hunne verwondering in uwe geschriften gansch andere zaken gevonden te hebben, dan zij vroeger vermoed hadden....

Aan J. A. Wormser.

Geliefde Vriend! Hartelijk zij u en uwe vrouw geluk en zegen gewenscht bij het intreden van het nieuwe jaar. Onder de herinneringen aan de menigvuldige weldaden in 1851 ontvangen, herdenk ik zeer bijzonder ook aan uw herstel en de wijs waarop onze vrees weggenomen is geworden, zoodat u wederom krachten tot nut en heil voor velen worden verleend

Met veel belangstelling las ik hetgeen gij mij omtrent de Amsterdamsche gemeente, de prediking van Hasebroek, en uw eigen standpunt, dien ten gevolge, gemeld hebt. — Het is mij niet regt duidelijk hoe het met de zaak van het Seminarie gesteld is; maar ik vlei mij (dit onder ons) eerstdaags alhier met den heer Teding van Berkhout een gesprek daarover te kunnen hebben. Onze vriend Mackay is zeer ingenomen met het denkbeeld van het Hervormde Zendinggenootschap; en ofschoon mij de wijze hoe? nog niet genoegzaam van alle zijden overdacht schijnt; durf ik evenwel geen uitstel aanraden; vooral niet omdat alsdan de vrienden in de Betuwe wel eens geheel naar eigen inzigt (dat is in dezen naar het inzigt van Heldring) te werk zouden kunnen gaan. Gij weet

ik waardeer Heldring en zijne bedoelingen; maar hij zelf heeft menigmalen erkend dat hij somwijlen te zeer onder den indruk van het oogenblik staat. Het spreekt wel van zelf dat ik zeer gaarne aan uwe aanvrage om het Regt der Hervormde Gezindheid het voldoe. Ik zend u hiernevens een briefje voor Muller, ook voor eenige exemplaren der Adviezen. Het debiet van het een en ander is zeer gering. Van de Revolutiespreuk zal ik u exemplaren doen geworden.

Met de abonnementen voor de Nederlander zijn wij met nieuwe jaar zonder eenigen twijfel vooruitgegaan; wij verloren 19, en wonnen 20 [1]). Van Kemink had ik een goed bezoek, in gezelschap met Doedes, die nog altijd voornemens is u in de Nederlander te antwoorden.

Geloof mij van harte

uw vr. en br.

's Hage, 7 Januari 1852.

LXXXI.

Amsterdam, 13 Januarij 1852.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Mijne vrouw en ik zeggen u en Mevrouw Groen hartelijk dank voor uwe goede wenschen, vervat in uw schrijven van den 7den dezer. Ds. Heldring had mij doen weten dat hij heden met mij over het Zendelinggenootschap zou komen spreken, maar ik heb niets van hem vernomen. Ik acht de oprigting van het Zendelinggenootschap zeer wenschelijk, maar de loop, dien onze bemoeijingen omtrent het Seminarie genomen hebben, doet mij ook voor u en den heer Mackay wenschen, dat Ds. Heldring en zijne vrienden hunne denkbeelden ten volle ontwikkelen, en dat in ieder geval onze leden van de

---

[1]) Het ontwijfelbare (de winst van een éénling) was niet veelbeduidend.

Staten-Generaal buiten het bestuur blijven om bij eene eventueele mislukking niet gecompromitteerd te worden.

De heer Teding van Berkhout heeft de goedheid gehad mij mededeeling te doen van zijn gesprek met u en den heer Mackay over het Seminarie. Ik vooronderstel dat hij u thans voldoende inlichtingen zal hebben gegeven; zoo niet, zal ik dit gaarne nader doen. De zaak zelve schijnt mij thans toe weinig vooruitzigt van te zullen slagen aan te bieden. Ds. de Moen dringt onverstandig bij mij aan, dat ik onmiddellijk tot de oprigting zal overgaan, en is zeer ontsticht over hetgeen hij mijne overhelling tot de Hervormde Kerk noemt.

Ik heb de aanwijzing voor boeken op Muller, en de boeken zelve, met blijdschap ontvangen. Het is eene beproeving, dat de Nederlander niet beter vooruitgaat. Het blad heeft echter ontzaggelijk veel lezers, maar in de middelstanden dikwijls tien lezers op één exemplaar. Ik heb dezer dagen weder twee lezers en één abonnent aangeworven. Het zal u waarschijnlijk aangenaam zijn te vernemen wie die abonnent is, maar ik heb liever dat de heer Kemink u dit mededeelt.

Ds. Doedes haast zich niet met antwoorden. Ik denk dat het schrijven van de toelichting moeijelijker zal zijn dan dat van zijn stelling. Nogtans moet het onderwerp meer behandeld worden.

Het extract van mr. Schüller tot Peursem in de Nederlander, van 13 Jan. is uitmuntend [1]); ook de dupliek van den heer Mackay aan den heer Heemskerk [2]).

---

[1]) Daarin laat Mr. Schüller zich o. a. aldus uit:

«Niet tot de partij van den heer Groen behoorende, veroorloof ik mij als geheel onpartijdige en in de bewustheid mijner wezenlijk liberale gevoelens, te dezer zake nog een paar opmerkingen.»

«Vooreerst is het zonderling, dat de liberalen van den stempel van den heer van Dam, en zij zijn velen, vooral onder de Predikanten der gevestigde Hervormde kerk, zulk eene bekrompen grens voor hun liberalisme trekken, dat zij alles dulden, behalve de partij van den heer Groen en die der Afgescheidenen. Zij noemen die partijen onverdraagzaam, andersdenkenden verdoemende, en vergeten in hun wille-

Met ons beider groete, ook aan Mevrouw Groen, blijf ik steeds van harte

Uw liefh. Br. in Chr.

** De Nederlander, nº. 482, 23 Januarij 1852.

Over de vraag: «Wat de Professoren van ons, die geen Godgeleerden zijn van beroep, toch wel eigenlijk verlangen.»

«Ik gevoel met Professor Hofstede de Groot doorgaans weinig overeenstemming, en verheug mij daarom te meer, dat hij en ik ten minste in de waardeering van de geschriften van Brakel overeenkomen. Deze, alzoo ook bij de Groninger School, geachte schrijver, maakte in zijnen tijd „de gemeente Gods in Nederland," nog al in duidelijke bewoordingen, opmerkzaam op het onderscheid tusschen getrouwe en ontrouwe predikanten. „Een ondeugend predikant," zegt hij, „is het grouwelijkste en schadelijkste schepsel dat de wereldt draegt; hij is een schandvlek in de Kerke, een struykelblok waerover vele vallen in het eeuwigh verderf, en is eene oorzake van de verdoemenisse veler zielen." „Een getrouw Dienst-

---

keurig tolerantisme, dat zij zelven het zijn, die die partijen niet verdragen en haar veroordeelen.....

«Maar de heer Groen en de zijnen willen ons lager onderwijs verwerpen, dat de bewondering van Europa uitmaakte!» — Ik wil hier niet onderzoeken of Europa en wij zelven door de ondervinding al niet vrij veel op die bewondering zijn teruggekomen, en weet ook niet, of het reeds eene bewezene waarheid is, dat de heer Groen c. s. dat onderwijs geheel en al willen omverwerpen. Dit weet ik, dat de uitdrukking in het Reglement voor het lager Schoolwezen, art. 22, «dat de kinderen opgeleid moeten worden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden,» naar mijn gevoel ten minsten, te onbestemd is om praktisch veel te beteekenen. Alle gezindten der Christelijke Kerk noemen zich Christelijk, maar indien die benaming genoeg ware om haar eensgezind te doen zijn, zouden zij ophouden gezindten te wezen. De Roomsch-Katholijke kerkleer heeft Goddank vele en de meeste Christelijke deugden met de Protestantsche gemeen, maar zij telt er, meen ik, ook, die de Protestantsche niet telt, en de bron en het beginsel der Christelijke deugden is bij de beide gezindten evenzeer onderscheiden als hare uitwerking zulks is. Het is dus noodzakelijk, dat de Roomschgezinde kinderen op eene andere wijze tot Christelijke deugden worden opgeleid dan de Protestantsche. Vereenigt men ze op ééne school, dan geschiedt die opleiding met opoffering van levensbeginsels.»

2) «Op het verwijt,» schrijft de heer Mackay, «dat ik den arme, gepredestineerd van honger te sterven, laat sterven.» — Onder verwijzing naar zijne voorrede voor de vertaling van het Duitsche werkje: Bijdrage tot de geschiedenis van het Radicalismus en het Communismus, 1848.

knecht van Christus," zoo vervolgt hij daarentegen, „is een cieraedt in het huijs sijns Godts, een Licht op den Kandelaer, een Stadt op den Berg, een Leydtsman der blinden, een schrik voor godtloosen, een blijdtschap voor de Godtsaligen, een trooster voor de bedroefden, een raedtsman voor de verlegenen, een voorganger voor de geloovigen ten hemel."

Zoodanig onderscheid schijnt nog al in het oog te moeten loopen bij hen, die van godsdienst en godzaligheid ernstig werk maken, al zijn zij juist geen Godgeleerden van beroep. Wat toch zou het der gemeente ook baten, dat zij weet dat er ondeugende predikanten en getrouwe dienstknechten van Christus zijn, zoo er voor haar geen mogelijkheid bestond hen van elkander te onderscheiden?

En juist hieruit ontspruit nu mijne verlegenheid, wanneer ik zie wat omtrent de tegenwoordige bewegingen in de Hervormde Kerk, door de Hoogleeraren Hofstede de Groot, Pareau, Muurling, van Oordt, Scholten, van Hengel, en andere Godgeleerden van beroep zoo al geschreven wordt.

Nu kunt gij eens nagaan, mijnheer de Redacteur! hoe moeijelijk het voor ons, eenvoudige leden der Kerk, wordt, om de vrijzinnige Godgeleerden in het gelijk te stellen en hun een blind geloof te schenken, wanneer de Professoren van die rigting zelf klagende verklaren, dat het waardeeren van de Hervormde Kerkleer heerschende smaak wordt; dat die leer wordt voorgestaan door zoovelen onder de hooge standen; door personen, die uitblinken door verstandelijke gaven, geslachts-adel of de reputatie van regtschapenheid; niet alleen door Bilderdijkianen, maar door hunne eigene leerlingen; waaronder mannen, van welke men reden heeft gehad, van iets groots te verwachten; dat leeraren, die de Hervormde Kerkleer verkondigen, op vele plaatsen, niet slechts op dorpen, maar ook in aanzienlijke gemeenten, al meer en meer aan anderen worden voorgetrokken!

Uit al deze erkentenissen, die waarlijk niets bevatten dat naar overdrijving gelijkt, zou men meenen, dat de professoren toch eindelijk eens aan het twijfelen moesten raken, of hetgeen zij doceeren wel aan de behoefte van eene christelijke gemeente voldoet. Vijftig duizend afgescheidenen hebben zich aan de leiding van vrijzinnige leeraren onttrokken; — maar, zij tellen in hun midden niet vele wijzen, niet vele edelen, niet vele magtigen. In de Hervormde Kerk zelve wordt door een ontzaggelijk grooter getal dan vijftig duizend leden de handhaving harer Kerkleer verlangd; het wordt zelfs, volgens professor van Hengel heerschende smaak bij geleerden, aanzienlijken, regtschapenen, in de hoogere standen, in aanzienlijke gemeenten: — maar, het zijn geen Godgeleerden van beroep. — Ook Godgeleerden van beroep, ook hunne eigene leerlingen, en daaronder mannen, van welke men reden gehad heeft iets groots te verwachten, en die boven de vrijzinnige predikanten in aanzienlijke gemeenten worden voorgetrokken, nemen deel aan de beweging, door welke de vrijzinnige theologie wordt bestreden; — maar — maar, — (en hier klimt, òf mijne verlegenheid, òf die der professoren ten top) die Godgeleerden zijn, volgens professor van Hengel, „pasgeborenen op het

gebied der Godgeleerdheid, die over hare voornaamste onderwerpen toch met vaderlijk gezag durven beslissen." Ik zie waarlijk geen kans, mijnheer de Redacteur! om dit bezwaar op te lossen, en om de godgeleerden, die aan onze zijde staan, eensklaps ouder te maken dan zij zijn. Eerst hebben de vrijzinnigen zich getroost met het vooruitzigt, dat het oude geslacht, hetwelk de oude leer had ingezogen, weldra uitgestorven zou zijn, en thans is het geslacht, dat dezelfde waarheden belijdt en verdedigt, te jong! Le Roy, en anderen van dien stempel zijn weg. De predikanten Moorrees, Molenaar, Bruinier en dergelijken zijn niet oud genoeg. Mannen als van Rhijn, Heldring, Beets, van Oosterzee, Doedes, Hasebroek, en vele anderen, tellen slechts veertig of vijftig jaren. De overigen, als Barger, van Toorenenbergen, ten Kate, Tinholt, Taats, en eene menigte anderen, zijn te jeugdig om regtzinnig te mogen wezen.

LXXXII.

Amsterdam, 31 Januarij 1852.

Waarde Broeder! Onze broeder Hooft Graafland verkeert in zorgelijken toestand. Ik ontving de boodschap, dat men vreesde, dat hij den avond van dezen dag niet zou beleven; — men meende, dat hij reeds lag te sterven. De wil des Heeren geschiede; Hij schenke hem een ruimen ingang in de heerlijkheid. De heer Hooft Graafland is een van de meest vaste, christelijke karakters van Amsterdam, en voor mij vooral dierbaar, omdat hij hier ter stede een van die weinige personen uit de hoogere kringen is, met welke ik altoos overeenstem. Hij vooral is de voorstander en handhaver van het Christelijk-kerkelijk karakter onzer Bijzondere School der 1e klasse. Nog onlangs, toen ik hem over eenige christelijke werkzaamheden kwam spreken, betuigde hij zich bereidvaardig, gelijk altoos; maar drukte hij tevens zijn verlangen uit om afgelost te worden, zijn hoofd neder te leggen en bij den Heere te zijn [1]).

Het is heden een jaar, dat ik zoo ernstig ziek werd. De gedachte, dat onze vriend thans door dezelfde ongesteldheid stervende is, maakt mij deze oogenblikken plegtig.

De Heere zij met u en schenke u zijnen vrede.

Uw liefh. Br. in Chr.

---

[1]) De heer Hooft Graafland is tot veler droefheid overleden.

*** Den 15en Februarij schreef Wormser: «De tijden zijn donker; maar de Heer regeert, en het is mij steeds aangenaam te zien, hoe de Heilige Geest, door het Evangelie, steeds met de volken van Europa, en ook met onze natie, twist, en velen tot de gemeente des Heeren toebrengt. Hoe eigenaardig is ook in deze Gods Woord, wanneer het ons den zaaijer als weenende voorstelt, om eenmaal met gejuich te maaijen.»

Aan J. A. Wormser.

Veelgeachte Vriend! ....Ten aanzien van het Seminarie ben ik eigenlijk niet op de hoogte, ter juiste beoordeeling; ik zal daarin vooral ook uwe voorlichting te gemoet zien. Het valt bezwaarlijk, bij de werkzaamheden der Kamer, te bepalen, met eenige zekerheid althans, wanneer wij eene conferentie zullen kunnen hebben.

Met groote belangstelling zie ik het vervolg van uw artikel over den kinderdoop in de Vereeniging te gemoet.

Bij ons in de Kamer gaat het zonderling. Meer en meer tracht men, naar mij voorkomt, de groote questiën, armwezen, onderwijs, enz. ter zijde te stellen.

Uw Vr. en Br.

's Hage, 17 Februari 1852.

LXXXIII.

Amsterdam, 21 Februarij 1852.

Veelgeachte Broeder in den Heer! ....Ten aanzien van het Seminarie verlang ik zeer dat wij tot een besluit mogen komen.

In September besloten wij dat de stoffelijke belangen zouden behartigd worden door Brummelkamp, Wormser en Lothes, — de wetenschappelijke belangen door de vijf docenten; — terwijl de groote vergadering permanent werd verklaard, om zamengeroepen te worden wanneer er bezwaren ontstonden

Daarop had eene zamenkomst plaats van de docenten; de lessen werden geregeld, de dag en wijze van opening bepaald; maar Brummelkamp verwierp het stuk, dat door de permanente vergadering aangenomen en in de Nederlander geplaatst was, — en de docenten konden niet meer voort.

Er is dus oneenigheid tusschen de docenten. De permanente vergadering draagt daarvan geen officieele kennis. Deze moet zamengeroepen worden om te beslissen; maar tegen wanneer? En welke zal onze houding zijn?

1°. Voortgaan op de gelegde grondslagen? Zal Brummelkamp mededoen? Zullen de Hervormden ook nu nog met hem willen werken?

2°. Er een Hervormd Seminarie van maken? Bestaat daartoe genoegzame opwekking, veerkracht en éénheid bij de Hervormden? Ik ben nieuwsgierig naar uw oordeel over mijn gesprek met Hasebroek?

3°. Er een Afgescheiden Seminarie van laten maken? Misschien het verstandigste, omdat de Afgescheidenen er behoefte aan hebben en zich misschien al tobbende zullen ontwikkelen wat het wetenschappelijke aangaat. Ik vrees echter voor nieuwe ergerlijke tooneelen.

4°. De geheele zaak ontbinden, en alles aan Mevr. Zeelt teruggeven? Is dit niet teruggang? Zal de zaak niet moeijelijk weder op te vatten zijn? Zal bij de regeling van het hooger onderwijs de theologische faculteit niet wegvallen? Zal de Hervormde Kerk dan niet bedacht moeten zijn op het oprigten van Seminariën? Is het niet noodig, daarop invloed uit te oefenen door eene particuliere wetenschappelijke inrigting?

Het vervolg van het opstel over den Kinderdoop komt met Maart in de Vereeniging. Ik heb deze gelegenheid maar eens aangegrepen om mijn hart omtrent vele zaken te ontlasten, waardoor ik wel eens afdwaal. In het nommer van Maart spreek ik nog al veel over de verkeerde rigtingen der wetenschap. Eerst in het laatste gedeelte wensch ik bepaaldelijk over den

Doop te handelen, en te sluiten met eene toepassing op huisgezin, School, Kerk en Staat.

Het onderwerp is zeer belangrijk; moge de Heer mij genade en kracht verleenen, om er tot zijn eer over te spreken.

LXXXIV. [1])

Amsterdam 11 Maart 1852.

... Het berigt omtrent de ongesteldheid van den heer Groen heeft ons zeer getroffen. Met u verheugen wij ons van harte over de aanvankelijke beterschap, die de Heer heeft verleend. Het is onze bede, dat hij nog lange voor u en voor ons allen, voor land en voor kerk, moge worden bewaard bij gezondheid en krachten. Indien de ongesteldheid zich onverhoopt mogt hervatten, zult UEdgeb. mij zeer verpligten door mij daarvan kennis te geven; — ik zou dan wenschen naar 's Hage te komen.....

Met de verspreiding van de werken gaat het voorspoedig. Ik verblijd mij daarover, — en wensch lankmoedig op den vroegen en spaden regen van 's Heeren Geest te wachten, om het gestrooide zaad vruchtbaar te maken.

Het openlijk schrijven van Dr. Beets aan Dr. Spijker over het onderwijs las ik met veel genoegen. Mij dunkt het is regt geschikt om tegenstanders te overtuigen

Beets zond mij een present-exemplaar. Ik heb daardoor aanleiding om hem te schrijven, en wensch van die gelegenheid gebruik te maken om van hem te vernemen of een werk, waaraan hij sedert jaren arbeidt, (Aanteekeningen op den Bijbel) geschikt en hij genegen is, om het op het Handboek van den heer Groen in de Christelijke Huis-Bibliotheek te doen volgen.....

---

[1]) Aan mijne Echtgenoote.

Aan J. A. Wormser.

Geliefde Vriend! Een enkel woord om u geluk en zegen te wenschen met de blijde tijding in uwe letteren vermeld [1]). Wij hopen van harte dat deze vermeerdering van uw huisgezin tot vermeerdering van uw geluk moge strekken, en dat uwe lieve vrouw gespaard, opgerigt en gesterkt, zich met u moge verheugen over de weldaad die u wederom te beurt viel.

Spoedig hoop ik te vernemen dat uwe ongesteldheid is geweken; ik kan begrijpen hoe juist nu, bij de drukte in en buitenshuis, dit eene dubbele beproeving voor u is.

Veel genoegen doen ons de berigten die wij in den laatsten tijd van u, en ook van anderen, over Ds. Hasebroek mogten ontvangen.

Van harte

Uw Vr. en Br.

's Hage, 26 Maart 1852.

LXXXV.

Amsterdam, 31 Maart 1852.

Waarde Broeder in den Heer! .... Op de laatste algemeene vergadering is besloten, dat de vijf docenten zichzelven zouden besturen, en dat, indien er zwarigheden ontstonden, de vergadering zou worden zamengeroepen om daarvan kennis te nemen.

Eenige weken later hadden de docenten eene afzonderlijke bijeenkomst; — op die bijeenkomst is tusschen hen oneenigheid ontstaan. Brummelkamp verwierp het stuk, het berigt van de Nederlander, dat onder zijn praesidium met algemeene stemmen, op de laatste groote vergadering was vastgesteld. Hij beweerde niet op zoodanigen voet met Hervormden te mogen zamenwerken.

---

[1]) De geboorte eener dochter.

Van deze oneenigheid tusschen de docenten draagt de algemeene vergadering nog geen officieele kennis.

De docenten .... zullen dus aan de vergadering mededeeling moeten doen van de bezwaren, die er gerezen zijn.

Brummelkamp zal zeggen dat hij bij nader inzien overtuigd is, dat hij met ontrouwe, dat is, met niet-gescheiden geloovigen niet mag zamenwerken, tenzij hij hun telkens herinnert dat zij ontrouw zijn; dat hij door het Berigt in de Nederlander niet gebonden is, omdat het geen programma, en niet onderteekend is.

De Hervormden zullen hem beduiden dat zij het slagtoffer zijn van eene mystificatie: dat zij de afgescheidenen nooit gevraagd hebben om in deze zaak te mogen deelnemen, maar dat de afgescheidenen hen hebben uitgenoodigd; dat, zoo het Berigt van de Nederlander ook al geen programma is, het toch iets is; en vragen of men het heeft aangenomen om allen in de oogen van de wereld te compromitteeren?....

Dan zullen de vragen ontstaan:

1°. Zal men op het programma voortgaan; zij namelijk die zich daaraan houden?

Dit acht ik onmogelijk wanneer de afgescheidenen wegvallen.

2°. Zal men er een Hervormd Seminarie van maken?

Ik vrees dat dit insgelijks onmogelijk zal zijn door gebrek aan discipelen; en ook omdat, zoo er discipelen kwamen, het onmogelijk zou zijn hen geplaatst te krijgen.

3°. Zal men de geheele zaak opgeven, en alles weder tot Mevrouw Zeelt terug doen keeren?

Ik acht dat de vergadering daardoor alleen op een goed en wettig standpunt komt, en zich in de toekomst tegen verwijtingen van hare erfgenamen vrijwaart.

Mevrouw Zeelt kan dan doen wat zij verkiest. Wil zij alles voor de afgescheidenen schenken, dit is hare zaak.

Ik vermoed, dat dit laatste gebeuren zou Ook zou ik, in het algemeen belang, het niet ongaarne zien. Indien de Afgescheidenen zich met de wetenschap bemoeijen, kunnen zij niet stil

blijven staan. Een afgescheiden Seminarie kan met der tijd naijver verwekken bij de Hoogescholen en Hervormde predikanten. Ik geloof, dat da Costa niet ongenegen zijn zou onderwijs te geven indien hij gevraagd wierd, mits de inrigting zelve hem niets aanga.

Is het u ook mogelijk de heeren Elout en Capadose te spreken? Ik durf hen niet officieel uitnoodigen tot eene vergadering, die voor hen, welke op de laatste vergadering niet tegenwoordig waren, weinig belangrijk kan zijn, en waaraan wij zelve slechts deel nemen omdat de nood ons is opgelegd.

Steeds met hoogachting en heilbede,

Uw liefh. Br. in Chr.

⁂ De Nederlander van 24 April 1852.

Dit leading-artikel, bij uitnemendheid kenmerkend voor den aard en eisch der antirevolutionaire rigting, geef ik in zijn geheel.

«Men heeft den anti-revolutionnairen in ons Vaderland wel eens verweten, dat zij ten onregte den toon en de houding aannemen van eene bij uitnemendheid Nederlandsche en Nationale rigting te vertegenwoordigen. Als antwoord op dit verwijt, kunnen de bewonderaars van den grondtoon der eeuw thans reeds gewezen worden op de ontvangst, die het ontwerp van wet op het Armbestuur bij de Natie gevonden heeft. Uit die ontvangst kunnen zij leeren, dat er ook thans nog diepliggende snaren bij de Natie aanwezig zijn, die slechts aangeroerd behoeven te worden om een anderen grondtoon te vernemen dan den vrijzinnigen aangenaam is.

Het is zeker gemakkelijk, den afkeer der Natie van dat wetsontwerp toe te schrijven aan vooroordeelen. Maar ook dan wanneer die beschuldiging gegrond ware; wanneer de nationale gehechtheid aan het Christendom en aan de zelfstandigheid der Kerk, inderdaad een vooroordeel genoemd mogt worden, zou daaruit blijken, dat de anti-revolutionaire rigting meerdere diepte heeft dan die der vrijzinnigen, en dat zij, steunende op den dieper liggenden Christelijken grondslag bij de Natie, wel degelijk een toekomst hebben, wanneer zij, in afhankelijkheid van God, trachten de Natie weder, door al haar liberale omgevingen heen, tot bewustheid van haar Christelijk karakter te brengen.

Dat Christelijk karakter, te regt of te onregt door de vrijzinnigen als een uitwerksel van vooroordeelen beschouwd, is bij de Natie niet uitgeroeid, maar ligt bij haar onder een overweldigenden stroom van vrijzinnige begrippen, van welke zij dikwijls niets begrijpt, bedolven.

Dit is zóó waar, dat de vrijzinnige begrippen in den Staat en in de Kerk zich bij de Natie geen toegang hebben kunnen verschaffen en zich niet kunnen staande houden, dan door zich achter het masker van het Christendom te verschuilen. De Natie wil zich niet van haar Christendom en van hare Kerk laten berooven. Zij wil zich wel dikwijls laten bedriegen, door als Kerk en Christendom aan te nemen wat zulks niet is.

Vandaar dat de Natie, ofschoon in Staat en Kerk bijna geheel door de vrijzinnige begrippen, altoos met de betuiging, dat zij eene godsdienstige Natie is, overheerscht, eensklaps in haar geheelen omvang in beweging gebragt wordt door een wetsontwerp op het Armbestuur, welks ontwerper zich omtrent den godsdienstigen toestand der Natie heeft bedrogen, toen hij meende, dat ook de diepste nationale grondslag zijn Christelijk en Kerkelijk karakter had verloren. Vandaar dat dit wetsontwerp onverwachts aan het licht gebragt heeft, dat de anti-revolutionaire rigting, schijnbaar zoo zwak en dikwijls zoo miskend, inderdaad homogeen is met de Natie, en, zoo men slechts niet bij de oppervlakte blijft staan, de eenige nationale rigting is.

Het valt niet te betwijfelen, of de nog altoos aanstaande wet op het Onderwijs zal, indien zij van dezelfde beginselen uitgaat, op dezelfde vooroordeelen der Natie, op dezelfde gehechtheid aan Kerk en Christendom, stuiten.

Thans reeds maakt het ongeloof der politieke vrijzinnigen de Kerkelijke vrijzinnigen ongernst, en zijn de geheime protestantsche genootschappen in beweging om de Natie de berooving van haar Christendom smakelijk te maken door met Christelijke klanken te spelen.

Het wetsontwerp op het Armbestuur heeft echter aan de sluimerende Kerkelijke bewustheid der Natie eene verlevendiging gegeven, die niet genoeg kan worden gewaardeerd. Die kerkelijke bewustheid is vooral bij de regeling van het onderwijs onmisbaar, omdat daarbij de dierbaarste regten van het geweten, de hoogste belangen met betrekking tot den tijd en tot de eeuwigheid op het spel staan.

Zoo ooit, dan zal bij de regeling van het hooger, middelbaar en lager onderwijs het liberalisme in aanraking komen met het wezenlijk karakter van de Nederlandsche Natie, en de laatste geperst worden openbaar te maken of zij met of tegen CHRISTUS is. Zoo ooit, dan zal bij de regeling van het Onderwijs moeten blijken, of de anti-revolutionaire beginselen hun grond hebben in de diepte van het nationaal karakter.

De anti-revolutionaire rigting heeft een toekomst zoolang er levende christelijke beginselen bij de Natie aanwezig zijn. Aan die beginselen sluit zij zich aan; op die beginselen zijn hare werkzaamheden gegrond.

Ons hoofdbeginsel: de Souvereiniteit van God in de Kerk, in den Staat en in de maatschappij, moet voor velen onbegrijpelijk zijn; kan niet, gelijk de vrijzinnige begrippen, aan alle plaatsen en in alle omstandigheden worden toegelaten. Maar daarom juist moeten de waarheid en de kracht van de anti-revolutionaire beginselen blijken wanneer de hoogere, de zedelijke, godsdienstige en kerkelijke belangen van de Natie worden ter sprake gebragt. Vele achtenswaardige

vrijzinnigen zullen bij de behandeling van de regeling van het onderwijs, wanneer meer de snaren van het hart zullen worden in beweging gebragt, aan onze zijde staan; en in het algemeen zal de Natie bij die gelegenheid, even als bij de regeling van het Armbestuur, gedwongen worden de oogen van de bedriegelijke oppervlakte af te wenden, en, nederdalende tot de diepte van haar eigen historisch karakter, eene keuze moeten doen tusschen de handhaving en de verloochening van het christelijk beginsel.

*** De Nederlander van 30 April 1852.

Het adres van den Kerkeraad der Afgescheiden Gemeente te Arnhem tegen de concept-artikelen op het Armbestuur had de kwestie ter sprake gebragt, of de Christen niet slechts geregtigd, maar verpligt is, gehoorzaamheid te weigeren aan eene menschelijke wet, die in strijd is met de wet van God. Naar aanleiding van een artikel van de Arnhemsche Courant, had de Nederlander dit genoemd eene vraag, die onder Christenen aan geen twijfel behoorde onderhevig te zijn.

«Het schrijven van de Arnhemsche Courant is door u reeds aangeduid «als eene merkwaardige proeve hoe in de vrijzinnigheid de vrijheidszin zoek raakt;» en «de afkeuring van het beginsel eener toetsing van menschelijk voorschrift aan Goddelijk bevel, is een prediken van slaafsche onderwerping en een afgoderij plegen met de wet.»

De juistheid van deze oordeelvelling wordt bovendien door de geschiedenis van onzen tijd allerwege bevestigd.

De bevolkingen moeten gescheiden worden van God; ook zijn Souvereiniteit en daarmede het regtsgevoel der bevolkingen, moet vernietigd worden. Een troep ongeloovige dagbladschrijvers zal aan de afgemartelde natien leeren wat regt en waarheid is. Omtrent wetten die de Kerk verlagen tot particuliere genootschappen en haar brengen onder de willekeur van den alvermogenden Staat; die de School, als plaats van opvoeding vernietigen, en haar berooven van Gods Woord en ieder godsdienstig beginsel, mag niet, behoort niet gevraagd te worden, of zij met Gods wet in strijd zijn. De vrijzinnige wijsheid heeft goedgevonden en verstaan zulke wetten te maken; — dit is voor eens en voor altoos genoeg om er den Christen in te doen berusten. Het is niet geoorloofd God als wetgever te erkennen, waar de vrijzinnige heeren hebben bevolen.

Liberalisme is in zijn aard en strekking despotisme. De wet van den liberaal en de wet van den despoot mogen niet aan Gods wet getoetst worden; beiden eischen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Daniel was revolutionair, toen hij tot God bad, niettegenstaande het alvermogen eener wet, welke dit verbood. Sadrach, Mesach en Abednego waren revolutionairen, toen zij zich, door een lijdelijk verzet, liever aan straffen onderwierpen, dan neder te vallen voor den afgod der wet. Petrus en Johannes waren re-

volutionairen toen zij het waagden het bevel van den Raad ter toetse te brengen aan het bevel van God, en zeiden: «Oordeelt gij, of het regt is voor God, ulieden meer te hooren dan God. Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan den menschen.»

Waarlijk, de eischen der vrijzinnige heeren zijn, te midden van eene Christennatie, die voornamelijk door de erkenning en handhaving van dit zelfde beginsel groot en verhoogd geworden is, te overdreven. In stede van een blind geloof aan hunne uitspraken te verlangen, moesten zij ons het betoog leveren, dat het Gods wil is dat zijn wil zwichten zal, zoodra menschen hebben gesproken, en dat zijne wetten door menschelijke wet kunnen vernietigd worden.»

LXXXVI.

Amsterdam 12 Mei 1852.

*** Over de contra-revolutionaire bedenkingen van onzen vriend Dr. Capadose in de Nederlander.

Geliefde Broeder in den Heer! Wij verblijden ons in uwen welstand. Ook ons gezin mag zich in tamelijke gezondheid verheugen, en de ziekteverschijnselen bij ons jongste kindje worden steeds minder.

Ik heb mij zeer verwonderd over de verklaring van onzen vriend Capadose in De Nederlander. Zijne beschouwingen zijn, naar mijn inzien, geheel verkeerd, en komen in den grond der zaak geheel overeen met het ziekelijke separatisme op kerkelijk gebied. Die schroomvalligheid om in aanraking te komen met het kwade is in strijd met het christendom, omdat zij het christelijk beginsel niet in de gelegenheid stelt het kwade te overwinnen. Met de stellingen, door den heer Capadose verdedigd, moet men noodwendig contra-revolutionair worden, en blijft er tot herstel niets over dan een coup d'état. Indien wij ons een christelijken Staat, in betrekkelijk normalen toestand, voorstellen, zal er alle ruimte en gelegenheid zijn om dien Staat langzaam te doen ontaarden, door zijne fondamenten en instellingen met valsche beginselen te ondermijnen. Maar wanneer die fondamenten

en instellingen n eenige mate van valsche beginselen doordrongen zijn, zal er geen gelegenheid wezen om ze op dezelfde manier weder van christelijke beginselen te doordringen. Volgens het gevoelen van den heer Capadose zou geen christen de vrijheid hebben eenige betrekking in den Staat te bekleeden, voor welke een eed op de Grondwet wordt vereischt. Het gevolg daarvan zou zijn, dat alle ambtsbetrekkingen door ongeloovigen vervuld zouden worden, en dat de in alle opzigten ongeloovige Staat te eener, en de geloovigen te anderer zijde, tegen over elkander zouden staan. Zelfs wanneer wij nu aannemen dat dit getal geloovigen zeer buitengewoon vermeerderde, zoodat zij de overgroote meerderheid uitmaakten, zouden zij, om de onverbiddelijke Grondwet, nooit in de regering of in de vertegenwoordiging kunnen of mogen optreden. Er bleef dan niets over dan dat de meerderheid dier geloovigen eene contra-revolutie bewerkte, om den Staat ooit weder volgens de ware beginselen bestuurd te krijgen. Ik heb hoop dat het gevoelen van onzen vriend niet veel overeenstemming zal vinden bij de anti-revolutionaire rigting, maar dat men bedenken zal dat tot dus verre geen eed op beginselen, maar op bepalingen wordt gevorderd.

Met hoogachting en heilbede steeds

uw liefh. Br. in Chr.

N.B. De Contra-revolutionaire Verklaring had ik liever in de Nederlander niet opgenomen. In het N°. van 3 Mei dacht ik, zonder plaatsing van het mij toegezonden opstel, aan het oogmerk aldus te kunnen voldoen.

«Een geloofsgenoot, dien wij hoogachten en liefhebben, beklaagt zich over hetgeen wij onlangs omtrent de pligtmatige deelneming der Christenen aan het werk der verkiezingen in het midden hebben gebragt. (n°. 556). Hij meent dat hierdoor allen die zich van het stemmen onthouden, gebrandmerkt staan als verzakers van hun Christelijken pligt.

Hij neemt aan de Verkiezingen geen deel omdat hij de Grondwet als vereenzelvigd met de revolutionaire theoriën beschouwt.

Onze vriend zal, naar wij vertrouwen, bij nader overleg, zien dat zijne opvatting onjuist en het verwijt onverdiend is.

Op degenen die gewetensbezwaar heeft, kan het artikel niet toepasselijk zijn.

Het is zoo; wij hebben geene uitzondering gemaakt.

Doch uit welken hoofde niet?

Omdat hetgeen van zelve spreekt, niet gezegd wordt.

Omdat, ook in een dagblad, de kracht en beteekenis der woorden door den aard der beginselen bepaald wordt.

De doorgaande inhoud en strekking van de Nederlander had, dachten wij, bij onze vrienden vooral, ten waarborge kunnen zijn, dat door ons van niemand, met terzijdestelling van het geweten, onvoorwaardelijke onderwerping aan menschelijke verordeningen verlangd wordt.»

Op dringend en herhaald verzoek van spoedige plaatsing werd de verklaring in de Nederlander van 10 Mei medegedeeld. — Met deze bijvoeging:

«De schrijver onderstelt dat de Grondwetten, omdat zij onder den invloed der revolutionaire dwaalbegrippen tot stand kwamen, zelve revolutionair zijn. Dat een eed op de Grondwet niet enkel tot het naleven van haar bepalingen en voorschriften, maar tot het belijden en beleven van de revolutionaire Volkssouvereiniteit met haar gevolgtrekkingen verpligt.

Dan mag geen Christen dien eed afleggen; dan wordt bijkans al wat tot de Grondwet betrekking heeft, welligt ook de stembus, revolutionair; dan behoort elk artikel der Grondwet te worden uitgelegd, in liberalen, in radicalen, in socialistischen zin; dan hebben wij een Grondwet wier eigenaardige ontwikkeling regtens uitloopt op regeringloosheid en dwingelandij.

Maar het is juist de onderstelling (vereenzelviging der Grondwet met de revolutionaire theoriën) welke dezerzijds ontkend wordt.

De Schrijver is, naar zijne eigene verklaring, anti-constitutioneel. Van waar dit? Omdat hij de natuur van het Constitutioneel beginsel miskent.

De Grondwet is, met betrekking tot de vrijzinnige dwaalbegrippen, niet een embodied principle, de beligchaming van een beginsel, maar een ligchaam a body, waarvan een verderfelijk beginsel zich meester gemaakt heeft. De revolutionaire Volkssouvereiniteit, voor zoo ver zij invloed op de Grondwet heeft gehad is een booze geest, niet van den kranke, maar door wiens uitdrijving de kranke gezond wordt.»

*** De Nederlander van 13 Mei 1852.

Het vertoog van Beets tegen de gemengde school was, evenzeer uit literarisch als uit opvoedkundig en christelijk oogpunt, een model van polemiek.

«Het geschrift van Dr. Beets, getiteld Fantasie en Werkelijkheid, heeft een Tweetal Memoriën van Toelichting, geschreven door de predikanten van Voorst en Spijker, uitgelokt.

Een voornaam gedeelte van het Tweetal Memoriën en vooral van de Memorie van den heer Spijker, heeft de schrale strekking om het publiek te leeren dat de Schrijvers en andere predikanten met hen, niet geteld zouden willen worden

onder hen, die het godsdienstig en christelijk element van de Scholen w e r e n w i l l e n. Maar de Hervormde Gemeente heeft het regt, van hare leeraars meer te verlangen. Zij heeft het regt, van hare leeraars te verwachten, dat deze met eenige warmte en ijver voor de godsdienstige en zedelijke belangen van de kinderen der gemeente, dat is, van de opwassende gemeente zelve, zullen optreden. De gemeente is niet eenvoudig genoeg om het niet op te merken, hoe in de quaestieuse predikantenvergadering door sommige predikanten met Dr. Beets den draak gestoken werd, toen men beangstheid voorwendde „omdat de verbanning van het godsdienstig en christelijk element, zoo niet als reeds gedecreteerd, dan toch als haast aanstaande was aangekondigd."

Wat zal men van zoodanige geaffecteerde onnoozelheid en onwetendheid zeggen van mannen, die door hun stand en betrekking voorgangers des volks moeten zijn? Zij veinzen niet te weten wat bijkans aan iedereen bekend is, en het hart van alle ernstige christenen met bekommering vervult. Is het aan die predikanten dan waarlijk onbekend dat de verbanning van het godsdienstig en christelijk element bijna reeds gedecreteerd was geworden, en dat dat decreteren nog altoos, als haast aanstaande, zeer te vreezen is? Weten zij dan waarlijk niet dat het godsdienstig en christelijk element van de openbare school, door het wetsontwerp van den minister de Kempenaar van 1849 reeds verbannen w a s, en dat die Minister in zijne Memorie van Toelichting zeide: „De openbare School moet op een, aan alle godsdienstig onderwijs vreemd, volkomen onzijdig standpunt staan." Weten zij niet, dat de tegenwoordige minister van Binnenlandsche zaken ten aanzien van de openbare School gezegd heeft, dat er alleen sprake kon zijn van o n d e r w ij s, niet van o p v o e d i n g?»

LXXXVII.

Amsterdam, 17 Mei 1852.

Geliefde Broeder en Zuster in den Heer! Het behaagde den Heer heden, in den ouderdom van 75 jaren, uit dit leven weg te nemen mijne geliefde moeder, de weduwe A. Wormser. Eene ongesteldheid van tien dagen, vermoedelijk veroorzaakt door den schrik van een hevigen brand, die eenigen tijd geleden in de nabijheid van hare woning uitbrak, maakte een einde aan haar leven. Wij verliezen in haar eene liefderijke en zorgvuldige moeder, en houden ons verzekerd dat gijlieden in onze regtmatige droefheid deelen zult.

Mijne vrouw en ik groeten ulieden in den Heer, en wenschen dat gijlieden nog lange voor smartelijke verliezen moogt bewaard blijven.

Met hoogachting ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

LXXXVIII.

Amsterdam, 28 Mei 1852.

Geliefde Broeder en Zuster in den Heer! Wij zijn u zeer verpligt voor uwe vriendelijke en belangstellende brieven van 19 en 26 dezer, en voor de toezending van de voorlezing van Prof. Stahl, die ik voorloopig met veel genoegen gelezen heb, maar die ik nog nader hoop te overwegen.

Onze vriend van Toorenenbergen, wiens bezoek ons regt aangenaam was, zal u gezegd hebben dat ik weder met een gezwollen voet zit. Ik ben thans echter eenigzins beter, en heb heden voor het eerst naar en van de Regtbank terug kunnen wandelen. Echter ben ik de dofheid en het gebrek aan veerkracht, welke bij mij een aanval van het rheumatisme gewoonlijk vergezellen, nog niet kwijt. Mijn dokter verlangt thans dat ik bij een volgenden aanval de dampbaden zal gebruiken. Ik hoop zeer dat de Heer onzen vriend Gefken genadig moge herstellen, voor de zijnen en voor ons allen. Zijn sterven zou een groot verlies zijn. Ook ons jongste kindje is sedert eenige dagen ongesteld; het gaat terug en heeft groote neiging tot slapen, dat grootendeels in voortdurende stuipjes schijnt te bestaan. Er worden vrij sterke voetbaden aangewend; wij bevelen het den Heere onzen getrouwen Verbond-God.

Mag ik u verzoeken bijgaande *f* 10 voor het Parijsche Zendelinggenootschap op te zenden?

Wij hopen zeer dat uwe gezondheid voldoende moge wezen, terwijl ik, met ons beider groete, steeds ben

uw liefh. Br. in Chr.

*** De Nederlander van 11 Junij 1852

Een artikel over Christelijk onderwijs, naar aanleiding van het gezegde van Koning Willem II «dat uit onze scholen eene bevolking moet voortkomen zeer weinig gehecht aan de Kerk en bijgevolg op wier zedelijkheid weinig te rekenen valt.»

«.... Wij moeten ten slotte de Wekker nog opmerkzaam maken, dat zij geen regt heeft, de beschuldiging tegen te spreken, dat ons tegenwoordig lager onderwijs de gehechtheid aan de Kerk bij de kinderen tegengaat en verhindert, zoo lang zij vraagt: «Is gehechtheid aan de Kerk een vaste waarborg voor zedelijkheid? Bewaart die gehechtheid ook tegen geestelijken hoogmoed, liefdeloos oordeelen, onchristelijk spreken over hen, met wie men dogmatisch verschilt? Is kerkelijkheid en christendom vereenigbaar?» Die vragen miskennen het Christendom, zoo als God dat in zijne barmhartigheid aan een zondig en verloren menschdom, in den vorm van Kerk, en niet anders, heeft geschonken. Misken de Kerk, neem haar in uwe gedachten weg, en het Christendom is nergens te vinden. De Nederlander, hoewel gehecht aan hare kerkgemeenschap, strijdt niet alleen voor hare kerkgemeenschap, maar voor de regten der Kerk in het algemeen, en eerbiedigt de regten van iedere kerkgemeenschap. Waar meent de Wekker vaste waarborgen voor zedelijkheid te zullen vinden, zoo niet in eene levende gehechtheid aan de Kerk? Betwisten wij haar het regt de notie der Kerk op te vatten in haar zuiversten zin? Indien zij vermoedt dat wij ons schuldig maken aan geestelijken hoogmoed, liefdeloos oordeelen, onchristelijk spreken over hen, met wie wij dogmatisch verschillen, zou haar dit verhinderen moeten aan de Kerk gehecht te zijn met openbaring van geestelijken ootmoed, liefderijk oordeelen, en christelijk spreken over anderen? Bestrijd dan onze gebreken, maar niet het beginsel, dat alleen in staat is, onder Gods zegen, den afschuwelijk ergen toestand van een groot gedeelte onzer bevolking te genezen. Hebt gij bezwaar tegen onze dogmas; het doet ons leed; stel er andere en betere dogmas tegenover; — maar, wat wij u bidden mogen, bedrieg u zelve en anderen niet, door te meenen dat er een godsdienst zonder dogmas, zonder substantie, zijn kan. Deze dwaling is eene hoofddwaling van onzen tijd, die ook op het lager onderwijs den noodlottigsten invloed heeft uitgeoefend, en onze bevolking laat zitten met eene godsdienst, die slechts gedaante, maar geen wezen heeft.»

LXXXIX.

Amsterdam, 24 Junij 1852.

Geliefde Broeder in den Heer! Hoewel ik mijne handen niet ter mijner beschikking heb, wensch ik u toch met een enkel

woord te melden hoe aangenaam mij uwe benoeming voor de Tweede Kamer is [1]), en hoezeer ik mij verblijd dat de Heer onze gebeden verhoord en onze pogingen gezegend heeft. Hij zij verder uw leidsman en uwe sterkte, en make u bij vernieuwing bekwaam om als zijn getuige te staan in het midden des volks.

Ik heb sedert ruim veertien dagen veel uitgestaan, en weder het huis moeten houden en ben zeer verzwakt. Het rheumatisme heeft zich thans herhaaldelijk bij mij verplaatst, zoodat thans nog mijne beide handen, en vooral de regter, gezwollen zijn. Ik heb geen medicijnen gebruikt, maar wegens de hevigheid der pijnen, om toch nog iets te beproeven, een Goldberger ketting laten halen, en heb een flaauwe hoop dat de Heer dit middel zegenen zal, dewijl zich vele gunstige teekenen voordoen.

De Heere doe wat goed is in zijne oogen, en geve ons slechts Hem in iederen toestand te verheerlijken.

Met ons beider hartelijke groete, ook aan Mevrouw Groen, ben ik steeds

uw liefh. Br. in Chr.

XC.

Amsterdam, 24 Julij 1852.

Geliefde Broeder en Zuster in onzen Heer! Met het diepste leedwezen hebben wij het overlijden van den heer van der Hoop vernomen [2]). Wij deelen zeer in het verlies, dat u en uwe waarde familie getroffen heeft. Ons gebed is tot den Heer, dat Hij u ook in dezen weg sterke, de Man van de weduwe, de Vader van de weezen, en de overvloedige vertroosting van de oude bedroefde moeder zij. Gij allen geniet, te midden van regtvaardige droefheid, een groot voorregt, door de zekerheid dat de dierbare overledene het groote doel van dit tegenwoordige leven, voorbereiding voor de eeuwigheid, niet is misgeloopen, en dat alzoo uwe scheiding slechts voor een poos zal zijn.

[1]) Te Zwol. [2]) T. a. pl. p. 93. Brieven van Da Costa, II. p. 82.

Wij allen hebben door den dood van den heer van der Hoop een gevoelig verlies geleden, daar de kerk voortaan zijne werkzaamheden in haar belang moet missen.

Amsterdam verloor laatstleden Donderdag, door het plotseling overlijden van den heer van Staveren, een harer getrouwste en ijverigste leeraars. Het zal hem thans niet berouwen, dat hij in zijne laatste leerrede de gemeente openlijk en ernstig waarschuwde tegen de strikken, die haar gespannen worden door den maatregel van de beide spoorweg-maatschappijen om op den dag des Heeren goedkoope pleiziertreinen in te rigten.

Mijne vrouw groet u beiden hartelijk, terwijl ik met hoogachting en heilbede blijf

uw liefh. Br. in Chr.

*** De Nederlander van 28 Julij. Over de heiliging van den Zondag.

«De Nederlandsche natie is eene christennatie. Zelfs hare afwijkingen kunnen haar deze hoedanigheid, die hare verantwoordelijkheid te grooter maakt, niet doen verliezen.

Een opmerkelijk kenteeken van een christenvolk is de openbare onderhouding en eerbiediging van den dag des Heeren.

Hoe bedroevend het daarmede in ons midden gesteld is, behoeft niet opzettelijk betoogd te worden; — de nationale schuld, ook in dit opzigt, roept tot God.

Destemeer is het te betreuren dat de beide Spoorweg-maatschappijen in ons Vaderland een maatregel genomen hebben, waardoor het volk uitgelokt en verleid wordt om den dag des Heeren te verlagen tot een dag van pleizier.

Maar destemeer ook verheugen wij ons, dat getrouwe predikanten, door openbare toespraak en gebed, het volk opmerkzaam maken op de strikken, die ook hierdoor aan hun christendom gespannen worden.

Door de eerbiediging van den rustdag maakt eene christennatie hare gehechtheid aan hoogere dan aardsche beginselen openbaar. Door de onderhouding van den dag des Heeren belijdt zij geloof aan en waardeering van den zoendood en de opstanding van Christus, en van al de heilrijke vruchten, die daarvan voor zondaren het gevolg zijn geweest....

*** De Nederlander van 29 Julij.

Vrijzinnigheid, uitloopend op ongodisterij.

„Elke liberale rigting", werd in de Nederlander no. 633 gezegd, „ontspruit

uit dat vrijgemaakt zijn van hooger beginsel hetwelk, in eigenaardige ontwikkeling, anti-christelijk is niet alleen, maar uitloopt op ongodisterij."

Het is wenschelijk, dat men van de waarheid dezer stelling meer en meer doordrongen worde.

Velen ijveren voor vrijzinnige begrippen zonder te weten wat zij doen; — daarom is eene gedurig herhaalde uiteenzetting en aanwijzing van de jammerlijke gevolgen van iedere liberale rigting onvermijdelijk.

Vrijzinnigheid is geen betamelijke vrijheidszin met onderwerping aan God en zijne Openbaring, maar het is de zucht om vrijgemaakt te zijn van elk hooger beginsel.

Daarom zijn alle vrijzinnige theorien, hoe uiteenloopend ook, hierin met elkander in overeenstemming, dat zij altoos gerigt zijn tegen iedere positieve godsdienst, en dat zij iedere natie brengen in een toestand van onbestemdheid, die alleen hierin positief is dat zij haar van God afleidt.

Het volk, de natie, wordt verklaard Souverein te zijn; ook in dien zin, dat men bij de wetgeving naar geen hooger beginsel, naar geen goddelijke openbaring, maar al'een naar eigen wijsheid en eigen goeddunken vraagt.

Die vrijzinnigheid, die volkssouvereiniteit, wordt aan de natien voorgespiegeld, als het toppunt van volksgeluk, dat men, zoo mogelijk, over gansch Europa, ja. over de gansche wereld, moet trachten te verspreiden.

Indien men derhalve voorspoedig is in zijne pogingen, zullen al de volken eenmaal Souvereine volken zijn, en zal men eindelijk het verrukkelijke schouwspel hebben dat een souverein menschdom deze aarde bewoont.

Een souverein menschdom; vrijzinnig in ieder opzigt, losgemaakt van God en zijne openbaring; niet langer gerigt tegen, maar ontbloot van ieder hooger beginsel dan eigenwijsheid, en van alle positieve godsdienst.

Een souverein menschdom, hetwelk zich zelf besturen en wetten geven zal, zonder te vragen naar een hoogeren Wetgever en Souverein, die immers met de politiek der volkeren niets te maken heeft!

Op de genade en de getrouwheid van dien hoogeren Wetgever en Souverein is het vertrouwen der christenen gegrond, en daarom weten zij, dat geen souverein menschdom ooit deze aarde bewonen en zich zelf in zijne Souvereiniteit geheel bederven zal.

Nadat onze stamouders, door het hooren naar de stem des duivels: «gij zult als God wezen,» waren ten val gebragt, trad God met genade en verzoening tusschen beiden om hen weder van hunne ingebeelde souvereiniteit te verlossen; en nu mogen vooral christen-natiën, die met Gods openbaring begenadigd zijn, in de verschillende toestanden van het heidendom opmerken wat er van een souverein menschdom op deze aarde worden zou.

De geschiedenis van het menschdom heeft bewezen dat alle volken, welke zonder Goddelijke openbaring aan zichzelven waren overgelaten, òf tot de grootste zedeloosheid, òf tot de uiterste barbaarschheid, òf tot beiden te zamen vervielen.

De onmogelijkheid, om eene voldoende verklaring van het woord vrijzinnig-

heid te geven, bewijst, dat natiën, die in eene vrijzinnige rigting geraken, het doel van haar aanwezen en van haar streven uit het oog verliezen en rondtasten in den blinde.»

XCI.

Amsterdam, 20 Augustus 1852.

Geliefde Broeder in den Heer! Ofschoon ik, als door het bouwen en afbreken van ons Seminarie te zeer vermoeid, aan de oprigting van het Schotsche Seminarie niet rechtstreeks deel zal nemen, ben ik, naar aanleiding van een mij dezen morgen door den heer da Costa voorgelezen brief van u, toch gaarne bereid u daaromtrent mijne gedachten mede te deelen. Ik geloof dat de zaak, onder Gods zegen, voor ons land belangrijk kan worden. Mij dunkt, het Schotsche Seminarie zal slechts zijdelings op onze inrigtingen voor hooger onderwijs invloed moeten wenschen uit te oefenen: door verspreiding van licht en waarheid, en door te doen gevoelen dat Groningen en Leiden de wetenschap niet in pacht hebben. Naar mijne gedachten, moet het doel van de oprigting zijn het vormen van zendelingen, die in streken waar Hollandsch gesproken wordt, moeten werkzaam zijn; dan is de oprigting van een Schotsch Seminarie te Amsterdam gemotiveerd voor het publiek. Die zendelingen zullen een ruim arbeidsveld kunnen vinden: Nederland, (ook bepaaldelijk onder de Joden), Vlaanderen, een gedeelte van Hannover, de Kaap de goede Hoop, onze Oost- en West-Indische bezittingen.

Even als vroeger, zal ook dit Seminarie zich niet met ordenen of zenden moeten inlaten, maar zich alleen met onderwijzen moeten bezig houden. Daardoor kunnen ook de afgescheidenen welligt later geneigd worden hunne studenten te zenden, en zullen misschien ook sommige jonge lieden, die later de Hoogeschool bezoeken, sommige collegiën willen bijwonen. In ieder geval acht ik het wenschelijk dat de tegenpartij ziet dat de mogelijkheid bestaat om zich buiten haar om te redden.

Ik hoop het genoegen te hebben u aanstaanden Woensdag te ontmoeten. Mijne gezondheid is thans vrij voldoende, maar bij inspanning met het hoofd, ben ik nog spoedig vermoeid.

uw liefh. Br. in Chr.

XCII.

Amsterdam, 8 September 1852.

Veelgeliefde Broeder in den Heer! Omtrent het Schotsche Seminarie te Amsterdam denk ik vrij gunstig. Echter blijf ik gelooven, dat het goed is dat door u geen andere betrekking dan die van belangstellend toeschouwer wordt ingenomen. Wanneer de zaak zich meer ontwikkelt, verwacht ik nog al dat zij duchtig in het vuur zal worden gebragt. Ik geloof dat de Nederlander haar alsdan alleen van het standpunt van streng regt (Goddelijk en menschelijk) moet verdedigen, ook met een zijdelingschen blik op den treurigen toestand van onze kerk en van onze Academiën. Maar ik geloof dat de Nederlander zich zal behooren te wachten het Seminarie in bescherming te nemen, als eene instelling, die onze Academiën moet vervangen, en de Hervormde Kerk overrompelen zal. — Voor het overige vindt de zaak bij de middelstanden veel bijval, en het getal personen, die zich nu reeds voor de studiën aanmelden, is belangrijk. Ik acht de onderneming dan ook als van veel gewigt om leven en naijver op te wekken onder de mannen der wetenschap en de gewone leden der Kerk.

Wij gaan met de oprigting van onze tweede Bijzondere School der 1e kl. goed vooruit, en hopen haar met primo November te kunnen openen. Tot hoofdonderwijzer is benoemd de heer Oostmeijer, tot eersten ondermeester de heer Budding.

Ik hoop dat u en Mevrouw Groen eene goede gezondheid mogen genieten; — de onze is voldoende.

Met opregte gevoelens van hoogachting ben ik steeds

Uw liefh. Br. in Christus.

*** De Nederlander van 6 October. Riposte op een aardigheid van Thorbecke over de onpraktische verhevenheid onzer beginsels.

«.... De minister Thorbecke heeft als naar gewoonte weder op de oppervlakkigheid der menigte gespeculeerd door zijne aardigheid «dat de beginselen der anti-revolutionaire partij dikwijls zoo hoog en verheven zijn, dat zij waarlijk niet in praktijk kunnen worden gebragt.» In ieder geval zou het de vraag zijn, of die beginselen te hoog zijn, dan wel of de Natie zich heeft laten verleiden om een te laag standpunt in te nemen, en of de minister zelf, door verhevene beginselen uit het oog te verliezen, hare hoogere belangen niet verwaarloost. Er zijn er, die meenen, dat de Natie vrij wat meer belang heeft bij de regeling van het onderwijs, de handhaving in ieder geval van de bestaande verordeningen bijv. te Goes, en de benoeming van een waardig hoogleeraar in de theologie te Leijden, dan in de luidruchtige optogten en schitterende intogten, die den minister dezen zomer werden bereid.»

*** De Nederlander van 7 October. — Over de verbolgenheid der vrijzinnigen tegen de Gemeente, wanneer zij zich over de verloochening van het Evangelie door haar eigen leeraars beklaagt.

«.... Hoe vele leeraars zijn er, die in de verloochening van de Godheid van Christus hunne eer stellen!

En nu moge het voor zulke leeraars lastig zijn, dat bij de vrijheid, die zij verlangen om te prediken wat zij verkiezen, de gemeente vrijheid verlangt om hen tegen te spreken wanneer zij dit noodig oordeelt, — die tegenspraak blijft onontbeerlijk.»

Waarlijk men mag het in onze dagen, waarin men zoo ligtvaardig over een «inquisitie-gerigt» klaagt, telkens wanneer de gemeente des Heeren een kreet van smart en verontwaardiging aanheft over de gedurige aanranding van hare hoogste en dierbaarste belangen, wel bedenken, dat niets gemakkelijker is dan zich door onverschilligheid en stilzwijgen den lof te verwerven van lieve, vreedzame, verdraagzame en verstandige menschen te zijn; maar tevens dat de Natie op die wijze bewerkt wordt om teruggevoerd te worden onder het wezenlijke inquisitie-gerigt, dàt van Rome!

XCIII.

Amsterdam, 18 October 1852.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Op úw werk zal het werk van Keith volgen [1]).

Ik ben voortdurend bezig uwe werken, onder mijne handen gedeponeerd, te plaatsen in de leesinrigtingen, die op verschillende plaatsen van ons land worden opgerigt, en acht dit, ter verspreiding van de beginselen, die wij voorstaan, doelmatig.

Mijn Kinderdoop loopt, eenigzins onverwacht, ten einde. Daar Ds. Heldring bezig is er eene afzonderlijke uitgaaf van gereed te doen maken, heb ik gemeend te moeten afbreken om het werkje niet te duur te doen zijn. Ook verlang ik zelf naar het einde; de behandeling van zulk een gewigtig en alles omvattend onderwerp is beter geschikt voor een predikant, dan voor een deurwaarder die nog al praktijk heeft. Ik ben thans aan het slot bezig; daarna hoop ik weer onverdeeld aan De Nederlander te denken; er prepareeren zich reeds opstellen in mijn hoofd.

Het deed mij vooral leed dat u door ongesteldheid verhinderd werdt de bijeenkomst bij te wonen; ik hoop dat u sedert hersteld moogt zijn. Mijne gezondheid is aanmerkelijk beter dan vroeger.....

19 October.

Zoo even hebben wij het lijk van onzen geliefden vriend en broeder Gildemeester ter aarde besteld. Ds. Gildemeester heeft bij zijn graf gesproken en den heer da Costa heeft hem beantwoord. Zijn sterven is voor ons een groot verlies; ook voor onze Bijzondere School moeten wij weder naar een nieuwen bestuurder omzien [2]).

---

[1]) De stipte en letterlijke vervulling der bijbelsche profetiën, door ALEXANDER KEITH. Opgehelderd door de geschiedenis der Joden en de ontdekkingen van nieuwere reizigers als een bewijs van de waarheid der Christelijke godsdienst, 1853. (Christelijke Huisbibliotheek II).

[2]) Da Costa schetste aan het graf in zijn ontslapen vriend Gildemeester het beeld van den Christen-koopman. Als bestuurder der Bijzondere School trad Ds. Hasebroek in de plaats van den overledene.

De Heer zij met u, en ondersteune u ook in uwe moeijelijke werkzaamheden bij het gewigt der tijden.

uw lieſh. Br. in Cr.

*** De Nederlander van 3 November.

De Hervormde Kerk Confessioneel, niet Reglementair.

.... De Groninger School verlangt steeds, ten einde hare dwalingen ongehinderd te kunnen voortplanten, willekeur voor de predikanten omtrent hetgeen in de Hervormde Kerk geleerd zal worden, maar daarentegen strenge handhaving van de reglementen.

Maar daardoor geeft zij een nieuw bewijs van hare oppervlakkigheid, en toont zij aan de gansche kerk dat zij zich te vergeefs in alle bogten wringt om zich staande te houden.

Immers artikel 9 van het oude Algemeene reglement, zijnde artikel 11 van het nieuwe, legt aan de leden van ieder kerkbestuur de verpligting op tot handhaving van de leer der Hervormde Kerk!

Door zich te beroepen op de Reglementen en op de bestaande orde en regel in de Hervormde Kerk, ziet de hoogleeraar zich dus op nieuw gewikkeld in de voor hem en zijne vrienden zoo fatale kwestie van de Hervormde Kerkleer, en valt zijn geheele betoog over het niet-bestaan eene grenzenlooze verwarring in duigen.

Het doorzigt van den hoogleeraar zelven in kerkelijke zaken moet van weinig beteekenis zijn, of hij moet bij zijne lezers eene ongeloofelijke mate van onnoozelheid vooronderstellen, wanneer hij meent, dat men aannemen zal dat de Hervormde Kerk haar hoogste heil niet in de goddelijke waarheid, maar in een stel van menschelijke reglementen erkennen zal.

Hoezeer zijn onze kerkelijke vrijzinnigen vervreemd van het geloof en de godsvrucht onzer voorouders, dat zij thans de hoogste uitnemendheid onzer Gereformeerde kerk durven stellen in een in hunne oogen voortreffelijk stel van menschelijke verordeningen!

Zouden misschien de apostelen en evangelisten, en de martelaren van alle natien, waaronder ook onze eigene voorouders, uit eenige menschelijke reglementen de geloofskracht en moed hebben ontleend tot het ondergaan van de ijsselijkste folteringen en den smartelijksten dood?

Hierin, in het geloof van de profeten, de apostelen, de martelaren, gelijk dat zijn grond had in de blijde boodschap der verlossing door het Zoenbloed van Christus, ligt ook thans nog het criterium van de Gereformeerde Kerk.

Of zullen wij voortaan de aankomende leden van de kerk onderwijzen in de

reglementen door welke hare uitwendige aangelegenheden geregeld worden, en hen daarvan belijdenis doen afleggen?

Of zullen wij, bij den doop van de kinderen der gemeente, aan de ouders de vraag voorstellen, in plaats van: of zij niet bekennen dat de leer die in de christelijke kerk alhier geleerd wordt, de waarachtige en volkomen leer der Zaligheid is, — of zij niet bekennen, dat onze reglementen zoo uitnemend zijn, dat geene grootere evangelische kerk ons daarin overtreft, ja zelfs evenaart?

Indien alle overeenstemming in de leer tusschen leeraren en gemeente overbodig is, en de bloei en voortreffelijkheid eener kerk alleen moet afgemeten worden naar de reglementen, die onder haar de uitwendige orde en regel bewaren, behooren wij er op bedacht te zijn om die reglementen in rijm te doen brengen, ten einde daardoor de psalmen en gezangen, wier gebruik bij de openbare godsdienstoefeningen nog altoos éénheid in de leer vooronderstelt, te doen vervangen.

De vrijzinnige begrippen, hetzij die op staatkundig of op kerkelijk terrein de heerschappij voeren, maken van lieverlede een volk voor alle hoogere en verhevene beginselen ongevoelig en onvatbaar.

Thans reeds waagt men het, eene kerk als onze vaderlandsche kerk, die uit het zaad van bloedgetuigen voor de waarheid bestaat, hare kerkleer afhandig te maken, en haar in stede daarvan een aantal reglementen in de hand te steken. Wat zou het zijn, indien de geloovigen, overeenkomstig den wensch der vrijzinnigen, omtrent de verwoestingen, die in de kerk worden aangerigt, het stilzwijgen bewaarden?....

XCIV.

Amsterdam, 10 November 1852.

Veelgeachte Broeder in den Heer! Heden morgen is onze tweede Bijzondere school der 1e klasse geopend met eene toespraak van den heer Teding van Berkhout, gebed van Ds. Hasebroek, en psalmgezang. Er waren verscheidene voorstanders van het christelijk schoolonderwijs opgekomen om aan deze plegtigheid deel te nemen, uit welke de heeren da Costa en van Eik het Bestuur der school, de onderwijzers en de kinderen op hartelijke en bemoedigende wijze hebben toegesproken. De School is geopend met honderd kinderen, en alzoo mogen wij ons verblijden, dat de Heer onze pogingen om aan een gedeelte van de kinderen in deze groote stad christelijk onderwijs te doen geven, aanvankelijk rijkelijk gezegend heeft.

Onze gezondheid is in 't algemeen door 's Heeren goedheid voldoende.

Mijn laatste opstel over den Kinderdoop kost mij moeite; ik moet de Nederlandsche natie confronteeren met haren doop [1]). Een teeder onderwerp! Het tafreel wordt van zelf donker, en toch wensch ik te trachten dat de moed der strijders eerder aangevuurd dan nedergeslagen worde. Ook kan ik niet ontkennen, dat ik bij het stellen eenigzins gebukt ga onder een gevoel van onvrijmoedigheid, terwijl ik nogtans ondanks mij zelven word medegevoerd om harde dingen te zeggen. De Heer regeert; — het schrijven over den doop was mij zelven dikwijls tot bemoediging en sterkte.

Gelief de goedheid te hebben mevrouw Groen van ons beiden te groeten. De Heere zij ul. goed en nabij.

Uw lief h. Br. in Christus.

---

[1]) De Kinderdoop beschouwd met betrekking tot het bijzondere, kerkelijke en maatschappelijke leven. — Een der merkwaardigste van Wormser's, allen en altijd, merkwaardige Geschriften, dat, eerst artikelsgewijs in de Vereeniging en daarna afzonderlijk het licht zag. In 1864, na zijn overlijden, is bij den tweeden druk een inleidend woord gevoegd.

*** De Nederlander van 2 December.

Over het Adres der Synode om religie-vrijheid aan de Toscaansche Regering. Vergeleken met het Adres der Synode in 1835 aan de Nederlandsche Regering ter handhaving van het Code Pénal.

«.... In het jaar 1835 heeft de Synode der Hervormde kerk de Nederlandsche regering verzocht eene krachtige aanschrijving uit te vaardigen aan de officieren en ambtenaren van Justitie, «ten einde, ook zonder afwachting van eenige Contraventie tegen de bestaande wetten, met allen ijver werkzaam te zijn ter handhaving der artikelen 291 tot 294 van het Strafwetboek voor dit Koningrijk.»

Ten gevolge van dit verzoek der Synode zijn in ons land predikanten en leden van de Gereformeerde kerk, wegens het houden van godsdienstige bijeenkomsten, of, zoo als men het in Toscane noemt, wegens godsdienst-misdaden, voor de regtbanken gedaagd, met militaire inlegeringen gekweld, in geldboeten verwezen, met den verkoop hunner goederen gestraft en in de gevangenis geworpen.

Eerst sedert twee of drie jaren hebben die vervolgingen van de zijde van het Gouvernement geheel opgehouden. Maar die staking der vervolgingen heeft niet

plaats gehad op een nader verzoek van de Synode: neen, het verzoek der Synode om te vervolgen bestaat nog in volle kracht.

Dit nu is het, waarop ik het Hervormde kerkbestuur wilde opmerkzaam maken. Het verzoek der Synode om te vervolgen schaadt thans de Afgescheidenen, wanneer men de zaak uit een stoffelijk oogpunt beschouwt, niet meer: want de Regering heeft opgehouden aan dat verzoek gehoor te geven. Maar uit een hooger, gemeenschappelijk christelijk en protestantsch standpunt beschouwd, is dat verzoek zeer nadeelig; — dat verzoek bestaat nog, het kerkbestuur verzoekt nog, en de Heer der Gemeente let er op!

Nu zou ik niet gaarne willen dat men aan de Synodale commissie, wanneer zij zich tot den hertog van Toscane of zijne regering wendt met het verzoek om de vervolgingen te doen ophouden, kon toevoegen: «Gij die eenen anderen leert, leert gij u zelven niet?» Rom. II: 21.

Maar ook bij de Hervormde kerk zelve zou het eene gezegende uitwerking hebben, wanneer haar bestuur betoonde den christelijken moed te bezitten om op eene onbegrijpelijke afdwaling terug te komen, en, terwijl het een adres aan de Toscaansche regeering rigt om de vervolgingen te doen ophouden, tevens bij onze regering het jammerlijke verzoek terug te nemen, waardoor hier te lande de vervolgingen zijn uitgelokt.»

Amsterdamsche Stoomdrukkerij van Roeloffzen & Hübner.